

1889

卷之四

卷之四

卷之四

卷之四

卷之四

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 11 1889

Ն Ո Յ Ե Մ Բ Ե Ր

1889 № 11

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ
1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 6-го Ноября, 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՅԻՍԹ Է:

Այս համարով բոլոր բաժանորդներին ուղարկում են ծրարներ, պատրաստի բաժանորդաթերթերով միասին: Ամեն բաժանորդին ուղարկում ենք այդ ծրարներից 3—3 հատ՝ յայտարարական թերթերով հանդերձ:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է ՏԱՐԵԿԱՆ 10 ԲՈՒՐԻ:

Ուսուցիչների և ուսանողների համար տարեկան գինն է՝ 9 ռուբլի առաջինների համար, 8 ռուբլի երկրորդների համար: Ընդունում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս մաս, երեքական ռուբլիով, առաջին կիսամեակում բոլորը վճարելու պայմանով:

Խմբագրատունը գտանում է Գանովեան փողոցում, նախկին տուն Ա. Յովհաննիսեանի:

Հասցէն՝ Тифлисъ. Редакция журнала „МУРЧЪ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase). Rédaction du journal «MOURTCH».

1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1875

ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պանդուխտը նա է, ով իւր ծնւած տեղում չէ բնակւում, եւնթաւերելով, որ նա իւր ծնւած տեղի համայնքի անդամն է: Ով իւր համայնքից հեռու է կենում—նա պանդուխտ է:

Կարելի՞ բան է արդեօք, որ մի երկրում, ուր գոյութիւն ունին երկրագործութիւն, խաշնարածութիւն, առևտուր, արհեստներ, ուսում և առհասարակ այն բոլորը, ինչ իւր հետ կարող է բերել քիչ թէ շատ բարձր կուլտուրական կեանքը, որ մի այդպիսի երկրում հարկաւորութիւն չը զգացւի շատերի կողմից իրանց համայնքից հեռանալ:

Փորձը, բոլոր կուլտուրական ազգերի փորձը ցոյց է տալիս, որ այդ անհնարին է: Պանդխտութիւնը, իբր երևոյթ, մի անհրաժեշտութիւն է:

Պանդխտութիւն—այդ նշանակում է հողից հեռանալու իրաւունք: Այդ իրաւունքը չեն վայելել շատ նոյն իսկ կուլտուրական ազգերի որոշ դասակարգերը, զլիսաւորապէս ղիւղացիները, որոնք դարերով եղած են ճորտութեան դրութեան մէջ: Ճորտերը կսլած էին հողի հետ, նրանք չը պիտի թողնէին իրանց ծնած տեղը: Պանդուխտ լինելու իրաւունքը նրանք չէին վայելում: Պանդխտութիւնը սօցիալական ազատութեան հետեւանք է:

Այն երկիրներում, ուր ճորտութիւն չը կար և այն դասակարգերի համար, որոնք քաղաքացու իրաւունքներ էին վայելում, պանդխտութիւնը զժւարացրած էր անցաթղթերի և առհասարակ ոստիկանական այնպիսի սրահանջների հետ, որ միայն քչերը կարող էին վայելել համայնքից հեռանալու իրաւունքը: Եւ ահա՛ թէ ինչու պանդխտութեան իրաւունքի լիակատար վայելումը՝ քաղաքացիական ազատութեան հետ կապւած է:

Պանդխտութիւնը իրաւունք է, քաղաքացիական իրաւունք, նա անհրաժեշտ է:

Մնւած տեղից հեռու բնակւում են նաև ոչ-պանդուխտները, այն է՝ զաղթականները և ստրուկները: Պաղթականները նրանք են, որոնք միանգամայն կտրւում են իրանց սկզբնական համայնքից: Իսկ ստրուկները օտարութեան մէջ լինում են միմիայն որպէս վաճառականութեան առարկայ, որպէս կենդանի ապրանք:

Պանդուխտը դուրս է եկել իւր ծննդավայրից՝ վերադառնալու մտքով, զաղթականը—այլ ևս չը վերադառնալու մտքով. իսկ ստրուկ գերին իրաւունք չ'ունի իւր բնակւելու տեղի մասին որ և է կարգադրութիւն անելու:

Նրանք են ահա՛ այն ամենասկզբնական, կարելի է ասել, դիտելիքները, առանց որոնց չի կարելի որ և է գատողութիւն տալ պանդխտութեան խնդրի մասին:

Հայկական կեանքը ստեղծել է ծննդավայրից հեռանալու երկու տեսակները միայն՝ զաղթականութիւնը և պանդխտութիւնը: Պաղթականութիւնը մեզանում ունեցել է երկու ծագում՝ բռնի զաղթականութիւն և ազատ զաղթականութիւն: Իսկ այդ ազատ զաղթականութիւնը կրկին երկու պատճառներ է ունեցած՝ կամ ժողովրդի խտութիւնը, որ նոյնն է թէ հողի պակասութիւնը և կամ անտէրութիւնը, քաղաքական խառնակութիւնը, քաղաքական հալածանքը:

Պաղթականութեան խնդիրը այլ խնդիր է. նա աւելի կապ ունի հայ ազգի քաղաքական վիճակի հետ, որովհետեւ հայերի մէջ զաղթականութիւնը այդ բնաւորութիւնն է կրում գլխաւորապէս: Հայերի զաղթականութիւնը քիչ թէ շատ նմանութիւն ունի եւրոպական զաղթականութիւնների հետ 16, 17 և 18 դարերում, երբ քաղաքական հալածանքները, գլխաւորապէս կրօնական պատճառներով, հազարաւորներին զրդեցին դէպի զաղթականութիւն: Ներկայ դարում հրէաներն են կրել նոյնպիսի վիճակ:

Պանդխտութիւն, զաղթականութիւն—դուքա խօսքեր են, որոնց իմաստը ցայժմ բացատրւած չէր մեր զրականութեան մէջ: Այդ իսկ պատճառով մեզանում խօսել են պանդխտութեան խնդրից, երբ հարկաւոր էր զաղթականութեան մասին խօսել և խօսել են

գաղթականութեան մասին, երբ հարկաւոր էր պանդխտութիւնից խօսել: Եւ մեզանում ոչ միայն խօսքերն են շփոթել իրար հետ, այլ և երևոյթները: Պանդուխտ և գաղթական իրար հետ շփոթելով, այդ երկու երևոյթները միմիակ երևոյթ համարելով, շատ բնական է, որ դոցա առիթով տրւած բացատրութիւնները, խորհրդածութիւնները դուրի են եղած որոշութիւնից, պարզութիւնից:

Գաղթականը կարող է գաղթել մի տեղից միւս տեղ՝ իւր հայրենիքի սահմանների մէջ. նա կարող է գաղթել մի տեղից միւս տեղ՝ իւր հայրենիքի սահմաններից դուրս: Հայ ազգը ճանաչել է թէ մէկը և թէ միւսը:

Պանդուխտը նա է, ով ժամանակաւորապէս միայն թողել է իւր ծննդավայրը. նա էլ, ինչպէս և գաղթականը, կարող է լինել պանդուխտ իւր հայրենիքի սահմանների մէջ և պանդուխտ՝ իւր հայրենիքի սահմաններից դուրս: Դուրսը կամ մէջը լինելը ոչինչ չեն փոխում այն բանից, ինչ մենք ասացինք պանդուխտի և գաղթականի ինչ լինելու և նրանց մէջ եղած զանազանութեան մասին:

Գաղթականութիւնը, որպէս վերը ասացինք, հայերի մէջ զըլխաւորապէս քաղաքական դաժան հանգամանքների ծնունդ է: Բոլորովին դորա հակառակն է պանդխտութիւնը, որը ոչ թէ բուն քաղաքական, այլ սօցիալական և տնտեսական հանգամանքների ծնունդ է:

Ներկայումս Եւրոպայում թէ պանդխտութիւնը և թէ գաղթականութիւնը հաւասարապէս սօցիալական-տնտեսական հանգամանքների արդիւնք են: Միմիայն Գերմանիան ամեն տարի տալիս է գաղթականների մի թիւ, որը երբեմն մինչ երեք հարիւր հազարի է հասնում. դոքա մեծ մասամբ գնում են Ամերիկա՝ ընդ միշտ այնտեղ մնալու մտքով: Դոքա թողնում են իրանց գերմանական հպատակութիւնը այն երկրի քաղաքացի դառնալու համար, ուր նոքա վերջնականապէս հաստատուում են: Գաղթականների նոյնպիսի մեծ թիւ տալիս է ամեն տարի Անգլիան և Իրլանդիան միասին. աւելի նազ թւով, բայց նմանապէս զգալի չափով գաղթում են ամեն տարի Իտալիայից և այլ երկիրներից:

Բայց նոյն այն Անգլիան—Իրլանդիան, նոյն Գերմանիան, նոյն Իտալիան, նոյն Բելգիան, նոյն Աւստրո-Ունգարիան և ուրիշներ մեծ թւով

պանդուխտներ ունին ոչ միայն հէնց իրանց սահմանների մէջ, այլ սահմաններից դուրս, օտար երկիրներում: Ներկայումս այն երկիրը, որը իրաւամբ կարող է պանդուխտների կլասիկական երկիր անուանուել, Ֆրանսիան է, այն Ֆրանսիան, ուր միլիօնի չափ կամ աւելի գերմանացիք, բելգիացիք, իտալացիք և այլ ազգերից զլիւաւորապէս բանւորներ են կենում միմիայն աշխատանքի համար, օրական պարէնը հալթհալթելու համար: Նոքա կորւած չեն իրանց մայր-երկրից, նոքա պահպանել են իսկական հայրենիքի հպատակութիւնը, չը նայած որ նոցանից շատ շատերը երկար տարիներով այդ օտարութեան մէջ են: Բայց նոքա դեռ գաղթականներ չեն, նոքա պանդուխտներ են, որովհետեւ ժամանակաւորապէս միայն կորւել են իրանց ծննդավայրից, զոնէ այդպէս է նոցա դիտարուութիւնը:

Բայց անհամեմատ աւելի պանդուխտներ կան միւլնոյն երկրի սահմանների մէջ նոյն իսկ իրանց երկրացիներից: Մանաւանդ մեծ քաղաքներում, ինչպէս Մօսկւա, Պետերբուրգ, Բերլին, Վիեննա, Պարիզ, Լօնդօն և շատ ուրիշ քաղաքներ վրիտանում են մարդիկ, զլիւաւորապէս բանւոր դատակարգից, որոնք եկած են հարեան գաւառներից կամ նահանգներից, բայց միայն ժամանակաւորապէս, թէպէտ և շատերին չի վիճակուում իրանց ծննդավայրը վերադառնալու բաղը:

Ահա՛ այդ պանդուխտներն են, որոնց մենք կարող ենք տալ ներսի կամ ներքին պանդուխտների անունը, հակառակ այն պանդուխտներին, որոնք օտար երկիրներում են և որոնց կարելի է տալ դրսի կամ արտաքին պանդուխտների անունը: Եւ, ի հարկէ, ներսի պանդուխտների թիւը ամեն երկրում անհամեմատ աւելի է, քանի դրսի պանդուխտների թիւը:

Եւ այդ կողմից, ուրեմն, պանդիտութիւնը նմանում է գաղթականութեան, քանի որ գաղթականութիւնը կարող է պատահել միւլնոյն երկրի սահմանների մէջ և կարող է պատահել սահմանից դուրս: Կայ ներքնագաղթ և արտաքին գաղթականութիւն — իմ-միգրացիա և էմիգրացիա: Միայն թէ այս վերջին խօսքերը այդ մոքով չեն գործածուում: Ռուսիացի համար, օրինակ, իմմիգրացիան (ներքնագաղթը) այն է, երբ ուրիշ երկիրներից Ռուսիա են գաղ-

թում, իսկ էմիրացիան կոչուում է այն, երբ ուղղակի այդ երկրից գաղթում են ուրիշ երկիրներ և կամ ուրիշ նահանգներ:

Պանդխտութեան խնդիրը, որպէս տեսնում է ընթերցողը, որքան էլ լինի, տարբեր է գաղթականութեան խնդրից. զոքա ունին նմանողութեան կէտեր, բայց միևնոյն բաները չեն: Բացի նորանից, որ գաղափարապէս նոքա տարբեր են, նոցա պատճառներն էլ կարող են տարբեր լինել, ինչպէս և տեսանք վերևը:

Հայոց ազգը ներկայումս այդ երկու խնդիրներն էլ մեր առջև է դնում. որովհետև ներկայումս էլ, որպէս և անցեալում, նա շատ թէ փոքր չափսերով շարունակում է գաղթել, և, որպէս անցեալում, ներկայումս ևս նա տալիս է պանդուխտների մեծ կոնսինգենտ:

Ի՞նչպէս պէտք է վերաբերւել դէպի այդ երեւոյթները, ուրախալի՞ երեւոյթներ են նոքա թէ տխրալի, պէ՞տք է արդեօք նրանց դէմն առնելու միջոցների վերայ մտածել, թէ ընդհակառակը՝ պէտք է ջանալ խրախուսել, չարի՞ք են ներկայացնում նոքա, թէ բարիք և, վերջապէս, ի՞նչպէս պէտք է նայել խնդրի վերայ:

Ահա՛ այն հարցերը, որ ինքն ըստ ինքեան յարուցանւում են, ահա՛ այն հարցերը, որոնց պատասխանը ընթերցող հասարակութիւնը սպասում է գրականութիւնից, բայց մանաւանդ՝ մամուլից:

Այդ հարցերի պատասխանները մենք կը տանք, բայց միայն այն ժամանակ, երբ խնդիրը ամեն կողմից լուսաբանած կը լինի «Մուրճ»-ը: Դեռ այս րոպէին այն, ինչ հարկը պահանջում է ամենաանհրաժեշտ կերպով—զա՛ խնդրի ուսումնասիրութիւնն է: Դոհանալ մի երկու դիտողութիւններով և կամ կրկնել մի քանի ֆրազներ ու խնդիրը յարուցած և ուսումնասիրւած համարել—«Մուրճ»-ը չի կարող. այդ նորա բռնած ընթացքին հակառակ է:

Գաղթականութիւնը պանդխտութիւնից ջոկ բան լինելով, նաև այդ խնդիրները մենք ջոկ ջոկ կ'ուսումնասիրենք: Այն, ինչին նւիրում ենք ներկայ յօդւածը՝ պանդխտութեան խնդիրն է, որի ուսումնասիրութեան համար դեռ ևս հարկաւոր է հող պատրաստել: Եւ առ այժմ մեր հոգսը այդ է:

Պանդուխտը, որպէս ասեց յօգւածիս սկզբում, նա է, ով իւր ծննդավայրից հեռու է բնակում, բայց որը իրաւապէս կորւած չէ իւր համայնքից:

Արդ, ո՞վքեր են այդպիսի պանդուխտներ մեզանում, հայերիս մէջ: Պանդխտութեան դիմում են մեզանում զանազան դասակարգի մարդիկ.

1. Ուսանողներ:
2. Վաճառականներ:
3. Արհեստաւորներ:
4. Գիւղացիներ:

Ամբողջ բարձր հայ ուսանողութիւնը պանդխտութեան մէջ է: Վաճառականների մի մասը գործում է և կարող է գործել միայն պանդխտութեան մէջ:

Արհեստաւոր դասակարգի մի փոքր մասը պանդխտութեան մէջ է: Գիւղացիների մի մասը պանդխտութեան մէջ ղեզերում է քաղաքներում, որպէս բեռնակիր ու բանւոր:

Այդ բոլորից ամենամեծ թիւը պանդուխտների տալիս է գիւղական դասակարգը: Բայց, բացի այդ թւից, գիւղացի պանդուխտները ներկայացնում են մի առանձնայատկութիւն, որը յատուկ չէ միւս պանդուխտներին: Նւ այդ առանձնայատկութիւնն է, որը գիւղացի պանդուխտներին դնում է մի առանձին դրութեան մէջ:

Ուսանողը միանգամայն անհրաժեշտութիւնից տոկաւած պանդուխտ է: Մեր երկրում չը կան համալսարաններ և այլ բարձրագոյն դպրոցներ, որ կարելի լինի ձեռք բերել այն, ինչին ձգտում են ուսանողները: Նւ, բացի դորանից, ուսանողը պանդխտութեան մէջ միմիայն շարունակում է այն, ինչ սկսել է թէ իւր հայրենիքում և թէ իւր հայրենիքից դուրս: Այստեղ նպատակը միանգամայն որոշ է. որոշ է նաև ձգտումը, որոշ է նաև միջոցը: Ուսանողական պանդխտութեան մէջ կայ կատարեալ գիտակցութիւն:

Վաճառական դասակարգը պանդխտութեան մէջ միմիայն ընդարձակում է իւր ունեցած գործը. վաճառականների պանդխտութեան մէջ կայ գիտակցութիւն, կայ մի ձգտում, լաւ թէ վատ, այդ առ այժմ մի կողմը պիտի թողնենք: Վաճառականը պանդխտութեան մէջ այլ բան չէ որոնում, քան ինչ որոնում էր իւր

հայրենիքում, և իւր նպատակին հասնելու համար նա չի դիմում մի այլ արհեստի, քան առևտուրին: Միևնոյն վաճառականը Մօսկւայում, Թիֆլիսում, Մարսէլում, Պօլսում այլ մարդ չէ, քան ինչ նա է Գանձակում, Նուխում, Երևանում, Ադուլիսում:

Արհեստաւորը պանդխտութեան մէջ արհեստաւոր է մնում և կամ նոյն իսկ պանդխտութեան մէջ արհեստ սովորում՝ իւր ապրուստը մինչ իւր կեանքի վերջը այդ արհեստով հայթհայթելու համար: Գորա մէջ կայ մի ձգտում, նա կեանքի կոյր խաղալիք չէ. նա ուզում է արհեստ սովորել և սովորում է, և որտեղ էլ հաստատուելու լինի, իւր ծննդավայրում, թէ ուրիշ տեղ—նա ուզում է լինել և մնում է նոյն արհեստաւորը:

Այդպէս չէ գիւղացի-երկրագործ պանդուխտ. գիւղական շրջանից դուրս—նա այլ ևս երկրագործ չէ, այլ բռնակիր է Թիֆլիսում, Պօլսում, Բաթումում, Բաքումում. նա բանւոր է գործարաններում և կամ երկաթուղու զծի վերայ. նա դահապան է, նա ծառայ է մի տան մէջ, նա բաղնիսների ծառայող է: Բայց երբ նա, այդ գիւղացի-երկրագործը, դուրս եկաւ իւր գիւղից, նա գեռ ևս հաստատ չը գիտէր թէ նրան ի՞նչ է սպասում դուրսը. նա հաստատ դրութիւն չ'ունի դրսում: Նա գնաց փող աշխատելու, բայց թէ ի՞նչ վիճակ է սպասում նրան՝ դրանից նա զրեթէ բոլորովին անտեղեակ է:

Եւ յետոյ, թողնելով գիւղը, պանդուխտ գիւղացին իւր ձեռքից առ միշտ բաց չի թողնում իւր հողագործութիւնը. զոնէ նա այն մտադրութիւնով չի թողնում գիւղը, որ քաղաքում առ միշտ մնաց բանւոր, ծառայ, բռնակիր և այլն. այլ նա իւր աչքում մնում է նոյն գիւղացին, որը վաղ թէ ուշ կրկին պիտի վերադառնայ գիւղը և գիւղական կեանքով ապրէ:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ շատ սակաւ պանդուխտ գիւղացին թողնում է իւր գիւղը տնով-տեղով: Պանդուխտները մեղանում զրեթէ միմեայն տղամարդիկ են. կանայք և երիտասարդները մնում են տանը, սպասելով պանդխտութիւն գնացած հօր, ամուսնու կամ եղբօր վերադարձին:

Գիւղացի-երկրագործ պանդուխտը պանդխտութեան մէջ չի շարունակում իւր արհեստը և շրջում է անորոշութեան մէջ:—Ահա՛

այն հանգամանքներից մէկը, որով զիւղացի պանդուխտը մեծապէս տարբերուում է ուսանող, վաճառական, արհեստաւոր պանդուխտից:

Պանդխտութեան խնդիրը մեզանում ծագել է յատկապէս այդ կարգի պանդուխտների նկատմամբ, չը նայած որ, ինչպէս տեսանք, պանդուխտները մեզանում միայն բեռնակիրները, բանւորները և ծառաները չեն, այլ և ուսանողները և վաճառականներից, արհեստաւորներից շատ շատերը:

Ինչի՞ցն է այդ: Մենք կը պատասխանենք.—այդ նրանիցն է, որ մշակների ու բանւորների պանդխտութեան երևոյթը շատ աւելի բարդ է, շատ աւելի կապ ունի դեռ ևս լաւ չը ճանաչւած տնտեսական ու սոցիալական պայմանների հետ, քան այդ կարելի էր ասել միւս կարգի պանդուխտների մասին:

Ինչո՞ւ է ուսանողը, կովկասեցի ուսանողը պանդուխտ: —Ամենապարզ պատճառով, որ բարձրագոյն ուսումը կարող է ստացուել միմիայն բարձրագոյն դպրոցներում, որոնք չը կան մեր երկրում: Եթէ մի անգամ արդէն բարձրագոյն ուսումն ստանալու ձգտումը ընդունւած է որպէս յարգելի ձգտում, իսկ կարիքը՝ անհրաժեշտ, այս դէպքում այն հանգամանքը, թէ ուսանողը պէտք է պանդխտութիւն քաշէ—երկրորդական հանգամանք է: Պատճառները այս դէպքում միանգամայն պարզ են. որքան և ցաւալի լինի, որ ներկայ պայմաններում ուսանողը պէտք է պանդխտութեան վիճակին մատնւի, աւելի ևս ցաւալի կը լինէր, եթէ պանդխտութիւնից վախենալով, երիտասարդ մարդիկ փախչէին բարձրագոյն ուսում ստանալուց: Այն բարձր ինտերեսը, որ ունի մի երկիր բարձր ուսում ստացած մարդիկ ձեռք բերելով, միանգամայն երկրորդ պլանի վերայ է դնում ուսանողի պանդխտութեան վիճակը: Նպատակը, անհրաժեշտութիւնը և պատճառների պարզութիւնը թոյլ չեն տալիս, որ, ուսանողների մասին խօսելիս, նոցա պանդխտութեան վիճակը առաջին խնդիր դառնայ. և եթէ ցանկալի էլ է բարձրագոյն ուսումնարաններ մեր երկրի համար ունենալ, դորա առաջին և զլխաւոր պատճառը դեռ այն չէ, որ մեր ուսանողները պանդխտութիւն չը քաշեն:

Այս մէկ օրինակից արդէն պարզ երևում է, որ պանդխտութեան խնդիր ծագեցնելու համար, դեռ բաւական չէ, որ պանդուխտներ լինին, այլ հարկաւոր է, որ այդ պանդխտութիւնը կամ

յառաջացած լինի բարդ պատճառներից, որոնք բաւականաչափ չեն ճանաչւած և կամ երեւոյթը ինքն ըստ ինքեան ճանաչւած լինի որպէս անկանոն, հիւանդոտ, փնասակար:

Արդ, գիւղացի-երկրագործ մարդկանց պանդխտութիւնը, բնականաբար, զարթեցնում է զիտողի մէջ բազմաթիւ հարցեր. — Ինչո՞ւ այս մարդը, իւր դաշան ու հօտը թողած, եկել է այս քաղաքը բեռն կրելու. երեւի նա բաւականաչափ հող չ'ունի վարելու. երեւի պարտքի մէջ է, իսկ գիւղում բաւականաչափ վաստակ չ'ունի. երեւի նա ամեն բան ունի, բայց երեւակայել է թէ քաղաքներում ոսկին երկնքից է վայր ընկնում. երեւի նա շլացել է քաղաքների մասին պատմած զրոյցներից. երեւի պարծանք է համարել քաղաքում մի քանի տարի կենալը. բայց կարելի է, որ այս տարւայ հունձը այնքան վատ է եղել, որ ճարը կտրած դէպի քաղաքն է դիմել բեռնակրութիւնով կամ ծառայութիւնով մի քանի բուբլի վաստակելու համար. կամ զուցէ նա զգւած է տեղական հանդամանքներից և ուզեցել է քաղաքում մի որ և իցէ կերպով իւր զլուխը պահել, միայն թէ ապրի քաղաքի աւելի ազատ պայմանների մէջ. բայց կարելի է, որ նորա քաղաք գալը եղած է մի համաձայնութեան հիման վերայ, որի զօրութեամբ մնացած եղբայրները պէտք է տան և դաշտի հոգսը քաշեն, իսկ միւսը, իբրեւ աւելորդ այդ բանի համար, աւելի օգտակար կարող է լինել դրսի աշխատանքով:

Մենք այս հարցերը կարող ենք շարունակել շատ և շատ երկար. և հազիւ թէ զրանով կարողանանք թւել այն բոլոր պատասխանները, որ մէկը կարող է ստանալ նոյն այդ պանդխտներից, եթէ տարիներ շարունակ ամեն յարմար առթից նա օգտուի՝ նոցա պանդխտութեան պատճառների մասին հարց ու փորձ անելու:

Ուսանողի, վաճառականի, արհեստաւորի պանդխտութեան վերաբերութեամբ մէկի մէջ աւել, միւսի մէջ պակաս զիտակցութիւն կայ, կրկնում ենք մենք. այդ պատճառով նոքա մեր մտքում այնքան հարցեր չեն զարթեցնում. մինչդեռ գիւղացի-երկրագործ պանդխտի առջև մեր միտքը պաշարւում է տանեակ հարցերով: Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ մենք ենթադրում ենք, որ գիւղացին ապէտ է և զործում է խաբւելով իւր հաշիւների մէջ: Այդ ենթադրութիւնը կարող է ուղիղ դուրս գալ, բայց նա կարող է և սխալ դուրս գալ. բայց ահա

յայտնի է, որ քանի խնդիրը բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրւած չէ, խնդիրը ինքը ենթադրութիւնների վերայ է միայն հիմնւած:

Այդ խնդրի միակողմանի ուսումնասիրութիւնը կարող է մնալ անօգուտ և դուցէ չարիքների էլ տեղիք տայ: Ուսումնասիրութեան ժամանակ պէտք է աչքի առջև ունենալ ոչ թէ մի, այլ զանազան տեսակէտներ: Իսկ այդ տեսակէտները ղեւ ևս չէ մշակած մեր դրականութիւնը: Այն՝ ինչ մենք կարողացել ենք լսել դորա մասին՝ կարելի է ամփոփել այսպէս. զիւղացին տգէտ է և յիմար, որ թողնում է գիւղը— քաղաքի համար. նա այստեղ փչանում է, իսկ իւր ընտանիքին չարիքներ հասցնում, թողնելով իւր դաշտն ու արտերը և ընտանիքը անհոգ դրութեան մէջ: Պէտք է այդ մարդկանց հասկացնել, որ վերադառնան իրանց գիւղը և որ գիւղից նոքա այլ ևս չը դուրս գան:

Մենք համարում ենք այդ տեսակէտը միակողմանի, դատողութիւնը՝ սահմանափակ, եզրակացութիւնը՝ վաղաժամ, հետեւանքը՝ ապարդիւն, մոքի, դիտողութեան և հետազօտութեան հօրիզօնը և ծաւալը նեղացնող, սեղմող: Ընդարձակել այդ խնդրին վերաբերեալ տեսակէտները, որոշել այս վերջինները—կը լինի պանդխտութեան խնդրին նւիրած մեր հետեւեալ յօդւածի առարկան:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ԿՈՐԱԾ ԲԱՂԴ

Հ Ա Յ Ն Ե-ից

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Սոխակը երգում էր այգում,
Բացում էր սիրուն վարդենին,
Եւ դու իմ գրկումըն.... յիշում ես
Քո ջերմ համբույրներն, իմ անգին:

Բայց վարդըն աշնան թառամեց,
Վաղուց է չը կայ և սոխակ.
Դու էլ ինձանից հեռացար,
Եւ ես մընացի միայնակ:

Երկար են և ցուրտ գիշերներն.
Ե՛կ, սիրտըս զարկում է ուժգին.
Ա՛խ, մի՞թէ օրհնեալ օրերից
Միայն ցընորքներ մընացին:

Մօսկւա. 1889 թ.:

*
* *

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Փայլուն աչերովդ, աննման դու կոյս,
Դու գըրաւեցիր իմ զօրեղ հոգին.
Հրապուրիչ ես դու, ինչպէս արշալոյս,
Որ շողշողում է ծովի երեսին:

Իմ ուշ ու միտքն իւր հետը տարաւ
Երկնային տիպարն այն գեղեցկութեան...
Ա՛խ, մթթէ հընար չը կայ ինձ բընաւ,
Հրեշտակ իմ, սիրոյդ ես արժանանամ:

Մօտեցիր, հոգեակ, նորոգիր իմ կեանք,
Ես թւեր կ'առնեմ և կը բարձրանամ,
Եւ դէպի տանջանք, դէպի տառապանք
Այնպէս անվեհեր ես կը սըլանամ...

Իմ ծանր բեռնն բարձլած ուսերիս,
Սիրելիս, այնքան կը թեթեւանայ.
Եւ քո պատկերըն՝ կանգնած առաջիս
Դըժլար ժամերումս ինձ հոգի կը տայ:

Մօսկւա. 1889 թ. 8 սեպտ.:

ՈՃԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌՅԱՍԱՐԱԿ

ԵՒ

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՄԱՍՆԱԴՈՐԱՊԷՍ ¹⁾

Հրապարակական Դասախօսութիւն

ԳԱՔՐԻԷԼ ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆԻ,

Կարգացած Երեւանի Քաղաքային Ակումբի դահլիճում 1889 թ. ապրիլ ամսում:

I

ՅԱՐԳԵԼԻ ՏԻԿՆԱՅՔ ԵՒ ՊԱՐՈՆԱՅՔ.

Եթէ ես, չը նայած մեզ զբաղեցնող խնդրի մասին իմ ունեցած տեսական և գործնական ճշիւ տեղեկութիւններին, թող եմ

¹⁾ Մենք օգտուել ենք գլխաւորապէս և ի միջի ալլոց այս զրբերից, որոնցից վեր ենք առել չաճախ ամբողջ կտորներ և օրինակներ.

«Կոտակարան» — հին և նոր:

«Ղուրան» — Մահամմէդի:

Спенсеръ, Соціологія.

Quetelet, La phisique sociale.

Вульфертъ, Антропологическая школа.

Дриль, Малолѣтніе преступники.

Леонтовичъ, Адамы кавказскихъ горцевъ.

Вамбери, Путешествія по Востоку.

Гиргасъ, Права христіанъ на Востокъ.

Кистяковский, Курсъ Уголовнаго права.

Шопенъ, Очеркъ Армянской Области и аղէն.

տալիս ինձ ձեզանից մի փոքր ժամանակ խելու, այդ անում եմ՝ անհրաժեշտութիւնից հարկագրւած:

Իմ վատտակը, որ ահա այսօր ձեր բարեմիտ ունկնդրութեանն է ներկայանում, միակ նպատակ ունի՝ հրաւիրել զարձնելու ձեր ուշադրութիւնը մեր նահանգի մէջ կատարւող ոճիրների վերայ: Միակ փափագս է, որ հասարակութիւնն իւր խօսակցութեան նիւթ դարձնէր այս մեզ հետաքրքրող խնդիրը. եթէ ինձանից առաւել նախապատրաստւած անձինք զաստիստութեանս առթիւ հասարակութեան մէջ արտայայտեն իրանց առաւել ուղիղ և առաւել բազմակողմանի հայեացքները, դորանով միանգամայն ես գոհացած կը լինիմ և իմ զաստիստութիւնն իւր նպատակին հասած:

Ամեն ինչ աշխարհումս շարժողութեան մէջ է և ձևակերպութեան ենթակայ: Մոլորակները, երկիրը, օդը և ամենամանր ինֆուզօրեաները ձևակերպւում են, քայքայւում են և նրանց տեղը մի այլը՝ նորն է բռնում: Բայց սրանք բոլորը տիեզերք ստեղծողի կամաց համաձայն ձևակերպւելով՝ ամեն կերպ ձգտում են միևնոյն ժամանակ չ'ենթարկւել այդ փոփոխութեանը, չը քայքայւել, այլ պահել statu quo-ն: Մարդը չէ կամենում մեռնել և ճճիների վերածւել. սրանք էլ իրանց կարգին չեն կամենում մեռնել և այլ տեսակ որդունքների վերածւել: Այսու հանդերձ բնութեան մէջ ամեն ինչ մաքաւում, կուտւում է այն բոլորի դէմ, որ քայքայւում է իրան—պաշտպանւում է իւր գոյութիւնը, որ և ամեն կերպ աշխատում է երկարացնել: Այս կուլի մէջ վատնւում են բնութեան ամեն ինչի ուժերը, վատնւում են և մարդու ուժերը: Այս կոխը մի անհրաժեշտ օրէնք է մարդու և բնութեան էութեան, և առանց նորան անմակաբերելի է որ և իցէ մի գոյութիւն: Բոյսերի ու կենդանիների զատ զատ սեռերն ու տեսակները, մարդկային հասարակութիւնները, իւրաքանչիւր մարդ առանձին վերցրած, զբաղւած են այդ կուտվ, ընդդիմադրում են այն բոլորի դէմ, ինչ որ քայքայւում է իրանց գոյութիւնը և սորա մէջ էլ կայանում է կեանքը: Մարդս մինչև անգամ դիտութիւններ է ստեղծել, որոնք խիստ մանրամասն ուսումնասիրում են այն ամենը, ինչ որ քայքայւում է հասարակութեան ու մարդու կեանքը և գտնում են այդ ամեն ինչ քայքայողի, կործանողի դէմ մարտնչելու խելամիտ ձևեր ու միջոցներ: Մեզանից իւրաքանչիւրի

և բոլոր հասարակութեան զօրութեան այսպիսի քայքայող տարրերից մէկն է՝ ոճիրը, որի զէմ մարդս կռիւ է մղում իւր ստեղծւած օրից: Մարդու մէկը օրէնքներ է սահմանում իւր հարեանների հետ խաղաղ կենակցութիւն ունենալու համար, տնտեսօրէն հոգում, կարգաւորում է իւր կացութիւնը, շրջապատում է իրան անդորրութեամբ. բայց ահա՛ լոյս է ընկնում մի ուրիշը, որ քանդում, տապալում է նորա օրէնքները, նորա բոյնը, սպանում է նորան, նորա որդոցը մուրացկանութեան մէջ է գցում՝ ոչնչացնելով, կործանելով նորա անդորրութիւնը, կարգաւորութիւնը ու բաղդաւորութիւնը — ահա՛ ի՛նչ է ոճիրը:

Բարոյական աշխարհի բոլոր երևոյթներից, ասում է Guerry, հասարակութեան համար ամենից փաստակաները, որոնց զիտենալը ներկայացնում է ամենամեծ օգուտներ և որոնք ընդհանրապէս պէտք է կարելոյն չափ լաւ պարզաբանւած լինին՝ այդ ոճիրներն են: Պլատոնը ոճիրը համարում է ոճրագործի համար՝ հոգու հիւանդութիւն, քաղաքացիների համար՝ ախտ, ամբողջ պետութեան համար՝ տանջանք: Ոճիրների կործանիչ զօրութիւնը այնքան մեծ է, որ շատ գիտնականներ, խիստ արդարացի կերպով, բազմաթիւ ազգութիւնների ոչնչանալը վերագրում են այն ոճրագործութեանը, որը նրանց մէջը կայ: Որպէս զի հեռու չը գնանք, տեսնենք մօտաւորապէս ի՛նչ տնտեսական ու բարոյական փնաս է հասնում մեր ամբողջ նահանգին ոճիրներից:

Ոճրագործը զրկում է հասարակութիւնը երբեմն ամենաընտիր քաղաքացուց, ներս է մուծանում ինչպէս իւր, այնպէս և օտար ընտանիքի մէջ տանջանքների, զարգացնում է մարդկանց մէջ շարութեան զգացմունքների, հասարակութեան մէջ թշնամանք և խռովութիւն:

Մեր նահանգում կան մօտ հազար բանտարկեալներ: Եթէ հաշւենք, որ նոցանից ամեն մէկը օրեկան ամենասակաւը կ'աշխատէր 30 կոպ., կը տեսնենք, որ մեր հասարակութիւնը զրկւում է այդ տարեկան 108.000 բուբլի աշխատանքից, բացի սորանից ծախսելով ամեն մի բանտարկեալի վերայ օրեկան 10 կոպէկ, այն է՝ տարին 36.000 բուբլի: Բացի սորանից, պետութիւնը ծախսեր է անում բանտերի վերայ, դատարանների, դատաւորների, ոստիկանու-

թեան և զանազան պետական այլ օրգանների վերայ, որոնք մասամբ գոյութիւն չէին ունենայ, եթէ մեր հասարակութեան մէջ տարածւած չը լինէր ոճրագործութիւնը:

Այժմ աւելի մօտիկից նայենք, թէ ի՞նչ բան է ոճիրը:—Այն գործողութիւնը, որը կատարելով մարդ անցնում է որոշ նորմայից, կանոնից, օրէնքից, համարւում է յանցանք, ոճիր¹⁾: Այդ նորմաներն են որ և որոշում են թէ յանցանք, ոճիր է արդեօք եղած, կատարւած գործողութիւնը թէ ոչ: Այդպիսի նորմաներ լինում են կրօնի պատւերները, բարոյականութեան, պետութեան, ընդհանուր բարք ու վարքի օրէնքները և այլն, որոնք և շատ անգամ չեն համաձայնւում միմեանց հետ. այս պատճառով՝ յաճախ ինչ որ ոճիր է կրօնի տեսակէտից, նոյնը չէ պետութեան տեսակէտից: Բացի սորանից այդ նորմաները, ինչպէս և միւսնոյն ժողովրդի, ազգի ամեն բանը, պատմութեան ընթացքում փոփոխւում են. այսպէս շատ բան, ինչ որ Ռուսաստանում իշխանական ժամանակամիջոցներում ոճիր չէր համարւում, այժմ ոճիր է համարւում և ընդհակառակը: Այդ նորմաները, օրէնքները անհրաժեշտօրէն կապւած են ազգերի ամբողջ աշխարհայեցողութեան հետ. այս պատճառով երբ մենք կամենանք իմանալ արդեօք յայտնի գործողութիւնը ոճիր է համարւում յայտնի ազգութիւնը թէ ոչ, պէտք է ծանօթանանք նորա այն գլխաւոր և հիմնական աշխարհայեցողութեան հետ, որ ունի նա տիեզերքի կառավարելու կարգաւորութեան վերաբերութեամբ: Բայց երկրագնդի բոլոր ազգերի աշխարհայեցողութիւնները մի առ մի դիտել մեզ անհնարին է, ուստի և մենք կ'որոնենք զարգացման այնպիսի որոշ աստիճաններ, որոնք ընդհանուր են բոլոր ազգերի մէջ և կը տեսնենք մի քանի ազգերի աշխարհայեցողութիւնները այս աստիճանների վերայ:

'Կռնանք առաջուց՝ մարդու կիսալայրենի դրութեանը և սորա համեմատութեամբ որոշենք թէ այդ միջոցում ի՞նչն էր ոճիրը: Վայրենու աշխարհայեցողութեան մէջ երկու տարր կայ՝ շահ և վախ. և սորա հիման վերայ, նորա կարծիքով, իւր կատարած ամեն գործողութիւն, որ իրան շահաբեր է, յանցանք չէ: Չեն յարգւում ոչ

¹⁾ Մենք յանցանք ասելով հասկանում ենք проступокъ, delit, ոճիրը—преступление, crime.

անձնական և ոչ գոյքի ու կալքի իրաւունքները: Բոպէական հոգեկան էմօցիան—շարժումը գրեթէ միակ շարժիչ տարրն է վայրենու. տարր, որ կանգ է առնում միայն վախի առաջ: Ահա՛ մի քանի օրինակներ, որոնք ցոյց կը տան թէ ի՞նչ աստիճանի մեր հայեացքով վրդովեցուցիչ արարքները վայրենիների աչքում ոճիրներ չեն համարւում: Այս օրինակները վեր ենք առել Սպենսերի «Ընկերագիտութիւնից»:

1) Նաբաթացի թափառականները պինդ և անյողզող սկըզբունք ունին՝ բաց ամացի արօտատեղի դարձնել բոլոր այն երկիրը, ուր որ իրանք կը բնակւին. նրանք այս ձևի գործողութեան վերայ նայում են իբրև մի կրօնական պարտաւորութեան վերայ:

2) Հայրերը վաճառում են իրանց աղջիկներին, տղամարդիկ իրանց կանանցը փոխում են կովերի, շորի, պղնձեայ ապարանջանների հետ:

3) Փիջիացիների պատերազմը կախած է մարդակերութեան հետ և ամեն մի տղամարդ կարող է սպանել և ուտել իւր կնոջը, եթէ միայն ակորժակը տալ:

4) Վայրենիներից շատերի որդիքը սպանում և ուտում են ծերացած ծնողներին:

5) Երբ լինում են չորս կամ հինգ եղբայր և երբ նրանցից մեծը ամուսնական հասակին հասնելով՝ ամուսնանում է, կինը յայտնում է իւր իրաւունքը և միւս մնացած եղբայրների վերայ՝ նոցա իրան ամուսիններ ճանաչելու. այդպէս էլ՝ երբ կինն է ունենում մի քանի քոյրեր, սրանք ամուսնական հասակին հասնելով, հերթով դառնում են իրանց մեծ քրոջ մարդու կամ մարդկանց ամուսինները:

Այսպիսի փաստերը ոճրային չեն համարւում ոչ միայն վայրենիների մէջ, այլ շատ յաճախ անգամ պատմական զիմացկութեան օրէնքի հիման վերայ ¹⁾ և այնպիսի ազգերի մէջ, որոնք կանգնած են քաղաքակրթութեան առաւել բարձր աստիճանի վերայ, ինչպէս, օրինակ, հռոմայեցիք ու հելլենացիք:

Մոմէնն ասում է.— հռոմէական ընտանիքի անդամները զբրկւած էին օրինական իրաւունքներից. կինն ու մանուկը նրանց համար նոյնքան քիչ նշանակութիւն ունէին, որքան և ստրուկը կամ ցուլը:

¹⁾ Законъ историческихъ переживаний.

Հայրը կարող էր դուրս ձգել իւր երեխային. նա իրաւունք ունէր և պարտաւոր էր դասելու իւր ընտանիքի անդամներին և այնպիսի պատիժներ տալու, որպիսին ինքն էր յարմար դատում, չը խուսափելով մարմնական պատիժներից նաև մահու դատապարտելուց: Նա իրաւունք ունէր նմանապէս վաճառելու իւր երեխային: Յունաստանում մարդ կարող էր կտակել իւր աղջիկը, ինչպէս և իւր կինը:

Վերոյիշեալ և սոցա նման օրինակները թէև ցոյց են տալիս, թէ ո՛րպիսի հասկացողութիւնների տէր են կիսավայրենիները, բայց և չեն հերքում այն փաստը, որ նրանք էլ այնու ամենայնիւ ոճիրների մասին ունին հասկացողութիւն թէկուզ շատ նեղ և սկզբնական: Ոճիր է համարում վայրենին ամեն փնասակար գործողութիւն՝ ուղղած այն էակի դէմ, որի առաջ վախ է զգում ինքը:

Այսբանում համարեա թէ սպանում էին մի եւրոպացու այն պատճառով, որ նա ոճիր էր գործել, այն է՝ մի բորենի էր սպանել. իսկ ալաբամցիների զօրազլխի մայրը, նրանց հասկացողութեամբ, եղել է կին-բորենի, այսինքն՝ իւր մահից յետոյ նորա մայրը դարձել էր բորենի:

Հին նաբաթական դաշնադրութեան օրէնքներից մէկը քրէական յանցանք է յայտարարում ցորեն ցանելը, տուն շինելը կամ ծառ տնկելը:

Մարդկային քաղաքակրթութեան երկրորդ աստիճանը, ազգերի պատմութեան մէջ, կրօնի զօրանալու շրջանն է կազմում: Դիտենք կրօններից երեքը՝ եբրայականը, քրիստոնէականը, մահմեդականը և այն, ինչ որ համարում է ոճիր այս կրօնների տեսակէտից:

Այս բոլոր երեք կրօնի մէջ ընդհանուրն այն է, որ յայտնի երկոյթի ոճրացնութիւնը դատւում է աստուածային յայտնութեան հիման վերայ: Աստուած անմիջական կերպով խօսում է Մովսիսի հետ, Մահմէդի հետ. «և ասում է Տէր Աստուածը Մովսիսին», «և ասում է Տէր Աստուածը իւր առաքեալ Մահմէդին». — «հա՛ ա՛յն խօսքերն, որ շարունակ գործ են ածւում զուրանի սուրաներում և Հին Կրտակարանի գլխներում. իսկ Փրկիչն Խնքը Աստուած է, մարդկեղէն մարմին առած՝ մարդկային ազգի փրկութեան համար շրջում է Հրէաստանում և աստուածային օրէնքներն է քարոզում: Իսկ տարբերութիւնն այս կրօնների այն է, որ եբրայականութիւնն ու մահմեդա-

կանութիւնը ոճիր համարում են գլխաւորապէս մարդու գործողութիւնները, իսկ քրիստոնէութիւնը՝ մարդու խոկումները, մաւածմունքները, զգացմունքները: Այս հիման վերայ քրիստոնէական վարդապետութիւնը շատ համառօտ կերպով մատնացոյց է անում մեղանշական զաղափարների, ոճիրների վերայ, իսկ մահմեդականն ու երբայականը կենցաղի մէջ են մտնում, որոշում են մարդու ամեն մանր-մունր վարմունքները. այս պատճառով և ընկնում են աւելորդ ձեւականութեան մէջ: Այն, ինչ որ հակառակ է յայտնի ձեւականութեան—յանցանք է: Եւ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրում եմ այս ձեւականութեան վերայ, որովհետեւ Երևանի նահանգի յանցանքները դիտելիս, դուք միշտ հանդիպելու էք այս խնդրին:

Ահա՛ թէ ի՞նչ է հրամայում Տէրը (Պիղք Աւտացւոց, զլ. 17.).

1. Իսրայէլեան տանիցն ով որ արջառ կամ ոչխար և կամ այծ բանակի մէջ կամ բանակիցը դուրս մորթէ և չը բերէ Եհովայի խորանի առաջ Եհովային զոհ մատուցանելու համար ժողովքի խորանի դուռը, արիւն պիտի համարւի այն մարդու համար. նա արիւն է թափել և այն մարդն իւր ժողովրդի միջից պիտի կորչի:

2. Կամ եթէ կը մերձենայ որ և իցէ անմաքուր բանի կամ անմաքուր գազանի դիակի կամ անմաքուր տաւարի դիակի կամ անմաքուր սողունի, չ'իմանալով նորան, նա անմաքուր է:

3. Յայտնի՛ր քահանաներին, խօսում է Եհովան Մովսիսին, որ նրանք չը պէտք է ածիլեն իրանց գլխները, խուզեն իրանց մօրուքի ծալքերը և չը պէտք է վէտեր շինեն իրանց մարմնի վերայ: Որովհետեւ այսպիսի արարքները—ոճրային են—աւելացնենք մենք մեր կողմից: Սոյնպիսի ձեւականութիւն, թէև ոչ սոցնանման համակարգ և ճշգորէն մեկնաբանւած, մենք տեսնում ենք և զուրանում և մահմեդական օրէնսդէտների երկերում: Բացի ձեւականութեան յայտնի պահանջներից և՛ առողջապահութեան յայտնի պահանջները զրւած են կրօնական օրէնքների շարքում, որոնց չը կատարելը համարւում է յանցանք և պատժւում է: Եւ խօսում է Եհովան Մովսիսի հետ.

1. Ասա՛ Իսրայէլի որդիներին, որ բնաւ արջառի կամ ոչխարի, կամ այծի ձարս չ'ուտեն:

2. Որովհետեւ ով որ կ'ուտի Եհովային պատարագ մատուցւած

անասունի ճարպից, պիտի կորչի այն անձը իւր ժողովրդի միջից:

3. Զոհ մատուցած օրը և հետևեալ օրը պիտի ուտի և երրորդ օրուայ մնացածը կրակով պիտի այրւի: Ով որ երրորդ օրը նորանից ուտի, նա պիտի կորչի ժողովրդի միջից:

Տնտեսավարական ամենահասարակ պահանջները կրօնական օրէնքների շարքն են բարձրացած:

Գիրք երկրորդ օրինաց Մովսիսի.

1. Բրդից և քաթանից միասին գործւած այլախառն հանդերձ չը հագնես:

2. Եզի դուռնչը չը կապես կալ կալսելիս:

Ոճիր են համարուում նոյնպէս հասարակական սովորութիւններին հակառակ գործողութիւնները:

1. Կնոջ վերայ չը պէտք է լինի տղամարդի հագուստ և ոչ էլ տղամարդը հագնելու է կանացի շորեր:

Բաց եբրայեցիք ունին և ժամանակակից հասկացողութիւնների նման հասկացողութիւն ոճիրների վերաբերմամբ:

Ոճիրներ պաշտօնավարութեան դէմ.

1. Պատաստանի մէջ անիրաւութիւն չ'անես և ոչ կանգունի, ոչ կշեռքի և ոչ չափի մէջ:

2. Պատաստանի մէջ անիրաւութիւն մի' անիր. աղքատին երեսպաշտութիւն մի' անիր և ոչ մեծին շողոքորթիր. զրացուդ արդարութեամբ դատի'ր:

Ոճիրներ սեպհականութեան և անձի դէմ.

1. Եթէ մի անձ մեղանչէ և Եհովայի դէմ յանցանք գործէ և իւր զրացուն խաբէ իրան յանձնւած աւանդի համար կամ իւր ձեռքը տւած բանի համար և կամ մի յափշտակւած բանի համար, կամ իւր զրացուն խարդախութիւն անելու լինի, կամ մի կորած բան գտնէ և ուրանայ ու սուտ երդում ուտի՝ անիծեալ է այդպիսին:

2. Անիծեալ է իւր զրացու սահմանը փոխողը. անիծեալ է կոյրին ճանապարհից մոլորեցնողը, պանդխտի, որբի և որբւայրիին ծուռը դատողը. անիծեալ է իւր զրացուն ծածուկ մեռցնողը, իւր օրէնքները չը կատարողը: — Եւ բոլոր ժողովուրդն ասէ՝ ամէն:

Իմ առաջ բերած ոճիրների բոլոր տեսակները ըստ եբրայականին, բոլորովին նոյնն են հանդիսանում և ըստ Իսլամի. ուստի և ա-

ւելորդ եմ համարում առաջ բերել նոյնանման օրինակներ և զուրանից կամ մահմեդական օրէնսգէտներին:

Բայց այս երկու կրօնի հայեացքների մէջ մի կարևոր երևութիւյն,—այդ այն է, որ կատարւած գործողութիւնը միայն որոշ վարդապետութեան հետևողների վերաբերմամբ է հանդիսանում ոճիր, իսկ ուրիշների վերաբերմամբ այդ ոճիր չէ ներկայանում:

Գիրք երկրորդ օրինաց, գլ. 23.—Քո եղբօրը շահով մի՛ տալ՝ ոչ արծաթ, ոչ ուտելիք և ոչ որ և իցէ այլ բան, որ շահով տրւում է, իսկ օտարականին տո՛ւր շահով:

Ղուերան—սուրա VIII.—Մահմէդ առաքեալ է Աստուծոյ: Նորա ընկերները զարհուրելի են անհաւատների համար և հեղութեամբ լի միմեանց համար: Դու կը տեսնես նրանց ծունկ խոնարհած, ձեռքները տարածած՝ Աստուածային օրհնութիւնը և հաճութիւնը հայցելիս: Նրանք այդպէս են ի ցաւ անհաւատների:

Զիմմի-ն (քրիստոնեայ) պէտք է զանազանւի մահմեդականից հազուստով, հեծնելու համար գործածւող անասուններով ու թամբերով: Նրանք իրաւունք չ'ունին ձի գործածելու բացի այն դէպքերից, երբ օգնելու կը լինին մահմեդականներին անհաւատների դէմ կռւելում: Բացի այդ օրինակ դէպքից, նրանց արգելւում է հեծնելու համար որ և իցէ անասուն գործածելը: Եթէ հիւանդութեան և այլ կարևոր պատճառով նրանք ստիպւած են լինում էշ հեծնելու, այն ժամանակ պիտի իջնեն իրանց մահմեդական խմբի մօտից անցնելիս. նրանց գործ զրաժ թամբերն պէտք է լինին այն տեսակներից, որ դնում են էշերի վերայ (Լաիլէալէ):

Բոլորովին այլ հայեացք ունի քրիստոնէական տեսակէտը ոճրի վերայ: Այս կրօնի հիմնական սկզբունքը՝ մարդու հոգեկան հաղորդակցութիւնն է Աստուծոյ հետ: Եւ այս հաղորդակցութիւնը պարզ է և ոչ մի ձևականութիւնների հետ չէ կապւած:—Մտածել Աստուծոյ մասին, տածել սէր դէպի Նա և դէպի մարդը ընդհանրապէս առանց խարութիւն դնելու դաւանութիւնների և ազգութիւնների մէջ՝ նշանակում է լինել քրիստոնեայ:

Այս հիման վերայ, ըստ քրիստոնէականին, չը կայ ոճիր կրօնական ձևականութեան պահանջների դէմ, տնտեսավարութեան, հասարակական վարուց դէմ, այլ կան ոճիրներ—վատթար զգացմունքներ, գէշ խոկումներ, մեղսալից ձգտումներ: Ահա թէ

Պօղոս առաքեալն Հռոմայեցիներին ուղղած թղթերի մէջ ինչպէս է թուում ոճիրները:—Նրանք լցւած են ամեն անիրաւութեամբ, պոռնիկութեամբ, անզգամութեամբ, ազահոութեամբ, չարութեամբ, լի են նախանձով, մարդասպանութեամբ, կռուով, նենգութեամբ, չարաբարութեամբ. քսուներ, բամբասողներ, աստուածատողներ, թշնամանողներ, ամբարտաւաններ, գողողներ, չարահայտներ, ծնողներին անհնազանդներ, անմիտներ, ուխտադրութեան, անգութներ, անհաշտներ, անողորմներ. նրանք Աստուծոյ իրաւունքները հասկանալով՝ որ այսպիսի բաներ գործողները մահու արժանի են, դարձեալ ոչ միայն այս բաները անում են, այլ և անողներին էլ զովաբանում են):

Որ քրիստոնէութիւնը ոճրայնութեան խնդրի վերաբերմամբ աչքի առաջ ունի միայն հոգեկան խոկումները, մարդու շարժառիթները, երևում է Պօղոս առաքեալի հետեւեալ խօսքերից.—Շնա է հրէայ, որը ներքուստ այսպէս է—սրտով, հոգով և ոչ թէ գրով: Պէտք է հնազանդել ոչ միայն պատժելու երկիւղից, այլ և խղճմտանքի թելադրումից:

Մարդու ամեն մի արարք չը պէտք է Աստուծոյ տնօրինութիւններին հակառակ լինի՝ համաձայն Նորա իմաստուն կարգաւորութեան—հակառակ դիպւածում՝ այն յանցական է: Օրինակ.—ս. Պօղոս առաքեալն ասում է.

1. Ամեն ոք պէտք է հնազանդ լինի՝ բարձրագոյն իշխանութիւններին, որովհետեւ չը կայ իշխանութիւն, որ Աստուծուց չը լինի. եղած իշխանութիւնները Աստուծուց են սահմանւած:

2. Ըստ այսմ իշխանութեանը հակառակողները, հակառակող են Աստուծային տնօրինութեան:

Շատ երկար կը քաշէր, եթէ ես կանգ առնէի հելլենացիների ու հռոմայեցիների յանցանքների վերայ: Նա միայն ցոյց կը տամ այս ազգերի աշխարհայեցողութեան բնաորոշ գծերը և նրանց յատուկ հայեացքները յանցանքների մասին՝ սոյն տեսակէտից:

Հին հելլենն ապրում էր պետութեան համար, որ և բռնում էր նորա ամբողջ կեանքը, ուղղելով նորա գործունէութիւնը և որոշելով թէ ի՞նչն է բարոյական և անբարոյական, ի՞նչը ոճրային և ոչ ոճրային հելլենի համար: Ըստ ասութեան Արիստոտէլի, թէ մարդս հասարակական կենդանի է, կարելի է և եզրակացնել

Թէ մարդս ապրում է հասարակութեան, պետութեան համար: Այսպիսի հայեացքի համեմատ, հելլէնի համար ամեն մի արարք յօգուտ պետութեան բարոյական էր, իսկ ի վնաս պետութեան—անբարոյական—ոճրային: Հելլէնական ամենամեծ իմաստասէր Պլատոնը քարոզում է կանանց ընդհանրութիւն, խորհուրդ է տալիս սպանել վատառողջ երեխաներին և ծեր ծնողներից ծնւածներին և այսպիսի արարքների մէջ ոչինչ ոճրային բան չէ նշմարում, որովհետեւ սոքա օգուտէն են պետութեանը: Սպարտացիք սովորեցնում էին իրանց որդիներին զոդանալ, որ այդպիսով զարգացնեն իրանց ճարպիկութիւնն յօգուտ հայրենեաց համար պատերազմի:

Վերը առաջ բերած հայեացքներից յետոյ, մեզ պէտք է կանգ առնել այն խնդրի վերայ, թէ որո՞նք են այն պատճառները, որոնց հետեւանքը ոճիր է հանդիսանում: Այս խնդրի վերայ՝ մարդկային քաղաքակրթութեան նշուէլուց մինչև այսօր, բոլոր գիտնականները՝ քրէագէտները, հոգեբանները, իմաստասէրները, ընկերաբանները իրանց ճիգն են թափել: Ներկայումս այս խնդրի վերաբերմամբ կատաղի կռիւ է մղւում, որին մասնակցում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը:

Գիտնական աշխարհում ամենամեծ գիւտը՝ երևոյթների համագոյութեան և հետևողութեան, այն է՝ պատճառականութեան օրէնքն է: Այս օրէնքի միտքն այն է, որ ամեն մի երևոյթ բնութեան մէջ ունի իւր պատճառները, որոնցից նա կախած է ամբողջովին և դէպի որը վերաբերում է իբրև հետեւանք: Այժմ խնդիր է առաջանում. որո՞նք են այն երևոյթները, որոնց հետեւանքը ոճիր է հանդիսանում: Այս խնդրի վերաբերմամբ եղել են և կան զանազան հայեացքներ: Մենք չենք յիշիլ միջնադարեան իրաւագէտներին, որոնք ասում էին, թէ ոճիրները զեւերի ծնունդ են, և ոչ էլ 18-րդ դարի գիտնականներին և իմաստասէրներին, որոնք ոճիրները զուրս էին բերում մարդկանց մէջ բնականապէս ծագած պայմանի դրժելուց, երբ նրանք ոտք են կոխում հասարակութեան մէջ, այլ մատնացոյց կ'անենք արդի գիտութեան երկու զլխաւոր ուղղութեան՝ դասական ոճրագէտների (կլասիկական) և մարդագէտների (անտրոպոլոգիկ) ուղղութեան վերայ. թէև այսպիսի բաժանմունք իսկապէս առաջ բերել կարելի չէ, բայց մենք այդ անում ենք զիւրմբունքի

անելու և չը տարածելու համար, որ անհրաժեշտ է մեր հանգամանքներում:

Պատահան ոճրագէտները (կրիմինալիստները) ասում են, թէ մարդս ունի ազատ կամք, կարող է գործել և չը գործել ոճիրներ և, ապացոյցի համար, դիմում են ինքնադիտողութեան, մեզանից ամեն մէկի ներքին փորձառութեան: Եւ որովհետեւ մեզանից ամեն մէկը կործում է, որ ինքը ազատ է կատարելու կամ չը կատարելու որոշ գործողութիւնը, ուստի և սորանից նրանք եզրակացնում են, որ ոճրի պատճառը — մարդի չար կամքն է:

Բոլորովին ուրիշ բան են ասում մարդաբանները. նրանք ասում են, որ մարդս չ'ունի ազատ կամք, որ նա ստրուկ է բնութիւնից ժառանգաբար ստացւածքին և որ մի անգամ այսպէս ստեղծւած լինելով՝ նա պէտք է կատարի որոշ երևոյթը: Նրանք մի փոքր մօտենում են նախասահմանութեանը (ճակատագրին): Ահա թէ ի՞նչպէս է խօսում խնդրիս մասին այս դպրոցի պարագլուխ Լամբրոզոն.

«Վերջ ի վերջոյ յանցանքը, ինչպէս վիճակագրական, այնպէս և մարդագիտական հետախուզութիւնների հիման վերայ հանդիսանում է ինչպէս մի ֆենօմեն, ֆենօմեն անհրաժեշտ՝ ինչպէս բեղմնաւորութիւնը, ծնունդը, մահանալը, հոգեկան հիւանդութիւնները, դէպի որոնք յաճախակի վերաբերում է այն, ինչպէս մի տխուր բաղդատական համանմանութիւն: Այս պատճառով բնագաբար դաժան կենդանիների և բոյսերի ակտերի և մարդու ոճրագործութեան մէջ եղած տարբերութիւնը բոլորովին ջնջւում է և կենդանական չարութեան ֆօրմուլան այս մոքով ցոյց է տալիս նոյնութիւն և համանմանութիւն, որի մասին չէին մտածում նորան յաճախ գործածող անձինք:

Ոճրագէտ մարդագէտները ասում են, որ կայ միջին մարդ, որին կարելի է համարել կանոնաւոր և յանցանքներ գործելու հակումն չ'ունեցող: Բայց այդ միջին մարդ ասւածը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն մեր ենթադրութեան մէջ, իսկ կեանքի մէջ ընդհանրապէս գրեթէ բոլոր մարդիկ շեղւում են այդ ենթադրելի միջին մարդուց: Այս շեղումներն պակասութիւններ են և անձի հիւանդութիւններ են համարւում: Ոճրաչին հակումն մարդու և

ամեն յայտնի ոճի՝ արդիւնք են մարդու հիւանդութեան: Այս հիւանդութիւններն ստացում են ժառանգաբար կամ պատահաբար: Այնպէս որ ոճրագործը հանդիսանում է իբրեւ մի թշւառ գործիք իւր կազմաւածքի: Մարդագէտներն այս հայեացքը հաստատում են ուսումնասիրելով ոճրագործներին բանտերում, հիւանդանոցներում և այլ տեղերում, և երևում է, որ նրանք, ոճրագործները, ամենքը գրեթէ ունենում են որ և իցէ պակասութիւն, լինում են արբեցողներ, անառակներ, էպէլեպտիկներ և այլն: Այս ամենն առաւել հասկանալի կը լինի հետեւեալ փաստերից, որոնք ցոյց են տալիս անկանոնաւորութիւններ ոճրագործներից մեծագոյն մասի բնաւորութեան մէջ:

Վիովին արժանահաւատ, զանազան հեղինակների ժողոված բազմաթիւ փաստերը, ասում է Նրելը, ամենեւին թոյլ չեն տալիս անգամ չնչին կասկած ունենալու այն բանում, որ մի տեսակ անձինքների մէջ առաջանում է մի օտարոտի ձգտում դէպի արիւնը, դէպի օտարի տանջանքներ տեսնելը, և այդ ձգտումը տիրում է նրանց ամբողջովին, առաջնորդում է նրանց մտածողութիւնը, ուժաթափ է անում մտապատկերների ներգործութիւնը և աննկատ կերպով տիրապետում է նրանց բոլոր մտաւոր, բարոյական էութեան վերայ:

1. Ես ինքս ձեռք եմ կարկառում իմ կեանքին վերջ դնելու, գրում է մի 25 տարեկան ջահել ինքնասպան, որովհետեւ ես հաւատացած եմ, որ վաղ թէ ուշ ես ապականելու էի իմ ընտանիքը: Ենձ տիրում է մի տարօրինակ, հանգստութիւնս աւերող խելացնորութիւն՝ ես ծարաւի եմ արեան և յատկապէս մարդկային արեան:

2. Բիւֆֆօնը պատմում է, որ մի անգամ մի մշակ դիմում է իրան և հարցնում, թէ չը գիտե՞ս արդեօք մի տեղ արիւն, այն էլ իւր փափուկ սիրելի կնոջ և մանկան արիւնը թափելու անդիմադրելի ցանկութեան դէմ:

3. Պոունիկ կնոջ մէկը պատմում է եղել, որ անասելի բաւականութիւն է եղել զգալիս երեք մարդու մահաւան պատժին նայելիս:

Այսպիսի արիւնծարաւութիւնն ու դաժանութիւնը գրեթէ միշտ կապւած է սեռական շրջանի քայքայումների և սաստկացրած զրգուումների հետ:

1. Յղի կանանց և ծննդկանների հոգեկան խանգարմանքների

միջոցին—ասում է Նուազօ—նկատուում է տխրական զաղափարների դերակշռութիւնը հանդերձ սպանութիւն գործելու մղումով:

2. Կոմս դը Շարօլէ, իւր բաւականութիւնը զօրեղացնելու համար՝ իւր սեռական արբշռութիւններին զուգակցում էր տանջանքներ ու սպանութիւններ:

3. Մի զինուոր մի անգամ տեսնելով մի դեռահաս աղջիկ, քաշում, տանում է իւր որջը, բռնաբարում է նորան, յետոյ սպանում, ալյանդակում է նորա սեռական անդամները, ծծում է արիւնը և վերջապէս դուրս է քարշում սիրտը և ուտում:

Մեծ քաղաքներում այնքան սաստիկ տարածւած օնանականութիւնը ևս ծնող — պատճառ է ահագին քանակութեամբ յանցանքների:

Եթէ համեստութիւնը ներէր, ես առաջ կը բերէի անհամար սոսկալի օրինակներ, որոնք ցոյց կը տալին թէ մեր դպրոցներում տարածւած յայտնի բարոյական հիւանդութիւնները (ախտերը) ևս կործանիչ ներգործութիւն են ունենում մեր հասարակութեան վերայ և մեծացնում յանցանքների թիւը:

Դ.-ր Վիրգիլիօն ասում է, որ յանցաւորները զանազանւում են միւս մարդիկներից ինչպէս իրանց զգացմունքների շրջանում, նոյնպէս և կամքի ու մտախոհութեան: Նա միւսնոյն ժամանակ մատնացոյց է լինում նաև նրանց, ըստ երևոյթին, ցածացած զգայականութեան, նրանց եսականութեան վերայ, նրանց բարոյական զգացմունքների բացակայութեան, բորբոքւած և ճնշւած դրութիւնների նկատելի փոփոխութեանց վերայ, նրանց համոզմունքների և հայեացքների տարօրինակութեան, նրանց գործողութեան շատ անգամ կամակոր և աննպատակ բնաւորութեան վերայ, քանի մի ոճրական ձգտումների և էպիլեպտիկական սկզբնաւորութեանց գործողութիւնների նմանութեանց վերայ:

Բացի բնական, հոգեկան և մտաւոր հիւանդութիւններից, մարդագէտները ոճիրների պատճառ համարում են կազմւածքով վայրենիներին նմանիլը, թէև քաղաքակրթւած մարդկային հասարակութեան լինին ծնունդ: Վայրենիներին յատուկ վարմունքների զգացմունքները, ասում են նրանք, յատուկ են և սոյն կազմւածքներին: Այս ամենն ապացուցանում են այսպիսի փաստերով:

Պրօֆեսօր Լամբրոզօն հետազօտելով 101 դանկ խալական յան-

ցազորճների, 27 զանկ հոտտէնդօտների՝ և 43 զանկ հոգեպէս հիւանդների՝ գալիս է այն եզրակացութեան, որ առաջինները շատ բաներով նման են զուսաւոր ցեղի ներկայացուցիչների զանկերին և ներկայացնում են նշանաւոր զարտուղութիւններ, շատ անգամ միևնոյն անհատի մէջ ևս պատահող:

Լամբրօզօն չը բաւականանալով զանկերի հետազօտութեամբ և խուսափելով կշտամբանքից որ իւր եզրակացութիւնները հիմնուած են բացառապէս զիակաների չափելու վերայ, ներկայացնում է նմանապէս և 1279 խոտական կենդանի յանցազորճների՝ մասամբ իւր և մասամբ այլ բժիշկների ուսումնասիրած մարդաչափական ու զիմագիտական հետազօտութիւնների արդիւնքները: Այս արդիւնքները (օրինակ՝ աւելի յաճախ քան թէ կանոնաւոր մարդկանց զանկի պատահող սուբմիկրօցեֆալիա, զանկի աստիմետրիա, ստէպ շիլերը, ասատիկ զարգացած ծնօտները, ականջների զարտուղի կազմութիւնը, ցանցաւ միբուքը, սեռերի նշանաւոր նմանութիւնը, դէպի յետ թեքւող ճակատը, բերրի անչափակից լայնանալը, մկանների նւազ ուժեղութիւնը և այլն) բերում են նորան այն եզրակացութեան, որ եւրոպացի ոճրազորճները իրանց տիպով մօտենում են աւստրալիացիներին և մոնղոլներին:

Լամբրօզօն, իբրեւ որոշիչ չափութիւն ոճրազորճների խելքի, մասնացոյց է լինում նրանց խելքի փոքր եռանդի և սորանից բղխած անընդունակութեան վերայ դէպի նստական ու տեղական աշխատանքը: Ապա նա ցոյց է տալիս ոճրազորճների օտարօտի զիւրահաւատութիւնը և թեթեւամտութիւնը, նրանց նւազ տրամաբան և անխոհեմ լինելը, որ և երևում է հէնց նոյն իսկ ոճիրների երևան գալու ձևերի մէջ:

Բայց շատ զխոնականների ու փորձառուների կարծիքով, ինչպէս դասական ոճրագէտների, այնպէս և մարդագէտների պատմածները միակողմանի են: Ինչպէս մէկի, նոյնպէս և միւսների ձեռք բերած փաստերն ու օրէնքները պէտք է ներս մտնեն քրէական իրաւանց մի նոր և աւելի ընդարձակ տեսութեան մէջ: Այս նոր տեսութիւնը իսկապէս իմաստասիրութեան և այլ սօցիալական գիտութիւնների հետ զուգընթացաբար կը հետևի էկլեկտիկական ուղղութեան: Այս տեսութեամբ յանցանքը, ինչպէս և բնութեան ամեն երևոյթ,

որքան նա մատչելի է մեզ գործնական ու փորձնական հետազոտութեան սահմաններում, միասին հիւսւած և փոխադարձաբար միմեանց վերայ ներգործող անթիւ, անհամար պատճառների արդիւնք է:

Այսպիսի տեսութեան համար արդէն մասամբ նիւթ պատրաստած են վիճակագիրները և գլխաւորապէս Քէտլէ (Quetelet):

Այս տեսութեամբ յանցանքը, ինչպէս և ամեն ուրիշ երևոյթ, ենթարկւում է բնութեան օրէնքներին և կազմում է ընդհանուր տիեզերքի շարժողութեան մի շառաւիղը: Կայ մի նախահաշիւ, ասում է Քէտլէ, որ վճարւում է սոսկալի կանոնաւորութեամբ. դա՛ բերդերին, տաժանակրութեան և կռաւինարաններին հատուցանող հաշիւն է: Մենք կարող ենք առաջուց համարել թէ քանի անհատ կը ներկեն իրանց ձեռքը մերձաւորների արեամբ, ինչքան թունաւորողներ, խարդախներ կը հանդիսանան, ինչպէս և առաջուց կարելի է ասել, թէ որքան կը ծնեն և որքան կը մեռնեն: Հասարակութիւնը կրում է իւր մէջ բոլոր կատարելիք յանցանքների սաղմերը. նա նախապատրաստում է նրանց, մեղաւորը միայն կատարող դործին, զէնքն է: Վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ բազմաթիւ պարագաներ ազդում են ոճրագործութեան վերայ: Առաջ բերենք այս հանգամանքներից մի քանիսը:

1. Հասակն, ըստ Քէտլէի, ամենամեծ ազդեցութիւն ունի ոճրագործի վերայ: Դէպի 25 տարին է maximum ամենաշատն ոճիրների զարգացման համար: Բայց այս maximum-ը զանազան յանցանքների միաժամանակ չի լինում: Ամենից վաղ ժամանում է նա հեշտասիրական ոճիրների համար, յետոյ գողութեան, ապա կողոպտելու, սպանութեան ու թունաւորելու. իսկ ամենից ուշ՝ կրակ տալու համար:

Յայտնի հասակ մտնելու շրջանում, երբ այդ զուգակից է յայտնի նշանների հետ, աղջկերանց մէջ զարգանում է երբեմն անհիմն ձրգտում դէպի սպանութիւնը: — Այդ Հիպպոկրատն էր դեռ ասում:

2. Սեռը նոյնպէս ազդեցութիւն ունի ոճրի վերայ: Ըստ Քէտլէի, կնոջ կատարած մի ոճրին ընկնում է տղամարդի չորսը. բնական թուլութեան պատճառով, կանայք աւելի ոճիր գործում են ունեցածի քան թէ անձնաւորութեան դէմ: Դիւզալը ենթադրում է, որ կանանց պոռնկութիւնը նոյնահաւասար երևոյթ է (առաւել ուղիղ՝ էկվիվալենտական) տղամարդկանց մոլրացկանութեան:

3. Նշանակը և տեմպերատուրան ևս ցոյց են տալիս իրանց ազդեցութիւնը: Ըստ Քէտլէի, ամառը և հարաւում առաւել ոճիրներ լինում են անձնաւորութեան դէմ, իսկ ձմեռը և հիւսիսում գոյքի դէմ: Այս հասկանալի է. որովհետեւ տաքութեան ներգործութեան տակ կրքերն առաւել սաստիկ են զարգանում, իսկ ցրտի ներգործութեան տակ առաւել կարիք է զգացւում անունդի, հագուստի, կացարանի մէջ և այլն:

4. Հարբեցողութիւնը ոճիրների վերայ ունի առանձին ազդեցութիւն, բայց որովհետեւ իմ ձեռքի տակ չ'ունիմ վիճակադրական հետեւութիւններ, ուստի և ես կ'օգտուիմ մարդագէտների կարծիքներից:

Ալիօհօլի գործածման ազդեցութիւնից, ինչպէս ցոյց են տալիս կլինիկական դիտողութիւնները, սովորական հարբեցողների մէջ զարգանում է անհաւատալի ստութիւն, երեսպաշտութիւն, անփութութիւն, անտարբերութիւն դէպի շրջապատողը, բնազդականութիւն, զիւրազրգոյթութիւն, կոպտութիւն, զաժանութիւն և ընդ սմին վախկոտութիւն, տաղտկոտութիւն, այսու և հակումն դէպի թափառկոտութիւն, ծայրացեղ նազած հանդուրժութիւն և համբերողութիւն, անհետեւողականութիւն, հակումն դէպի աննպատակ չար ու փնասակար գործողութիւններ, տրամադիր անառակութեան և ոչ մի բարոյական սլառարի առաջ կանգ չ'առնող ծայրագոյն սանձարձակութեան, վատթար միտումներ, թուլաբընութիւն, անվճռականութիւն, տրամադիր ինքնասպանութեան, ընտանեկան և հասարակական զգացմունքների անկումն և այլն և այլն:

ԲԺ. Իէլիակովն Նարոսլավլի ու Մօսկւայի բանտերում ուսումնասիրելով մարդասպաններին, ասում է, որ մեր սպանիչների 50⁰/օ-ից աւելին մշտապէս ի չարն են գործ զրած եղել ոգելից խմիչքները:

Նիւթական դրութիւնը ահագին ազդեցութիւն ունի ոճրի վերայ: Աղքատութիւնը պատճառում է հոգեկան անկանոնութիւն, որից և ոճիրներ են առաջանում: Իսկ հարստութիւնը աւելորդութիւններ է սիրում, որոնք նոյնպէս մեծացնում են ոճիրների թիւը: Մանաւանդ, ըստ Քէտլէի, աղքատութիւնն որպէս հետեւանք անչափ շռայլութեան, մի հասարակութեան մէջ սաստիկ մեծացնում է ոճրագործութիւնը:

Առհասարակ ոճրագործութիւնը կապւած է պատմութեան հետ, կապւած է ազգային բնաւորութեան, հասարակական ու պետական կեանքի, ժողովրդի պարապմունքների և շատ այլ բաների հետ:

Աւելորդ չեմ համարում աւելացնելու, որ ոճիրը կապւած է մարդու յառաջագիմութեան հետ, և քանի որ գոյութիւն կ'ունենայ մարդկային յառաջագիմութիւնը—գոյութիւն կ'ունենան և ոճիրները, քանի որ յառաջագիմութիւնը երկու տարր է ենթադրում՝ հինը—արդէն ձևակերպւածը, յայտնի օրէնքների, կանոնների վերածւած, ձուլւածը և նորը—հինը քայքայող—կործանողը: Հինը ոճրացին է՝ նորի տեսակէտից և նորը՝ հնի տեսակէտից: Աթոլիկութիւնն իւր տեսակէտից արդարացի կերպով կալանաւորեց Լիւտերին, Պալիէյին: Այսպիսի գաղափարներ եղել են, կան և կը լինին մարդկութեան հետ միասին, կը յարուցանեն պատերազմ, յեղափոխութիւն, կոտորածներ, որոնք Ստեղծողի կամաց համեմատ ընթացակից են մարդկութեան հետ: Մեր ջանքը պէտք է կայանայ նորանում, որ կարելոյն չափ նւազեցնենք ոճիրների թիւը և նրանց յատկութիւնը (բնաւորութիւնը). բայց վերջնականապէս ոչնչացնել անկարելի է, մանաւանդ որ նրանցից շատերը կատարում են իբրև անհրաժեշտութիւն: Ահա՛ այն ամենն, ինչ որ ես կարելոր համարեցի ասելու ոճիրների մասին ընդհանրապէս:

(Ար շարունակի)

ՍԻՐԱՍՈՒՆ ԾԱՂԻԿ

(ՄՅՐԻՅ ՀԱՐՏՄԱՆԻՅ)

Ա Ր Ծ Ի Լ Ե Ս Ն Ի

Ես իմ սիրած չքնաղ ծաղկին նայեցի
Եւ իմ աչքին բացւեց դիւթիչ մի աշխարհ.
Տեսայ Հովտում սպիտակ տնակ Հայրենի,
Շուրջը փռւած մարգագետին ծաղկավառ:

Եւ ես նստած այդ տնակի դռան մօտ,
Գլուում էի կրճքիս սեղմած մանուկին.
Իսկ դու իբրեւ զաւակատէր մայր գլթոտ,
Ժպտում էիր, ո՞վ իմ քաղցրիկ ամուսին:

Բայց տհա նա թռչնեց խղճուկ իմ ծաղիկ,
Ո՛հ, էլ զո՛ւր եմ դարձեալ նայում ես նորան...
Էլ չեմ գտնիլ, ես այդպիսի քնքուշիկ
Մի ալլ ծաղիկ — նա միակ էր, աննման...

Մօսկւա, 10 Հոկտեմբերի, 1889 թ.

* * *

Հ Ա Յ Ն Է-ից

Արծիւ եանի

Նոքա իմ կեանքը հալ ու մաշ արին,
Անխնայ տանջեցին իմ խղճուկ հոգին—
Ոմանք իրանց կուր, անզուսպ նախանձով,
Ոմանք դատարկ սէր ինձ պարգևելով:

Նոքա իմ հացը թոյնի փոխեցին,
Խմած ջրիս հետ լեղի խառնեցին—
Ոմանք իրանց կուր, անզուսպ նախանձով,
Ոմանք դատարկ սէր ինձ պարգևելով:

Բայց նա, ով ողջից առաւել մաշեց
Իմ սիրտն ու հոգին, կեանքս աւերեց—
Նա երբեք սիրոյս չեղաւ համազգաց,
Եւ ոչ էլ զգաց դէպի ինձ նախանձ...

Մօսկւ. 8 մարտի, 1887 թ.

ՆԿԱՐՉԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ԳԼՈՐԳ ԲԱՇԽՆՁԱՂԵԱՆԻ

I.

ՍԻՐԵՆԻ ԸՆԿԵՐ Ս.

Դարձեալ կ'անցնեն տամնեակ տարիներ, բայց՝ գեղարւեստի նշանակութիւնը համարեա միևնոյնը կը մնայ մեր ժողովրդի մէջ: Գուցէ ապագայ սերունդը բաղդ ունենայ տեսնելու մեր երկրում գեղարւեստը ծաղկած դրութեան մէջ, գուցէ դա էլ մի պահանջ դառնայ մեր ամբոխի համար: Գու Վերջին նամակիդ մէջ մեղադրում ես մեր հասարակութեանը, որ անա անտարբեր է զէպի գեղարւեստը, որ նա անուշադիր է թողնում այն բազմաթիւ ընդունակ երիտասարդներին, որոնք չ'ունենալով միջոց իրանց ընդունակութիւնը մշակելու ու կատարելագործելու, մնում են անցայտութեան մէջ, իսկ եթէ անհատներին յաջողում է այդ ցաւալի իրողութեանը չ'ենթարկւելու, դա էլ նրանց բաղդիցն է:

Այո՛, սիրելի՛ս, քո կարծիքների վերջին կտորը շատ ճիշդ է, բայց քո նախատինքը հասարակութեան վերաբերեալ, իմ կարծիքով, սխալ է: Ես չեմ կարող մեղադրել հասարակութեանը: Եւ իրաւ, ի՞նչ իրաւունքով պէտք է պահանջել հասարակութիւնից այն, ինչ որ նա չի ստացել ոչ ոքից: Մենք Ասիայումն ենք, մեր ամբոխը կրթւած է Ասիայում, ասիական եղանակով: Նա գեղարւեստի վերայ շատ մոլթ գաղափար ունի, կամ, աւելի լաւ է ասել, բոլորովին չ'ունի: (Խօսքս ընդհանրութեան մասին է, անհատներին մի կողմն եմ թողնում, նրանք բացառութիւն են կազմում):

Կովկասեան բնութիւնը այնքան հարուստ և այնքան բազմակողմանի է, որ երկրագնդիս բոլոր երկիրների բնութեան հետ կարող է յաջողութեամբ մրցել. ունի մինչև անգամ մի առաւելութիւն, դա՛ նորա կուսական, մարդու ձեռքով չ'աղաւաղւած դրութիւնն է:

Դու զարմանում ես, որ թէպէտ մեր երկիրը ընդունակ է տալանդներ արտադրելու, սակայն մինչև այսօր չի դուրս եկել ոչ մի հանճարեղ գեղարուեստագէտ, երաժիշտ, նկարիչ, քանդակագործ, դերասան... Ինչո՞ւ ես զարմանում կամ վրդովու՞մ: Գեղարուեստը զարգանում է քաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան հետ միասին, և չը կայ մի յառաջագէտ երկիր կամ քաղաք, ուր զարգացած չը լինի գեղարուեստը:

Մենք ոչ թէ գեղարուեստների ոչ մի տարրական ուսումնարան չ'ունինք, այլ նոյն իսկ մեր դպրոցներում այն նշանակութիւնն ունի նկարչութիւնը, ինչ որ ունի վայելչագրութիւնը: Ն[թ]է մի քանի դպրոցներում նկարչութիւնն էլ միւս առարկաների շարքումն է, դա՛ իմ կարծիքով՝ միմիայն ձևի համար է: Մեր միջնակարգ ուսումնարաններում վաղուց նկարչութեան դասեր գոյութիւն ունին, բայց այնտեղից դուրս եկած բազմաթիւ աշակերտները ոչ թէ միայն նկարել չը գիտեն, այլ մինչև անգամ գաղափար չ'ունին նկարչութեան մասին, չը նայած, որ վկայականներում այդ առարկայից 4 կամ 5 ունին: Քանիցս անգամ առիթ եմ ունեցել լսելու մեր քաղաքակրթւած համարող երիտասարդներից, թէ ինչպէս մի տեսակ ինքնաբաւականութեամբ պարծեցել են՝ «ровно ничего не смыслю в живописи»: Ահա այս տեսակ հայեացք ունի մեր հասարակութիւնը գեղարուեստի վերաբերեալ: Թողնենք Կովկասեան բոլոր գաւառները և վերցնենք լուսաւորութեան ու յառաջադիմութեան կենդրոն Քիֆլիսը: Կրկնում եմ, վերցնենք Քիֆլիսը և գեղարուեստին վերաբերեալ մի թեթեւ ակնարկ զցենք, և դու իսկոյն կը համոզւես, որ մեր ժողովրդի ճաշակը այնքան կոպիտ է, որ անընդունակ է որոշել գեղեցիկը ոգեղից: Ասի՛ր ինձ:

Յիշո՞ւմ ես երբ, մօտ եօթ տարի սորանից առաջ, քեզ հետ միասին բարձրացանք Քիֆլիսի «Բեթղեհէմ» հինաւուրց եկեղեցին և տաք տաք վիճում էինք հայկական ճարտարապետութեան մասին: Յիշո՞ւմ ես, ինչպէս, ի միջի այլոց նկատեցինք, որ «Բեթղեհէմը»

միակ հայոց եկեղեցին է Թիֆլիսում, որ ամբողջապէս կառուցւած է Ալգետի կապտագոյն գեղեցիկ նրբաաւաշ քարերից: Յիշում ես նոյնպէս պատերի վերայի արձանագրութիւնները և մի քանի մանր քանդակները, որոնք վկայում էին մեր նախնեաց օրինակելի սէրը և ջերմեւանդութիւնը դէպի եկեղեցին: Նթէ այժմ՝ դաս և տեսնես, անշուշտ կը հիասթափւես, որովհետեւ ցաւալի տեսարան կը ներկայանայ քո առաջ: Բոլոր նրբաաւաշ ամրապինդ քարերը, բոլոր քանդակները ու արձանագրութիւնները ծածկւած են թանձր սպիտակ իւզաներկի տակ: «Ինթըհէմը» այլ ևս իւր բարձրութիւնից այն վաղեմի վսեմ տպաւորութիւնը չի գործում: Այժմ նա դառել է թղթից շինած մի թեթև խաղալիք:

Այս տեսակ բազմաթիւ օրինակներից մինն էլ պատմւմ քեզ: Մեր հանգստարանները օրէց օր զարդարւում են եւրոպական ձևով թանկագին արձաններով թէ մարմարիոնից և թէ Ալգետի ու Քու-թալիսի գոյնզգոյն քարերից: Բայց մեր առատաձեռն պարոնները, իրանց հանգուցեալների համար ոչինչ չը խնայելու համար, չեն բաւականանում խեղճ քանդակագործի ճարտարութիւնով, որ անթիւ զարդեր է դուրս բերել կոպիտ քարի միջից: Մեծ մասամբ քանդակագործի արհեստանոցից դուրս բերելուն պէս՝ յանձնում են ներկարարներին, որոնք այս գեղարւեստական աշխատութիւնը անողորմաբար թաղում են իրանց փայլուն իւզաներկի տակ:

Մտի՛ր մեր արխատոկրատների սալօնները և կը տեսնես թանկագին կապերտների և ուրիշ կահ կարասիքի թւում օլէօզրաֆիական անճոռնի նկարներ, որոնք անշուշտ որ և է ամագրի պրէմիաներ են: Եւ այս մի քանի կոպէկ արժէք ունեցող նկարները դրւած են թանկագին ոսկէզօծած շրջանակների մէջ: Այս իրողութիւնը պարզ բացատրում է սալօնատէր պարոնի հասկացողութիւնն ու ճաշակը: Նա կախ է անում պատկերներ լոկ նորա համար, որ նոյնը տեսել է ուրիշի դահլիճում: Իսկ ինչ վերաբերում է շրջանակին, պէտք է ենթադրել, որ անձամբ գնացել է արհեստանոց, ընտրել է լաւ տեսակը և պատւիրել է:

Այս օրինակը մէջ բերեցի մի բան պարզելու համար, այն է, որ ասիական ժողովուրդը մի շինւածք, հիւսւածք, քանդակւած և այլն գնահատելու համար գլխաւորապէս տեղեկանում է, թէ ի՞նչ

նիւթից է բաղկացած: Նիւթը, որից կազմւած է առարկան, առաջին և զլխաւոր տեղն է բռնում նորա համար, իսկ արւեստն ու ճարտարութիւնը, միաքն ու բովանդակութիւնը՝ երկրորդական:

Եւ չեմ կարող մեղադրել, որ նա չի հասկանում թէ մի երաժշտական, նկարչական կամ քանդակագործ ման հեղինակութեան մէջ կարելի է կարգալ, ինչպէս դրքի մէջ մի ամբողջ բանաստեղծութիւն, մի ողբերգութիւն, մի կատակերգութիւն և այլն:

Եւ այց մեր ժողովուրդը շատ ընդունակ է ամեն բան շուտով հասկանալու և լմբունելու, բայց չէ՞ որ նախ անհրաժեշտ է ցոյց տալ ու հասկացնել:

Մի մեզանից ատիթ չէ ունեցել լսելու մեծ հմտութեամբ և զգացմունքներով լի նւագածութիւնը տեղական սլարզ գործիքների վերայ, կամ ո՞վ մեզանից չի լսել մեծալական ազնիւ, հարուստ ձայնը զիւղական խնճոցներում: Վերջապէս ո՞վ մեզանից չի հանդիպել բնական երաժիշտների, նկարիչների կամ քանդակագործների: Մեր հրաշալի բնութիւնը չի զլանում ստեղծելու գեղարւեստագէտներ, բայց մենք՝ անշնորհակալ զաւակներս մեր անհասկացողութեան շնորհիւ սրանց մեռցնում ենք:

Բայց դու չը կարծես, որ միմիայն մենք ենք այս տեսակ ցաւալի իրողութեան մասնւած: Այժմեան ամեն մի յառաջագէտ և քաղաքակրթւած ժողովուրդ մի ժամանակ փորձել է այս բոլորը: Նոյն իսկ անմահ Ռաֆայէլը, Լէօնարդօ-դաւինչին և միւս հանճարները, որոնց վրձինի արտագրութիւնը այժմ միլիօնների հետ չեն փոխի, իրանց կենդանութեան ժամանակ, մօտ չորս հարիւր տարի առաջ, հրաշքներ են գործել զանազան տաճարների սկաւորի վերայ, չնչին վարձատրութեամբ: Միւսնոյն վիճակի մէջ են եղած հանճարեղ քանդակագործներ ու երաժիշտներ. բայց այժմ այն ամբողջ, որից նոքա դուրս են եկած, այնքան յառաջադիմութիւն է արել, որ օրէց օր բազմացնում է գեղարւեստների դպրոցները, գեղարւեստը գիտութեան հետ զուգընթաց սանելու նպատակով: Նոքա քաջ համոզւած են, որ իսկական քաղաքակրթութիւնը միմիայն ուղեղ զարգացնելով չի ձեռք բերում, այլ անհրաժեշտ է նաև հոգու և զգացմունքների ներդաշնակ զարգացումը: Նւրոպական բոլոր միջնակարգ և ստորին ուսումնարաններում անհրաժեշտ առարկայ է նկար-

չութիւնը: Եւ այս բոլորը ոչ թէ այն մտքով է, որ իւրաքանչիւր աշակերտ նկարիչ դառնայ, այլ նրանց զգացմունքներն ու ճաշակը զարգացնելու, նրբացնելու նպատակով է:

Եթէ մենք ձգտում ենք եւրոպական ձևով լուսաւորելու, ուրեմն նախ հարկաւոր է այս ձգտումը կատարելութեան հասցնել:

Ուրեմն, սիրելի՛ ընկեր, յոսանք, որ ապագայում մեր ժողովուրդը նոյնպէս բաղդ կ'ունենայ նոյն վիճակին հասնելու, իսկ առայժմ՝ ցանկանք, որ եթէ ոչ գեղարւեստական դպրոցներ ունենանք, որոնց մասին մտածելը ցնորք է, այլ մեր միջնակարգ դպրոցներում գիտակցօրէն աւանդւի նկարչութիւնը:

Այս անգամ խնդրեմ բաւականացի՛ր այսքանով, իսկ միւս անգամ լիովին կը պատասխանեմ քո բոլոր նամակներին:

Քո

Գ. Բ.

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(ճայ տուրխտի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

IV.

ՏԱՍՆՈՒԹ ՕՐ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

...Բնակեալ է կեանս իւրեանց
Երբև է Թանձրամած խաւարի
Ե ոգիքն արդեթալք ի մարմնի
Երբև զկրեղանի է զերեզմանի...

ԵՂԻՇԷ:

(Շարունակութիւն 1)

Հետևեալ օրը Սանասարեան վարժարանից ուղարկւած էր կօշ-
կակար էֆէնդին՝ «մի կերպիւ» ինձ հասկացնելու, որ այլ ևս չ'այցե-
լեմ այդ ուսումնարանը... Աւելորդ աշխատանք, արդէն ես ինքս
այդպէս էի վճռել:

Տեսնելով որ բօլիս-էֆէնդիների աներեսութեան ոչ վերջ կայ և
ոչ սահման և իմ անցաթուղթս, չընայած իրանց խոստումներին և
իմ պահանջներին, չեն վերադարձնում՝ ես անձամբ զնացի ուստաց
հիւպատոսարանը և բացատրեցի, թէ ինչո՞ւ այդպէս ուշ եմ կատա-
րում պարտականութիւնս: Հիւպատոսարանի կողքին տաճկական
պահականոցն է, որի մօտով անցնելիս՝ ինձ նկատեց Ալի էֆէնդին և
երբ ես մտայ հիւպատոսարանը, նա երևի հասկացաւ բանը ին-
չումն է:

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4, 5, 7 և 9 համարները:

Ես արդէն վերադարձել էի և նստել ընթերցարանում, երբ յանկարծ դուռը բացւեց և ներս մտաւ թրի աղմկալի շառաչւնով մի երկարահասակ տաճիկ պաշտօնեայ՝ «բաշ-բօլխը», որին հետևում էր՝ խորամանկ ժպիտը հաստ կարմիր թշերին՝ իմ բարեկամ Սլին։ Բաշ-բօլխը խորտակւաւ կասկածոտ հայեացք ձգելով վրաս, անցաւ առաջիցս և նստեց մի քանի քայլ ինձնից հեռու։ Բոլոր ներկայ գլուխը ողորդները յարգանքով ողջունեցին նորան։ Յովհաննէս աղան իսկոյն վազեց նորա մօտ, պատուիրեց ծառային, որ սուրճ բերեն և մեծ ուշադրութեամբ ու պատկառանքով սկսեց լսել բաշ-բօլխի խօսքերը։ Խօսակցութիւնը իմ մասին էր. բաշ-բօլխը պատուիրում էր, որ այսուհետեւ էլ նոր եկած հիւրերի դալ—գնալու մասին միշտ իմաց տայ Յովհաննէս աղան պօլիցիային. դովեց նորա ճշդութիւնը և յայտնեց իւր յոյսը, որ այսուհետեւ էլ նոյն կերպ կը վարւի։ Այդ խօսակցութեան ժամանակ՝ Սլի էֆէնդին խորհրդաւոր ժպիտը երեսին մօտեցաւ ինձ և յանձնեց անցաթուղթս։

Երբ ես գնացի ուսաց հիւպատոսարանը, ինձ յայտնեցին, որ Տաճկաստանում ճանապարհորդելու համար պէտք է և տաճկաց տեղական վարչութիւնից թուղթ ստանամ։ Բայց ես զեռ շատ քիչ բան էի տեսել Երզրումում. և այն պայմանները, որ տեղիէին էին ինձ համար Սանասարեանները և պօլիցիան, աւելի դժւարացրել էին իմ գործը. ամենքը խորշում էին, փախչում ինձնից, իբրեւ «միւզիքի»-ից (արգելւած կառավարութիւնից)։ Գոնէ ազգային զպրոցներն էլ է տեսնեմ, մտածեցի ես. և խրատած փորձից՝ վճռեցի նախ և առաջ ներկայանալ ս. առաջնորդին և թոյլտուութիւն խնդրել։

Նրեկոյեան ընթերցարանում ինձ ցոյց տւեցին առաջնորդարանի ծառայողներից մէկին։ Ես տեղեկացայ նորանից թէ ե՞րբ է սրբազանը ընդունում և խնդրեցի նախապէս իմացնել նորան, թէ վաղը կը գամ այցելութեան։

Միւս օր առաւօտեան վերջացնելով թէյախմութիւնս՝ ի հարկէ, ցերեքներն երիս ներկայութեամբ՝ իջայ որ գնամ առաջնորդարանը։ Մուրադ էֆէնդին հետևեց ինձ և երբ սանդուղքների գլխին ես կանգնեցի որ նա առաջ ընկնի, բօլխը նոյնպէս կանգնեց և ասաց.

—Ո՛ւր էք գնում, էֆէնդմ, ես ձեզ ճանապարհ կը գցեմ։

—Նորհակալ եմ. նեղութիւն մի՛ քաշէք, ես ճանապարհը դէ-

սլի առաջնորդարանը ճանաչում եմ. ասացի ես և զուրս եկաց հիւրանոցից: Այն ժամանակ Մուրադը սխեց հետեւել ինձ, պատկառելի հեռաւորութիւն պահպանելով, և հասցրեց այգւոյն ուղղակի մինչև առաջնորդարանի դուռը: Նա և Ալին պահում էին օրագիր (ժուրնալ) իմ բոլոր արածներին:

Բարձրանալով աղօտ լուսաւորւած սանդուղքների գլուխը, ես տեսայ մի քանի դռներ, բայց ոչ մի մարդ: Աջ դրան յետեւից լրսւում էին ձայներ, ես բացի և տեսայ մի սենեակում դեղին կոճակներով մի քանի ֆէսաւոր մարդիկ, որոնք աղմկալի ձայնով տաճկերէն էին խօսում: Այդ ծառաներից մինը գնաց և յայտնեց առաջնորդին իմ մասին ու վերադառնալով, ներս հրաւիրեց նորա սենեակը:

Մեծ լուսաւոր սենեակի մի ծայրում երկաթէ սօրան էր, իսկ հակառակ՝ գրասեղանը. պատերի բոլոր երկարութեամբ թախտ էր, մութաքաներով ծածկած: Գրասեղանի մօտ տնկւած էր մի երկարաՎիղ երիտասարդ. նորա դէմ ու դէմ՝ թախտի վերայ, պատուհանի մօտ նստած էր առաջնորդը—Արիստակէս Էպիսկոպոս Դերձակեանը: Դա մի երկարահասակ նիհար ծերունի էր՝ զլխին դրած ճաճկաստանի հայ հոգեւորականների սիրած շառաւիղանման ծալքերով, տափակ, կոնաձև գլխարկը և հագած մորթիի աստառով հին վերարկուն: Սրբազանը գուլպաներով ծալապատիկ այնպէս էր նստած, որ մի ծունկը ծառայում էր նորան իբրև գրասեղան:

Իմ ողջոյնս ընդունելով նա, առանց փոխելու իւր յարմար զիրքը, խնդրեց նստել իւր մօտ և պատուիրեց յոյն ծառային ղայֆէ: Նա մի քանի րոպէ ևս պարապեց որպէս զի գործը վերջացնի, այսինքն՝ իւր ծնկի վերայ դարսած պաշտօնական թղթերը մի մի ձեռք քաշի և տայ գրասեղանի մօտ կանգնած երիտասարդին՝ ազգային վարչութեան քարտուղարին:

—Մեր կառավարութիւնից թուղթ ունի՞ք աս կողմերս ճանապարհորդելու, զիմեց ինձ սրբազանը արձակելով քարտուղարին:

—Ո՛չ, ես ունիմ ոռւսաց անցաժուղթ, որը տեսել են և կնքել նախ՝ Ղարսի տաճկական հիւպատոսը և յետոյ՝ Զվինի Վաքաստունը. Կարին հասնելուց էլ տեսել է այստեղի պօլիցիան:

— Կարևոր է մեր կառավարութենէն ալ թուղթ վերցնել. հիմիկ աստեղ կը պահանջեն: Ո՞րտեղից ձեր հրամանքը կուգաք:

— Երևան — Էջմիածին — Ղարսից:

— Ի՞նչպէս է Վեհափառը, ի՞նչպիսի դրութեան մէջ է Մայր-Աթոռը:

— Վեհափառը Թիֆլիս է դնացել Կայսեր ներկայանալու: Էջմիածնում ոչինչ նորութիւն չը կայ:

Արիտակէս եպիսկոպոս Վերձակեանը պատկանում է իւր ուղղութեամբ Յարութիւն պատրիարքի խմբին. մոլեռանդ թրքասէր և հակա-նքսիական ու հին աշխարհայեցողութեան արեղաներ, որոնց մտաւոր սնունդը ժամադիրքն է սուել, իսկ դատարարականութեան միջոցը՝ ծառայի կամ փոքրաւորի պաշտօնն է եղել մի որ և է վանականի մօտ:

Իւր կոյր թրքամոլութեամբ և մի քանի «սովորական» յատկութիւնների համար՝ նա անժողովրդական մի անձնաւորութիւն է և զարմանալի է, որ Կարնոյ առաջնորդական աթոռի պէս մի կարևոր պաշտօն նորան է յանձնւած: Կարինը, գտնւելով Թիւրքիայի համարեա միակ փոքր ի շատէ կարգին խճուղու վերայ, այնքան անջատւած չի լոյս աշխարհից, ինչպէս Վանը, Մուշը, Բաղէշը. ուստի գործելու աւելի յարմարութիւններ ունի: Կարնոյ առաջնորդութեան ենթակայ են 5 վիճակներ—Կեղի, Բասեան, Դերջան, Խընուս և Սպեր. ամենն էլ անխնամ, թափուր, անկարգ վիճակի մէջ. վանքերը քանդւած ու կողոպտւած, եկեղեցիները անշուք և տգէտ քահանաներով լիքը. զիւղերը զուրկ ուսումնարաններից. ժողովուրդը լքեալ, վհատած, անպաշտպան:

Ժողովրդի սիրտը վշտացած էր նա մանաւանդ վերջերումն պատահած մի քանի դէպքերի առթիւ. մի քանի հայ աղջիկներ, 14—15 տարեկան, բռնի կերպով իսլամութիւն են ընդունում: Դոցանից մինը որ բերւած է լինում Կարին, փախչում է տաճիկների մօտից առաջնորդարանը, առաջնորդի ոտքերն ընկնում, աղաչում, պաղատում՝ ազատել իրան անօրէնների ճիրաններից:—«Կտոր կտոր արէ՛ք ինձ, բայց մի՛ յանձնէք տաճիկներին», աղերսում է խեղճ աղջիկը. բայց առաջնորդը կրկին կառավարութեան է յանձնում աղջկան, չ'ուզենալով իրան մասին եղած կառավարութեան վստահութիւնը նսեմացնել, չընայելով, որ նոյն իսկ տաճիկական օրէնքով անչափահասը չի կարող հաւատարմութեան դիմել:

էլ չեմ ասում մի քանի անմեղ տեղը բանտարկեա՞ծ հոգեորականներին ազատելու մասին: Մի քահանայ, Պօլիս վերադառնալիս, խուզարկում է և մօտը գտնւում Մայր-Արաքսի երգը տպագրեա՞ծ. բանտարկում, հարցաքննում է քահանան և «յաւիտենական աքսոր» ուղարկում: Յերթեւ գիւղի ծեր քահանայի մօտ իջեւանում է մի ուսաստանայի հայ: Այդ գիւղի թիւրք աղաներից մէկը, որ անձնական թշնամութիւն է ունենում քահանայի հետ, գնում է ամբաստանում կառավարութեան առաջ ծերունուն, ասելով թէ քահանայի մօտ այդ ուսաստանակը ժողովել էր իւր շուրջը զիւղացիներին և զրգուում նրանց տէրութեան դէմ: Դիւղացիներից մօտ 40 հոգի իրանց ծեր քահանայի հետ բերւում են Կարին և լքցընւում բանտը: Մի քանի ամիս ակում է նրանց չարչարանքը. քահանան մերձամահ հիւանդանում է այդտեղ և երբ զիւղ են հասցնում, մեռնում է: Այս և նման դէպքերում ղեռ ղուցէ մի քանիսները արգարացնեն առաջնորդի անտարբերութիւնը, բայց հազիւ նոյնը կ'ասեն վերեւ բերած օրինակում, ուր խնդիրը մինչև անգամ կրօնական է:

Թոյլութիւն ստանալով այցելել ազգային դպրոցները, ես հեռացայ սրբազանի մօտից: Նախասենեակում ինձ շրջապատեցին ծառաները, որոնք վիճում էին իրար հետ մի հարցի մասին:

—Ահա՛ էֆէնդին կ'ասի, զիմեց տաճկերէն նրանցից մէկը ինձ. ես ասում եմ, որ հայոց կաթողիկոսը գնացել է տեսնելու մեր սուլթանի հետ Ստամբուլ, իսկ ահա սա վիճում է ինձ հետ, թէ Թիֆլիս է գնացել ուսաց թաղաւորին տեսնելու...

Յոյն ծառան լսել էր մեր խօսակցութիւնը և պատմել միւսներին, բայց խեղճերի գլխում քաղաքական — աշխարհագրական տեղեկութիւնները շատ մոլթն էին...

Սանդուղքների գլխին ինձ ապաստում էր սիրալիւր ժպիտը երեսին քարտուղար էֆ., որը յայտնեց իւր «բերկրանքը», որ պատիւ ունի ծանօթանալ ինձ ապէս...» հետ և այլն, և այլն. մի խօսքով՝ այնքան սիրալիրութիւն ցոյց տւեց խօսքերով, որ ես դեռ Կարինում ոչ ոքից չէի տեսել. տեղը յարմար էր և... թաքուն... Իսկ յետոյ միւսնոյն պարոնը, ինձ տեսնելիս, երեսը շուռ էր տալիս և ցոյց տալիս իրան բոլորովին անծանօթ:

Առաջնորդարանից, մի առանձին մուտքով, առանց կրկին դուրս գալու փողոցը, ուղղակի մտալ բակը, ուր Կարինի մայր վարժարանն էր: Վարժարանի մուտքին շարւած էին աշակերտների կօշիկները և հողաթափները: Լայն բացւած դուռը ուղղակի բակից տանում էր վարժարանի բաւական մեծ նախասենեակը, որից զանազան դռներ էին շինւած դէպի առանձին դասատուները: Դրան մօտ կանգնած «տնտեսը» (Ծառան) իմաց տւեց տեսչին, որը ընդունեց ինձ և տարաւ ուսուցչանոց: Պ. տեսուչը ծանօթացրեց սենեակում գտնուող վարժապետների հետ: Այնքան խեղճ, ողորմելի էին այդ ձեռները ծալած, հլութեան կնիքը երեսներին և աղքատ հագնւած մարդիկ, որ մարդ դժւարանում էր հաւատալ, թէ դոքա վարժապետներ են:

Կարնոց ազգային մայր վարժարանի ուսուցչական խումբը բաղկացած էր 12 մարդկանցից: Տեսուչը՝ պ. Եղիշէ Դուրսունեան, որ Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ էր ուսած և ս. Մ. եպ. Օրմանեանի հետ միասին Հայաստանեայց եկեղեցու գիրկը վերադարձած ու կրկին աշխարհական դարձած, մի համակրելի անձնաւորութիւն էր. բացի տեսչութիւնից, նա դասատու էր Ֆրանսերէն լեզուի և ընդհանուր պատմութեան: Պ. տեսուչը ստանում է ամենամեծ ռոճիկը, այսինքն՝ 500 զուրուշ ամսական (մօտ 45 ռուբլի). բացի տեսչից և մանկավարժ պ. Վ. Փ.-ից, որ դուրս է եկել Եջմիածնի ձեմարանի 4-րդ դասարանից և համարւում է, և իրաւացի, Կարնոց ազգային վարժարանի ամենալաւ ուսուցիչը՝ մնացեալ բոլորը աւարտել են իրանց ուսումը կամ նոյն ուսումնարանում կամ Մշոյ ս. Կարապետի վանքում: Ուսուցիչների ռոճիկը 50 զուրուշ ամսականից (4 ռ. 50 կ.) հասնում է 450 զուրուշ (36 ռուբլի). բացց այդ «պատկառելի» գումարը միայն ստանում է արժանաւորագոյնը «Ուսումնական Խորհրդի» (համեմատի՛ր մեր «Հոգաբարձութեան» հետ) աչքում: Այդ բաղդը ունի հայկաբան Պ. պատուելին, որ իւր ուսումը աւարտել է ս. Կարապետի վանքում և իւր հլու, համը ու բարեպաշտ բարքով ու խոնարհ գլուխ տալով Խորհրդականներին, համարւում է նրանց աչքում վարժապետի մի կատարելատիպ. իսկ ընդհանրապէս՝ ամսական 50, 100, 120, 150 զուրուշն է համարւում վարժապետի վարձը: Որքան և սակաւ լինի Թիւրքիայում փողը և արժան ապրուստը, այնու ամենայնիւ՝ 5 կամ 10, 16 ռուբլիով անհնարին է ապրել և ընտանիք պահել, այն էլ Կա-

րինում, ուր համարեա կէս տարի սաստիկ ձմեռ է լինում, և վառելիքը թանկ: Ել ո՞ր միջոց ունեցող մարդը 5—10 բուլլիով ուսուցչութիւն կ'անի: Եւ ճարահատեալ այդ խեղճերը, իրանց ընտանիքը պահելու համար, ապրում են սաստիկ զրկանքներ կրելով, իսկ նրանց կանայք լւացարարութեամբ են աշխատում մի քանի դուրուշ ևս, որպէս զի մի կերպ քաղցածութիւնից և ցրտից ազատեն իրանց մանուկներին:

Կարնոց ազգային մայր վարժարանը ունի հետեւեալ բազմազան բաժանմունքները. մանկանոց, ծաղկոց, առաջին, երկրորդ և երրորդ ընտելարան, առաջին և երկրորդ նախակրթարան և մի կրթարան: Աեց տարեկանից ընդունւում է երեխան և պատանեկան հասակում աւարտում: Նրանք սովորում են կրօն, հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, թւաբանութիւն, հայրենագիտութիւն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն և ընդհանուր պատմութիւն. իսկ թէ ի՞նչպէս են անցնում՝ այդ մասին մեծ պահանջներ չի կարելի անել ի նկատի առնելով, թէ ուսուցիչների պատրաստութիւնը և թէ կարգին դասագրքերի և նպաստների բացակայութիւնը. միակ դասագիրքը պ. Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրենի Լեզուն» է տաճկահայոց բարբառի վերածած: Սանատարանք ոչինչ օգնութիւն չեն հասցնում այդ ուսումնարանին ոչ խորհրդով, ոչ դործով:

Աշակերտներից ամենահարուստները տալիս են մի ոսկի տարեկան: Մայր վարժարանում սովորող աշակերտների թիւը 425 էր. համարեա բոլորը արհեստաւորների և աղքատ ծնողների զաւակներ: Բաւականին լոյս, ընդարձակ դասատուներում, կանոնաւոր նստարանների վերայ նստած էին աշակերտներ, որոնցից շատերը ցնցոտիներով էին ծածկւած, իսկ ընդհանրապէս բոլորն էլ առանց կօշիկների և միմիան գուլպաներով: Յատակի մաքրութիւնը երեխաների առողջութիւնից վեր դասելով, Ուսումնական Խորհրդի ազգասէր էֆէնդիները կարգադրել էին (նրանք ուսումնարանական ամեն դործի մէջ խառնւում են), որ աշակերտները իրանց կօշիկները հանեն ուսումնարանի դրան շէմին:

Նոյն դաւթում, առաջնորդարանի տակ գտնւած սենեակներում՝ եթէ կարելի է այդ խոնաւ, ցուրտ, մութ, կեղտոտ և փոքրիկ նկուղներին այդպիսի անուն տալ՝ գտնւում են նաև մօտ 200 խեղճ մանուկներ՝ մի քանի օղորմելի վարժապետների հսկողութեան տակ:

Տեղ չը լինելու պատճառով, արել են այդ երեխաներին այդ հորթատունները և ոչ դասատունները, իսկ ազգային շինութիւնը Սանասարեան վարժարանի մի մասն է այժմ կազմում:

Թաղային խորհուրդը ուզում է եղել չետ առնել Սանասարեան տեսութիւնից իւր այդ շինութիւնը, բայց մի քանի ազդեցիկ ազգայիններ, որոնց որդիք Սանասարեան վարժարանում են ուսանում, զործին ուրիշ ձև ունին: Այն ժամանակ Մարեան Գէորգ անունով մի վաճառական յայտնեց առաջնորդին իւր պատրաստականութիւնը՝ կառուցանել մի թաղական վարժարան իւր ծախքով: Պէտք էր զբաւոր զրկել իւր փափաղը՝ ազգային քաղաքական ժողովին, որը կը կարողայ բարերարի նպատակը և կը սկսի խորախորհուրդ կերպով մտածել, թէ ո՛ւր պէտք է բանալ թաղային վարժարանը և, երկար չը կարողանալով այդ ծանր խնդիրը լուծել, մոռացութեան կը տայ նորան: Գէորգ աղա Մարեանը կրկին ղիմում է ժողովին և խնդրում, որքան կարելի է շուտ տալ իրանց որոշումը, որպէս զի քանի ողջ է դպրոցի բացւիլն տեսնէ. (բարերարը ծեր և հիւանդ մարդ է): Վերջապէս յաջողում է բարերարին գնել ուսումնարանի համար մի առն 600 ոսկով, ուր պիտի տեղափոխւէին այդ նկուղների մէջ թափւած երեխաները:

Կարիւնում կայ և մի մասնաւոր մարդու դպրոց, որ կուսակցական ոգու ծնունդ է, և Ազարեան թաղային վարժարանը. բայց դրանց անձամբ չը տեսայ: Առաջինը մօտ 150 աշակերտ ունի, իսկ երկրորդը 120: Այս թաղական վարժարանից աւարտածները մոտում են մայր վարժարանի երրորդ «ընտելարանը»:

Ազգային աղջկանց վարժարանների հետ էլ ցանկանալով ծանօթանալ, ես խնդրեցի մի պարոնից, որ ինձ ցոյց տայ ճանապարհը: Մեծ գժւարութեամբ նա համաձայնեց. այն էլ ուղիղ ճանապարհով վախենալով ինձ տանել, ընտրեց ծուռ ու մուռ, խուլ փողոցներ, որպէս զի չը նկատեն թէ ինքը ինձ հետ ման է գալիս:

Աղջկերանց վարժարանը մի երկարկանի քարեայ հասարակ շինութիւն է, ընդարձակ սենեակներով: Բարձրանալով երկրորդ չարկը, ուղղակի մտանք դահլիճը, որի տախտակամած յատակին նստած էին գուլպաներով մի խումբ աղջիկներ մի վարժուհու հսկողութեան տակ, և ձեռադործութեամբ էին պարսպում. տեղ չը կար դաստոնում

դրանց համար: Իմ առաջնորդս ինձ տարաւ ուսումնարանի տեսչի մօտ, որին կոչում էին պատւելի. դա մի երկարահասակ ծեր մարդ էր՝ ծուած մէջքով և ծանր լսողութեամբ. հազին ունէր սև երկար խալաթ: Նա նստած էր սեղանի մօտ մի ուրիշ նիհար և աւելի ջահէլ մարդու հետ միասին, որ նոյնպէս երկայն բաց զոնդզոն խալաթ էր հագած, մէջքին հաստ գօտի կապած, գլխին զրած ֆէս՝ շուրջը ահագին փաթթոց և սուր քթին՝ ակնոցներ: Առաջի պատւելին հայերէնի, իսկ երկրորդը՝ կրօնի ուսուցիչներն էին:

Պարծուհիք նոյն ուսումնարանում են աւարտած իրանց ուսումը. ողորմելի՛ պատրաստութիւն: Գրել, կարդալ, թեւ և ձեռագործ.— ահա՛ ինչ են սովորում աշակերտութիւնը, որոնց թիւը մօտ 400 էր:

Կարինի ազգային վարժարանները համեմատած Թիւրքաց-Հայաստանի ուրիշ ազգային վարժարանների հետ, դեռ փառք են: Միացեալ Անկերութեան դպրոցներն էլ գեղեցիկ բացառութիւն չեն կազմում, և զարմանալու էլ չէ. պօլսեցիք նոյն իսկ իրանց համար կարգին վարժապետներ չ'ունին, Հայաստան ուղարկածները ի՞նչ կը լինին: Ամբողջ Թիւրքիայում հայերը չ'ունին մի վարժապետանոց. տէրութեան ուսումնարաններն էլ դեռ իրանք կարօտութիւն ունին կարգ ու կանոնի, և դեռ հայոց ուսումնարանները նրանց համար իբրև օրինակ կարող են ծառայել. ուրեմն օրտեղից սպասել, որ Թիւրքաց-Հայաստանի թշուառ ուսումնարաններում ուրիշ վարժուհիք կամ ուսուցիչներ լինին, բացի եղածներից: Յոյս կարելի էր ունենալ կամ Սանասարեան վարժարանի վերայ կամ Տրնապիզօնի ազգային ուսումնարանի. առաջինը միջոց ունի և մարդիկ, բաց ինչ որ պակասում է... իսկ երկրորդը միջոց չ'ունի, բաց կարող էր վարժապետանոցի գաղափարը իրազօրծել՝ մօտիկ լինելով ուսահայերին, որոնք և՛ ուսումնարանական դործում թիւրքահայերի համար կատարեալ եւրոպացիք են: Եթէ Թիւրքաց-Հայաստանի ուսումնարաններում վերջին ժամանակներս նկատուում է փոփոխութիւն արտաքինում և փոքր ի շատէ թարմութիւն ու կանոնաւորութիւն դասաւանդութեան մէջ — այդ համարեա լացառապէս պէտք է վերագրել ուսահայոց դպրոցներից ընկած ճառաղայթներին: Թիւրքաց-Հայաստանում ուսահայոց դպրոցներից կիսաւարորդ աւելի չարդանք ունի, քան Պօլսից եկած բազ-

մահմուտ ալափրանկաները: Քանի որ ներկայ պայմաններում ոչ Պօլսում, ոչ Տրապիզոնում և ոչ Էրզրումում վարժապետանոց կայ, պէտք էր աշխատել Էջմիածնի ձեմարանում և Ներսիսեան դպրանոցում Թիւրքաց-Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ որդեգիրներ ընդունել: Անհիմն է, թէ այդ ուսումնականները չէին վերադառնալ հայրենիք:

* * *

Մի երկու օրից լետոյ ես այցելեցի և ամերիկացի միսիօնարների դպրոցը բողոքական հայերի համար:

Հայ-բողոքականների դպրոցը, ժողովարանը և միսիօնարների բնակարանը գտնւում են Կարինի ամենամեծ փողոցի վերայ, ուր և զանազան հիւպատոսարաններն են զետեղւած:

Փոքրիկ ժողովարանին կից շինւած է մի մեծ, երկյարկանի, փառահեղ՝ Կարինի համար ի հարկէ՝ քարեայ շինութիւն, որի ներքին յարկում գտնւում է Երզրումի միակ դրավաճառանոցը, ուր բացի միսիօնարների հրատարակած աստուածաշնչերից, աւետարաններից և դասագրքերից աւելի ոչինչ չը կայ: Նոյն յարկում է զետեղւած և մի բողոքական հայ հիւանի արհեստանոցը:

Գեղեցիկ մեծ դռները ուղղակի փողոցից տանում են այդ շինութեան ներսը, ուր երկու սենեակում ուսումնարանն է զետեղւած:

Ներքևի յարկի մի մեծ, լուսաւոր, սպիտակ պատերով և մաքուր տախտակամածով սենեակում մանկական պարտէզն էր: Սենեակի ձախառին մեծ տառերով գրւած էր մի ինչ որ նախադասութիւն աւետարանից, իսկ մէջտեղում «ո» տառի ձևով նեղ երկայն սեղան էր, որի շուրջը նստած էին երկու սեռի փոքրիկ, 4—7 տարեկան, մանուկներ, որոնց հետ պարագում էր պարզ մաքուր հաղնւած մի հայ օրիորդ, որ ինձ ընդունեց և խնդրեց նստել: Այդ ուսանող սեղանի սկզբում դրւած էր մի փոքրիկ դաշնամուր, որի առջև՝ ուրեմն այդպիսով ստացւած քառանկիւնի մէջ՝ նստած էր ինքը վարժուհին՝ անդլիսկան մի նոր մանկավարժական գիրք ձեռքումը բռնած և բարձր ձայնով հայերէն գանազան վարժութիւններ անում մանուկների հետ: Այդ սեղանից աջ դրւած էր մի աւելի փոքր սեղան, որի շուրջը,

առանձին, նստել էին շատ փոքրիկները՝ 3—4 տարեկան երեխաներ՝
և մի մեծ աղջկայ հսկողութեան տակ լուռ խաղում էին. իրանց
առջև դրած մանր գնդակները շարում էին թելի վերայ և օղակնե-
րից զանազան ձևեր շինում և այլն:

Վարժուհին պարապում էր աւելի մեծերի՝ 4—7 տարեկան մա-
նուկների հետ: ուսման սեղանի երեսը բաժանւած էր շախմատի
տախտակի նման քառանկիւնների: Վարժուհին պատւիրեց երեխա-
ներից մէկին մօտենալ իրան և վերցնել իրանից արկղիկները ու բաժա-
նել երեխաներին: Երեխան կատարեց այդ բոլորը մեծ կարգապա-
հութեամբ: Մանուկներից իւրաքանչիւրը դրեց իւր առջև ստացած
արկղիկը և սպասում էր վարժուհու հրամանին: Երբ բոլորին բա-
ժանելով փոքրիկ աղջիկը նստեց իւր տեղումը, վարժուհին պատ-
ւիրեց բանալ և շուռ տալ արկղիկը: Երեխաները կատարեցին բոլո-
րը միաժամանակ և իւրաքանչիւրի առջև դարուեցին զանազան մե-
ծութեան տախտակեայ աղիւսներ: Վարժուհու հրամանին լսելով
թէ այս ինչ գծի վերայ դրեցեք մի աղիւս, նորանից աջ, նորանից
ձախ, վրան և այլն՝ երեխաները շինեցին մի ծխնեւոյզ: Երբ վերջացրին,
վարժուհին հարցրեց—ձեր շինածը ի՞նչ է. և բոլորը միասին պա-
տասխանեցին՝ «ծխնեւոյզ»: Յետոյ հրամայեց կարգով դարսել և կար-
գով դնել արկղիկի մէջ ու կողպել, և կրկին բաժանողը հաւաքեց արկ-
ղիկները: Այս բոլորը կատարւում էր մեծ դիպիպլինայով: Վարժու-
հին նոյն աղջկայ միջոցով բաժանեց երեխաներին պողպատեայ մեծ
և փոքր օղակներ, որոնցից կրկին վարժուհու հրամանի համեմատ
իւրաքանչիւր երեխան դնելով այս կամ այն գծի վերայ մեծ կամ
փոքր օղակը՝ զանազան ձևեր էր ստանում: Այդ վարժութիւնները
ընտելացնում էին երեխաներին կարգ ու կանոնի, աջ, ձախ, վերև,
ներքև որոշելու և սկզբնական թւերին: Երեխաները հաճութեամբ
էին ամենը կատարում:

Երբ այդ էլ վերջացաւ, վարժուհին նոյն ձևով մանուկներին
բաժանեց բրդեայ գոշնոգոշն գնդակներ: Երեխաները հետևելով վար-
ժուհուն, որը նոյնպէս ձեռքին ունէր մի գնդակ կարճ թելից կա-
խած, սխեցին ճօճելով գնդակը ներդաշնակ երգել, նախ հայերէն, յե-
տոյ անգլիերէն, մի պարզ երգ գնդակի մասին, որի մէջ երգւող բո-
վանդակութիւնը և՛ տեսնում էին և՛ կատարում իրանք:

Ժողովելով գնդակները, վարժուհին կրկին նստեց իւր տեղում, առաւ ձեռքը համրիչը և սկսեց մի մի ձգել, իսկ երեսանները բոլորը միասին թւել 1, 2, 3, 4 մինչև 100, նախ հայերէն, յետոյ անգլիերէն ու տաճկերէն:

Այդ սիրուն, մաքուր, զւարթ երեսաններից միայն 7 էին բողբոջական հայ ծնողների զաւակներ, միւսները՝ 30 հոգի՝ հայ-լուսաւորչականների որդիք էին:

Առհասարակ այդ մանկական պարտէզը լաւ տպաւորութիւն արեց. միայն անախորժ էր մանուկների մէջ արդէն ցանկող անգլիամոլութիւնը և սէրը դէպի Հիւսիսային Ամերիկան, որի քարտէզը բողբոջականների դպրոցում ամեն մի գասատան մէջ անհրաժեշտութիւն է, ինչպէս և աւետարանից բերած մի որ և է նախադասութիւն պատի վերայ: Հիւս. Ամերիկան հայրենիք է համարւում հայ բողբոջականների համար: Գոնէ այսպէս են ցանկանում միասօնարները:

Բարձրանալով երկրորդ յարկը, մեծ շքեղ սենեակներից միայն մէկում տեսաջ դասատուն. միւսները լիքն էին խոտով և իրար վերայ թափւած կահ կարասիքով: Ուսուցիչը մի ֆէսաւոր երիտասարդ բողբոջական հայ էր անգլիացու արտաքին ձևերով: Գասատան մէջ նրաստած էին 28 հայ-բողբոջական աշակերտներ՝ սկսած 9 տարեկանից մինչև 18 տարեկան հասակը: Առաջի կարգի նստարանների վերայ նստած էին մեծերը, որոնցից չորսը կանգնել էին պատից կախ երկու գրատախտակների մօտ և չորսն էլ մի և նոյն ալգեբրական խնդիրն էին լուծում, լատիներէն նշանագրերի տեղ հայերէնը գործածելով: Յետևի կարգում նստած փոքր աշակերտները պատկանելով ուրիշ բաժանմունքին, իրանց գործով էին զբաղւած կամ անդործ էին: Այդ ուսուցիչը և մի ուրիշը դասախօսում էին ահա ի՞նչ առարկաներից. Սուրբ Գիրք, հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն, ալգեբրայ, երաժշտութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, քաղաքական աշխարհագրութիւն՝ զլիսաւորապէս Հիւսիսային Ամերիկա: Բայց ո՞րքան ողորմելի էին աշակերտների պատասխանները. զարմանալի՝ խառնաշըլփոթութիւն ու քաօս էր տիրում նրանց զլխում և առհասարակ ողորմելի էր միասօնարների այդ միջնակարգ ուսումնարանը Կարիւնում. նա մինչև անգամ՝ ստոր էր ազգային վարժարանից. ահագին

փառաշեղ շինութիւն, մեծ նիւթական միջոցներ և այդպիսի ոչնչութիւն... Ես մեծ կարծիք ունէի բողոքականներու վարժարաններու մասին և մանկական պարտեզը յայտնի չափով այդ արդարացնում էր, բայց բուն վարժարանները՝ թէ տղայոց և թէ աղջկանց՝ ո՛րքան ողորմելի էին: Այդ ուսումնարաններում իշխում է մի շատ անհամակրելի ուղղութիւն — բողոքական աշակերտներու մէջ զարդացնել ատելութիւն դէպի լուսաւորչականները, անտարբերութիւն դէպի ամենը, ինչ որ հայկական է և ձգտում դէպի անգլիականը, դէպի բողոքականներու Քանանացոց երկիրը՝ Հիւսիսային Ամերիկան, որը սովորում են այդ «բողոքական քրիստոնեա»-ները, ինչպէս սովոր են իրանց անուանել բողոքական-հայերը, համարել իրանց հայրենիք: Այդ մոլութիւնը այնքան խոր արմատ է ձգում բողոքական հայերի մէջ, որ օրէցօր աւելանում է ցանկացողների թիւը զաղթել Ամերիկա. և այս դէպքում անտեսական նեղ ստիպողական դրութեան միանում է և կատարեալ սառնութիւն դէպի պատմական հայրենիքը:

Բողոքականների մէջ, ի հարկէ, կան անպիսիները, մանաւանդ երիտասարդութիւնից, որոնք բողոքական լինելով հանդերձ չեն մոռանում իրանց հայ լինելը. բայց այդպիսիներին չեն սիրում բողոքական-քրիստոնեա-ները: Այդ զեղեցիկ սակաւաթիւ բացառութիւններից էր այս դպրոցի նախկին երիտասարդ ուսուցիչը՝ Աբրահամ Սեքլեմեանը, որ այժմ նստած է Կարինի բանտում: Նորա մեղքը ծիծաղելի էլ է պատմել. աշակերտներից մէկը՝ 16 տարեկան Սըմբատը՝ մի հայրենասիրական ոտանաւոր է ունենում զրա՞ծ: Արձակուրդներին է թէ երբ, չեմ յիշում, այդ տղան դնում է Նրզնկայ՝ ծնողների մօտ: Աստիկանութիւնը, ինչպէս վերջին ժամանակներս սովորական երևոյթ է դառել Թիւրքիայում, խուզարկում է պատանութիւնները, որոնց մէջ գտնում է վերոյիշեալ ոտանաւորը: Տղային կալանաւորում են ու հարցաքննում և իմանում, որ ոտանաւորը ուսուցիչը ուղղած է եղել: Իսկոյն հեռագրում են Կարին՝ կալանաւորել Սեքլեմեանին: Ուսուցիչը հասկացնում է, որ տղայի ոտանաւորին նա նշանակութիւն չի տւել, իբրև երեխայական մի խախտութիւն, և ուղղել է միայն չը կոտորելու համար աշակերտի սիրտը: Այնքան հաւատացած է եղել Սեքլեմեանը իւր անմեղութեան մէջ, որ, թէև միջոց ունէր փախչել Տաճկաստանից մինչև դառաստանի տակ

ընկնելը, բայց այնու ամենայնիւ մնացել էր, անհաւատալի համարելով, որ իրան մի այդպիսի հնչին գործի համար ծանր պատիժ հասնի, և սխալւեցաւ. մի քանի ամիս բանտարկութիւնից յետոյ տաճկական շարքար զատաստանը՝ վճուեց նորան «ուղարկել յաւիտեանսն աքսոր»։ Իսկ 16 տարեկան Ամբաստին շղթայակապ, իբրեւ զարհուրելի մի աւաղակ կամ ծանր քաղաքական յանցաւոր, տարան քաղաքից քաղաք, մի վատաւողջ բանտից միւսը, մինչև որ խեղճը՝ չը զիմանալով այլ ևս՝ հիւանդացաւ և մեռաւ։

Ես տեղեկացայ վարժապետից, որ ժողովարանի գաւթումն էլ կայ մի ուսումնարան, ուր երեխաները պատրաստուում են այս, աւելի բարձր, դասատան համար։ Նա դրեց աշակերտներից մէկին ինձ հետ, որ ցոյց տայ ճանապարհը։

Անցնելով ժողովարանի բակի զանազան ծակու ծուկերով, հասանք մի սենեակ, որտեղ զիմաւորեց ինձ մի բողոքական հայ կին քանոնը ձեռքին. դա վարժուհին էր։ Ազօտ լուսաւորւած սենեակի պատերից մէկին կպած էր նոյնպէս մի ինչ որ նախադասութիւն Սուրբ Գրքից և Հիւսիսային Ամերիկացի քարտէզը։ Նրեք պատերին, յատակից կպած տախտակեայ նեղ թախտերի վերայ ծալապատիկ նստոտել էին աղջիկներ ու տղաներ՝ իւրաքանչիւրը իւր տանից բերած շորի կտորը ձգած իւր տակ։ Նրեխաների համար իբրեւ սեղան իրանց ծուկներն էին ծառայում։

Բնդհանուր պարապմունք ասածը չը կար. վարժուհին իւրաքանչիւրի հետ առանձին բան էր անցնում։ Ամերիկացի միսսիօնարներին շատ քիչ է հետաքրքրում ուսումնարանների յաւաջդիմութիւնը կամ բարեկարգութիւնը. նոքա տեղացի հայ բողոքականներից դուրս եկած վարժապետներին կամ վարժուհիներին են յանձնում ուսումնարանական բոլոր ծանրութիւնը, հարստահարելով նրանց աշխատութիւնը, իսկ իրանք, միսսիօնարները, ստանալով ահագին ռոճիկ և վարելով փարթամ կեանք՝ միայն ժամանակ առ ժամանակ Ամերիկացի, իրանց ընկերութեան, հասցնում են վիճակագրական տեղեկութիւններ, ուր ցոյց են տալիս՝ թէ ո՛րպիսի հսկայական քայլերով է յառաջ գնում Հայաստանում պրօպագանդան և լուսաւորութիւնը։

Սենեակում քառասունի չափ երեխայ կային 6—9 տարեկան։ Այստեղ աւարտած տղաները մննում են բողոքականների մեր արգէն տեսած

գալոցը, իսկ աղջիկները՝ աղջկանց ուսումնարանը, ուր կը դնանք հիմա: Զարմանալի է, որ ունենալով անպիսի ահագին փառահեղ, համարեա դատարկ շինութիւն, դասատուները առանձին առանձին տներում են ցրած:

Ժողովարանի գաւթից դուրս եկա՛յ իմ փոքրիկ ուղեցոյցիս հետ և խնդրեցի տանել բողոքականների աղջկանց ուսումնարանը, որ փողոցի հակառակ կողմում էր, մի երկարկանի շինութեան մէջ:

Դասասանում զրա՛ծ էին կանոնաւոր նստարաններ, պատին կոյցրած սուրբ նշանաբանը և Հիւսիսային Ամերիկայի քարաէզը: Դասատան մէջ մօտ 12 մեծ մեծ աղջիկներ կային: Սեղաններից մի քանիսը դատարկ էին, որովհետև աշակերտներից կէսի հետ միւս սենեակում երկու վարժուհիներից մինը հիմա անգլիերէն էր պարապում, իսկ ուր մենք մտանք՝ ալդերրալի դաս էր: Պատից կախած երկայն զբաղաւստակի առաջ կանգնած էին 6 օրիորդներ, աղքատ ու անկարգ հագնւած, և բոլորն էլ միաժամանակ լուծում էին մի և նոյն ալդերրական խնդիրը: Վարժուհին գիրքը ձեռքին թելադրում էր, աշակերտուհիներից մէկը խնդիրը լուծում էր բարձր ձայնով, միւսը զրում էր, կրկին ջնջում, երրորդը աչքի տակից նայում էր իւր կողքին կանգնողի զրա՛ծի վերայ, իսկ միւսները ինչ որ խզբզում էին, մի խօսքով՝ կատարեալ քօս էր և ոչ դասաւանդութիւն, մէկը վարժուհու թելադրութեամբ լուծում էր խնդիրը, իսկ միւսները չը լուծած և չը հասկացած ջնջում էին իրանց զրա՛ծները. կրկին նորն էր թելադրում և լուծում նոյն խառնափնթոր եղանակով: Իրանց տեղերում նստած աշակերտուհիներից մի քանիսը աշխարհագրութեամբ էին պարապում, միւսները բոլորովին այլ գործով:

Նս գարմացած էի մնացել: Դասատունը մտաւ վարժուհիներից միւսը, բարեւեց և սխեց բարձր ձայնով ինձ հետ խօսել, թէ և մի և նոյն ժամանակ նորա ընկերուհին անընդհատ շարունակում էր իւր ալդերրական հմութիւնները ցոյց տալ:

Երկուսն էլ հայտնէին՝ Խարբերդի և Արաբկերի միասնօնարական կոլլէժներից:

— Ի՞նչ առարկաներ էք անցնում, հարցրի ես ինձ հետ խօսողից:

— Սուրբ Գիրք, անգլիերէն, տաճկերէն, հայերէն, զաղղիերէն, ալդերրա, երկրաչափութիւն...

—Իսկ հայոց պատմութիւնն և Հայաստանի աշխարհագրութիւնն:

Տեսնելով, որ ղժեարանում է պատասխանել հարցիս՝ աւելացրի.

—Իսկ ընդհանուր պատմութիւնն և աշխարհագրութիւնն անցնում էք:

Վարժուհին չէր հասկանում թէ ի՞նչ է նշանակում «ընդհանուր պատմութիւն»...

—Այո՛, մի-մի կը կարդամ նրանց հետ գրքեր, ուր հռովմացոց մասին ալ բաներ կան...

Այդ վարժուհիները շատ ողորմելի էին իրանց զարգացմամբ և աշխարհայեցողութեան նեղութեամբ: Վարելի էր խղճալ այն աղջկերանց, որոնց գլուխը մոցնում էին խառն իխուռնամեն բան, բայց ոչ այն զիտելիքները, որ հարկաւոր են նրանց կեանքի համար և ոչ ինչ զարգացում չէին տալիս:

Աշակերտուհիներին լուսաւորչականներ համարեա չը կային: Առհասարակ միսսիօնարները իրանց զպրօցներում միմիայն սօսոր դաստատներում և մանկական պարտէզներում են ընդունում մեծ պատրաստականութեամբ հայ լուսաւորչական երեխաներ, յուսալով նոցա մանուկ խելքերում ցանել իրանց սերմերը և այդպիսով կրօնափոխութեան պատրաստել:—բայց աւելի բարձր զպրօցներում՝ կօլլէժներում՝ ընդունում են արդէն նրանց, որոնք ենթարկւում են կրօնական պրօպագանդային:

Աշակերտուհիների թւում կար մի բողոքական ուսասհայ ծնողների աղջիկ, Էջմիածնի պատերի տակ զտնւոյ Սամազար հայ բողոքականների գիւղից... Կրօնափոխութիւնը մեր կրօնական կենդրոնի շրջակայքից է սկսել... Մինչդեռ մերայինք նիրհում էին տգիտութեան, ծուլութեան և անտարբերութեան մէջ, ամերիկացի միսսիօնարները, սկսելով արդէն այս դարուս երեսնական թւականներին իրանց գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ, կամաց կամաց բացին Հայաստանի զանազան կողմերում ժողովարաններ ու ուսումնարաններ և պատեցին անտէր երկիրը մի ամուր ցանցով: Անգլիական դեսպանները միշտ հովանաւորում էին նրանց, տաճկաց կառավարութիւնից արտօնութիւններ ձեռք բերում նրանց համար և նպաստում, որ հայ բողոքականները, անջատ-

ւելով հայութիւնից, կազմեն մի առանձին քաղաքական մարմին, և յաջողեցին:

Թիւրքաց-Հայաստանում միասնութեան զլիաւոր կենտրոններն են՝ Խարբերդ, Երզրում, Վան, Բիթլիս, Արաբկեր: Գլխաւոր ուսումնարանները, որոնք պատրաստում են վարժապետներ, վարժուհիք և քարոզիչներ տեղացի բողոքական հայերից՝ գտնւում են Խարբերդում և Արաբկերում: Այնթափում միասնութեանը ունին մի բժշկական կոլլէժ: Ինչքան և պակասութիւններ ունենան այդ վարժապետներ ու քարոզիչներ պատրաստող ուսումնարանները (կոլլէժ), բայց էլի գոյութիւն ունին մեր մայր երկրում, իսկ մենք այդ էլ չունինք:

Առհասարակ ամբողջ Փոքր-Ասիայում ցրւած են միասնութեանը և ունին այնպիսի հզօր միութիւն և կազմակերպութիւն, որ աւելի են նման տէրութեան, քան այն կառավարութիւնը, որին է երկիրը: Միասնութեանը իրանց գերիշխող և անմատչելի են պահում, և բողոքական հայ հատարակութեան վերայ նայում են իբրեւ աւելի ստոր, հպատակ դասակարգի վերայ. երբէք նրանք հայ բողոքականներին չեն տալիս մեծ պաշտօններ, երբէք իրանց որդոց չեն ուղարկում հայ բողոքականների համար բացած դպրոցները, որովհետեւ իրանք լաւ գիտեն թէ ի՞նչ խղճալի բաներ են այդ դպրոցները: Ստանալով ահագին գումարներ, նրանք քրիստոնեայ հայերի մէջ տարածում են քրիստոնէութիւն, չը համարձակելով նոյնը անել տաճիկների, քրդերի և յոյների մէջ: Փողով գրաւելով զէպի հաւատաւորութիւն՝ անբարոյականացնում են ժողովուրդը: Վատաբանելով բեմից հայոց եկեղեցին իրանց հաւատացեալների աչքում, բաժանում են հարազատ եղբայրներին իրարից: «Ամերիկա» և «անգլիական լեզուն» փոխարինում է մատաղ սրտերում «Հայաստան» և «մայրենի լեզու» դադարներին:

Այն, ինչ անում է անգլիական հիւպատոսարանը բողոքականութեան նկատմամբ, նոյնը կատարում է Ֆրանսիականը կաթօլիկների համար: Եզուիստները դեռ XVІІ դարում մօտեւ են Հայաստան, բայց միայն դարուս երեսնական թւականներին կաթօլիկական պրօպագանդան հասաւ իւր կատարեալ զարգացման և կաթօլիկ հայերը բաժանւեցին իրանց հայրենակից լուսա-

ւորչականներից քաղաքականապէս ու կազմեցին առանձին քաղաքական-կրօնական հասարակութիւն: Այսպիսով փոքրաթիւ հայութեանը ծածկատանում երկու մեծ քաղաքական հարւածներ հասան. մէկը՝ կաթօլիկների անջատումը հայ պատրիարքարանից, միւսը՝ բողոքականներից: Հայերը միշտ զուրկ են եղել քաղաքական տակտից ու հեռատեսութիւնից, և լուսաւորչական, կաթօլիկ ու բողոքական հայերի քաղաքականապէս անջատումը իրարից և բոլորովին ջոկ ջոկ հասարակութիւններ կազմելը՝ բազմաթիւ ասպնդոյցներից նորագոյնն է: Կաթօլիկ հայը իրան «ֆրանկ» է համարում, Թրանսիան իրա հայրենիքն է երեւակացում և ընդհանուր հայկական դադափարներից բոլորովին իրան հեռու է պահում: Այդ է պատճառը, որ վերջին տարիները թիւրքաց կառավարութիւնը ամեն կերպ պաշտպանութիւն է ցոյց տալիս նրանց ի վնաս լուսաւորչական հայերին, որովհետեւ Ֆրէրներին և հայ կաթօլիկ կղերին յաջողւել է համոզել տաճիկներին, թէ կաթօլիկութիւնը կը սպանի ազգայնութեան զաղափարը հայերի մէջ:

Ինչ չը յաջողեց անձամբ տեսնել կաթօլիկացի պարոյցը Կարինում: այդ պատճառով միայն կարող եմ հաղորդել այն, ինչ իմացաց տեղն ու տեղը արած հարց ու փորձից: Հայ-կաթօլիկների կամ «ժիզվիթաց» դպրոցում սովորում են 125 աշակերտ, որոնցից 95-ը հայ-կաթօլիկ են, իսկ 24-ը հայ-լուսաւորչական, 4-ը յոյն և 2-ը տաճիկ: Կարոցի ուսման շրջանը 6 տարի է: Ունի 7 ուսուցիչ, որոնց չորսը եզուիտ են, 2-ը հայ-կաթօլիկ վարդապետ և մէկը տաճիկ «խօջա»: Աւանդում է հետեւեալը՝ քրիստոնէական, ս. գիրք, աւետարան, սրբազան պատմութիւն, ծաղիկ սուրբ գրոց, հայերէն քերական, «զուարճալի ընթերցանութիւն մանկանց», «հեգարան — ընթերցարան», «հրահանգ աշխարհաբարէ գրաբար և գրաբարէ աշխարհաբար», «լուծմունք բառագնական, համաձայնական, քերականական և արամարանական», խօսելու վարժութիւն, «ձևախօսութիւն», տօմարակալութիւն, ֆրանսերէն, տաճկերէն, թաւաբանութիւն, ալգէբրա, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, գեղադրութիւն, դժադրութիւն և երգ: Ուսումը ձրի է տրւում. միմիայն տարին մի անգամ վառելիքի համար փող են հաւաքում՝ բոլոր կարողութեան: Այնտեղ աւելի մատչելի և կանոնաւոր ազգային դպրոցներից՝ եզուիտների ուսում:

նորանք կամաց կամաց զբաւում է և լուսաւորչական ծնողների ու-
շաղիութիւնը: Նոր սերունդը, ինչպէս կաթօլիկ նոյնպէս և բողոքա-
կան, դուրս գալով այդ եզուիտների կամ միասիօնարների դպրոցնե-
րից, արդէն վարակւած է լինում՝ սակաւ բացառութեամբ՝ հայա-
տութեամբ, անտարբերութեամբ դէպի հայկական խնդիրները և նեղ
աղանդական աշխարհայեցողութեամբ: Աթօլիկների բունը Տաճկա-Հա-
յաստանում Խոտորջուրն է, որ զտնւում է Երզրումի սանջակի հիւ-
սիս-արեւմտեան մասում՝ Քիսգիւմ Աէգէում, Արդուինից ոչ այնքան
հեռու:

Աս արդէն վերադարձել էի խանը և, նստած նորա երեւելի ճա-
շարանում, վայելում էի ախալցխացի խոհարարի «ղզրթման», երբ
սանդուղքների վերայ լսեց աղմուկ, ծիծաղ և ուրախ բացականչու-
թիւններ ու մի քանի ըոպէից յետոյ ճաշարանը մտաւ Նոր-Նախի-
ջեանու բարբառով խօսող մի տղամարդ: Նա այն ուխտաւորն
էր, որ իմ գալուց մի քանի օր առաջ անցել էր ս. Աարա-
պետ: Աւստաւորը մօտ 50 տարեկան նիհար մարդ էր, մեծ քթով,
սև հաստ բեխերով և թրաշած դէմքով. հագին ունէր մուշակ և
երկար կօշիկներ, գլխին մորթէ գլխարկ: Նա Տրապիզոնով եկել էր և
նոյն ճանապարհով պիտի յետ դառնար: Այդ նոր-նախիջեանցին մեծ
կալւածատէր էր ու անասնապահ. որդի չ'ունէր և եկել էր, որ ս. Աա-
րապետը նորան օգնի: Այդ ուրախ պարզ մարդը ճանապարհորդում
էր բոլոր պատրաստութիւններով. հետը վերցրել էր մեծ պաշար՝
խաւիար, պանիր, թէյ, շաքար, թէյաման և այլն: Նա չափից դուրս
ուրախ էր, որ անվտանգ վերադարձաւ կրկին Երզրում և գովում էր
իւր հմուտ ղլավուզին (ասաջնորդ), որը մի չափահաս, առնական
զէմքով հայ-լաղ էր՝ հին մեծ մեծ ատրճանակները ցցած իւր լայն
զօտիում և կողքից կախած երկայն կեռ թուրը:

— Հաճէ, ախպարս, եչպօհըմ, չօխտան պրօքալատալսա, զա-
քուսկա, վօթքա, փաղավալ. սապահթան բան չեմ կերէ, չօրտվաղ-
մի տախօյ խօլօդ, դիմում էր նա ուրախ ձայնով հիւրանոցատիրոջ և
խոհարարապետին. նա չէր ուզում ընդունել թէ ուռաց բառերը, որ
նորա նախադասութիւնների մեծ մասն էին կազմում, Տաճկաստանում
չէին հասկանալ:

Նոր-Նախիջեանցին մի քանի օր մնաց Երզրումում հանգստանա-

լու, որ կրկին ճանապարհ ընկնի Տրապիզոնով իւր տուն: Այդ հասարակ, բարեպաշտ մարդը սաստիկ խաբւած էր համարում իւր կարծիքի մէջ վանականների մասին: Ս. Կարապետի վանքը, չը նայած որ մեծ կալածներ ունի, երկու գիւղ, կրպակներ ու տներ զանազան տեղերում, չը նայած նւիրատուութիւններին և այն եկամուտներին, որ ստանում է ուխտաւորներին ծախած մատաղացուներից և մոմից, այնու ամենայնիւ մի աւերակ է ճեղքւած դմբէթով, թեքւած խաչով, ուխտաւորներին յատկացրած զգւելի նկուղներով: Բացի այդ զեռ պարտքի տակ էլ է... Նւիրատուութիւններ ստանում են ժողովրդից և կալածներ ունին մեր վանքերը, բայց... «վարդապետք տխմարք... ոսկետէրք, նախանձոտք... գալ եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով...»

Նւ ինչ է արել թիւրքահայոց ազգային վարչութեան կենտրոնը՝ Պօլիսը՝ Թիւրքա-Հայաստանի համար, թէ հոգեւորականներ պատրաստելու և թէ վանքերի ու եկեղեցիների զրուծիւնը կանոնաւորելու, որ հիմա ինչ պահանջներ Թիւրքա-Հայաստանի քահանաներից կամ վանականներից: Պօլիսը, ճիշդ է, անընդունակ է ու ոհոս մասամբ, որովհետեւ գտնւում է այնպիսի երկրում, ուր ճշմարիտ կարգ ու կանոն, զիտութիւն ու լուսաւորութիւն ասածները մուտք չեն կարող ունենալ. մինչև որ նոյն քաղաքական — հասարակական զրուծիւնը տեւի, մինչև որ չը հեռացնուի զլսաւոր արդելքը, որ ամուր կաշկանդել է թիւրքահայոց կեանքի բոլոր կողմերը՝ անկարելի է շառաջադիմութիւն սպասել: Այդ հասկացել էր մի մեծ, այժմ պատմական անձնաւորութիւն, որի թզուկ յաջորդների նեղ, խաւար աբեղայական մաքերին անըմբռնելի են նախորդի լայն ծրագիրը. այդ յաջորդները չ'ունին նախորդի զիւրազգաց ցաւող սիրտը, որ արիւն-արտասուք թափէին տեսնելով ու լսելով իրանց չարատանջ ժողովրդի թշւառութիւնը ու տառապանքը և պաշտպան հանդիսանալին ընկած վիրաւորւածին...

Բարեպաշտ ուխտաւորը այնքան հիասթափւած էր և վատ կարծիք կազմած ս. Կարապետի հայրերի մասին, նրանց տղիտութիւնը և շահասիրութիւնը տեսնելով, որ երդւում էր թէ երբեք չի վստահանալ այսուհետեւ որ և է մեծ նւիրատուութիւն անել այդ վանքի օգտին: Նա ցոյց էր տալիս մի քանի թանկագին քարեր, որ վանականները առհասարակ սոփորութիւն ունին անխնայ պոկել հնա-

դարեան զգեստներին ու խաչերին և վաճառել ուխտաւորներին, հնի տեղը դնելով գոյնզգոյն ապակիների կտորներ: Վանքը ունի մատաղացուներ ուխտաւորներին վաճառելու վանքի օգտին, սակայն այդ աղբիւրը վանականների զրպանի սեպհականութիւն է. էլ չեմ ասում կալւածիների և պողի անուանւած տուրքի մասին: Եւ մի վանք, ունենալով այդ նիւթական աղբիւրները, չեւ պարտքեր ունի, ոչինչ արած լինելով ոչ միայն շրջապատող գիւղացիների որդոց կրթութեան համար, այլ նոյն իսկ ուխտաւորների յարմարութեան: Կնչպէս որ հարստանալու կամ ապրուստ ձարելու համար մարդիկ ընտրում են մի որ և է գործ՝ օրինակ, վաճառականութիւն կամ արհեստ՝ նոյնպէս են նայում և մեր վանականները իրանց ընտրած ասպարէզի վերայ. վանքի եկամուտներից ով ինչքան կարող է օգուտւում է: Միամտութիւն կը լինէր մտածել անդամ, որ մեր վանականներից մեծ մասը աշխարհային հոգսերից հեռանալու և աստուածապաշտութեան կամ ազգին ծառայելու նպատակով լինէին մտնում վանքերը. սեպհականութիւն ունենալու սէրը նրանց մէջ մինչև անդամ աւելի է զարգացած քան մեր աշխարհականների մէջ, և յաճախ է պատահում նրանց մահից յետոյ գտնել մի որ և է տեղ պահած կամ մարմնի վերայ կապած մի քանի հազար ոսկիներ: Եւ ինչ բարոյական ու մտաւոր զարգացում ունին խեղճերը, որ դաժաւարական հրապոյրներ ու ձգտումներ ունենան կեանքում...

* * *

Թիւրքաց տեղական վարչութեան վեհերոս կասկածոտութիւնը օրէց օր սաստկանում էր և անտանելի դառնում ոչ միայն իմ, այլ և այն փոքրաթիւ անձանց համար, որոնց հարկ էր լինում ինձ հետ տեսնել կամ խօսել: Կասկածանքի բարդւելու պատճառը նախ յայտնի Պօղոս Սարափեանի մատնութիւնն էր, թէ «այդ ռուսահայը անձանօթ վարժապետ մըն է, կասկածաւոր մէկն էրեւցեր է, անոր համար Սանասարեանք իրանց զպրօցը չեն ընդուներ. հսկեցէ՛ք թէ որոնց հետ կը տեսնուի». իսկ երկրորդ՝ տաճիկների սեպհական կասկածանքը, թէ «չիցէ՞ դա հայոց շարժման մի պրօպագանդիստ է», բաց առաւել, որ «դա ուսու դէներալ-փաշա է, որ ծպտեալ շրջում է մեր երկրում ուղ-

մազիտական նպատակով: Եւ քաղաքագէտ Մուրադ էֆէնդին արդէն նախադժեւ էր իմ ապագայ մարշրուարը պայէս. «այդ զօրապետը Էրզրումից կը գնայ Մուշ կամ, եթէ այդպէս չը յաջողւի, նախ Տրապիզոն, յետոյ Ստամբուլ, Ռումելիա, Նզիպտոս, յետոյ Կոնստնտինուպոլիս եւ Տիգրանակերտի ու Վանի կողմերով ու Պարսկաստանով Ռուսիա»: Թէ ես «ծպտեալ ուղմագէտ» եմ, բօլիսները աւելի համոզեցին, երբ ռուսաց հիւպատոսը ինձ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տւեց մեկնելու օրիցս մի քանի օր առաջ:

Այդ է պատճառը, որ բոլոր ժամանակը բօլիսները իրանց զրպանի «Ժուրնալներում» մեծ ճշդութեամբ արձանագրում էին իմ մասին բոլոր տեղեկութիւնները — ե՞րբ ո՞ւր գնացի, ո՞ւր տեսայ, ո՞ւր հետ ինչ խօսեցի եւ այլն: Ով որ չը նայած այդ բոլորին համարձակում էր ինձ հետ խօսել, ենթարկւում էր նկատողութեան եւ սպառնալիքի: Այդպէս, մի պարսկահայտոսակ երիտասարդ, որ վարժապետութիւն էր անում Վարինի ազգային դպրոցում, փորձեց ընթերցարանում մի երկու անգամ խօսել հետս: Առաջի անգամ Ալին ուղարկեց մի հաշերէն զիտցող աաճիկ, որ դաջ մեր կողքին նստի եւ լսի մեր խօսակցութիւնը. իսկ երկրորդ անգամ ինքը ընդմիջեց մեր խօսակցութիւնը, կանչելով երիտասարդին իւր մօտ եւ յանդիմանելով, թէ ինչո՞ւ է խօսում այդ «միւլգիր»-ի հետ. մի՞թէ չը գիտէ, որ կասաւարութեան աշքում ռուսահայը մի շատ վտանգաւոր մարդ է. այդ անդառնութեան պատճառով հիմա ինքը երիտասարդը, թող յայտնի լինի իրան, կասկածանքի տակ է եւ կը կանչւի սարայը հարցաքննելու:

Խեղճը այլապէս աշխատում էր համոզել, թէ մեր խօսակցութեան մէջ ոչինչ կասկածելի բան չը կար եւ թէ խօսում էինք բիւրարդի մասին: Բայց դժւար էր համոզել «բօլիսներին», որոնք բաւական չէ որ զրտում ինձ վերայ հսկում էին, այլ եւ ժամանակ առ ժամանակ յանկարծակի մտնում էին կամ իրանք կամ իրանց ուղարկած մարդիկ սենեակս, որպէս զի տեսնեն ինչ եմ անում եւ ո՞վ կայ մօտս: Այնպէս որ ես հարկադրւած էի յետոյ՝ ազատելու համար ինձ այդ անկող աջեւորներից՝ փակել ներսից:

Կասկածանքը մինչեւ անգամ ընկնում էր հիւրանոցատնից վերայ, որը ի հարկէ ստիպմամբ պէտք է որ եւ է յարաբերութիւն ունենար իւր «միսաֆիրի» հետ. բայց խեղճին մի

կողմից՝ բոլիսներն էին զգուշացնում, իսկ միւս կողմից իւր ընկերները, որոնք մաս ունէին հիւրանոցի շահերում: Այդ աղաները անբաւական էին ու տրտնջում հիւրանոցատիրոջ վերայ, որ մի կասկածաւոր մարդու ապաստարան տւեց իւր «հօթելում» և այդպիսով իրանց վերայ էլ դարձրեց կառավարութեան կասկածանքը: Բաշ-բօլիսը սպառնացել էր նրանց ասելով. «Հանդիստ կացէ՛ք, թէ ոչ Բէնդազի աքսոր կերթաք»: Բնկերները մինչև անգամ հարց էին բարձրացրել բաժանուել, եթէ ես շարունակեմ մնալ «հօթելում»:

Իմ անուամբ եկած հեռագրի բովանդակութիւնը և իմ պատասխանս հասցրել էին վալիին: Նա ոչ մի նամակ չը ստացաւ, թէև մի քանի «թաութլի» (աղահոված) նամակներ էին ինձ գրել: Գիցուք ինձանից յետոյ կարող էին ստացւած լինել, բայց մի՞թէ պօստի պարտականութիւնն չէր վերադարձնել ուղարկողներին, երբ ստացողը այլ ևս տեղումը չի:

Անհասարեանց և պօլիցիայի այդ բոլոր վարմունքից յետոյ զարմանալի չէր, որ Կարինում ոչ մի հայ երկիւղից չէր համարձակւում ինձ հետ տեսնել կամ խօսել, իսկ եթէ ծանօթ է, դուրս տալ անգամ: «Ռուսահայի» ամեն քայլը նրանց բոլորին հետաքրքրում էր, բայց իւրաքանչիւրը լաւ գիտէր թէ որքան կը վնասւի կառավարութիւնից, եթէ որ և է յարաբերութիւն ունենայ հետը:

Եթէ ես Երզրումից Մուշ ուղևորւէի, նոյն երկիւղը կը լինէր այն գիւղացիների համար, որոնց մօտ ես պէտք է իջնանէի: Անցեալ տարի, երբ Կարինի ուռսաց հիւսպատոս Գենետը կատարում էր իւր սովորական պտոյտը Երզրումի վիլայէթի զանազան կողմերում, բազմաթիւ հայ գիւղացիք տաճկաց կառավարութիւնից կալանաւորւեցին և խտրիւ հարցաքննւեցան, որովհետև, իբր թէ հիւսպատոսին տեսնելով ասել էին. «ահա՛ մեր երկրի տէրը»:

Մինչև Երզրում հասնելս տեղական վարչութիւնը ի հարկէ ոչինչ կասկածանք չէր կարող ունենալ վերաս, որովհետև չը գիտէր էլ իմ մասին, բայց Երզրումում ընդունելով ինձ, իբրև մի շատ վտանգաւոր մարդ, այնուհետև նա հետամուտ էր իմ ամեն քայլափոխին: Գուցէ եթէ բօլիսների սխալը չը լինէր որ ես «ծպեալ գեներալ» եմ, պէտք է առանց այլևայլութեան ինձ խուզարկէին ու բանտարկէին, ինչպէս արել էին անցեալ տարի պ. Վ. Փ.-ին, որին

շղթայակապ ուղարկել էին Երզրումից Վան, ուր բանտից ազատուել էր միմիայն ուռւսաց հիւպատոսարանի ծառայող Շ. բէգի բռնի ուժով և սպառնալիքով:

Այն ինչ որ փորձեցի, տեսայ ու լսեցի Երզրումում, և մի քանի այլ հանգամանքներ, ստիպեցին ինձ մտածել՝ կարճացնել իմ այցելութիւնս Թիւրքաց-Հայաստանին և վերադառնալ Կովկաս, թէև մի շարմար աւիթ պատահեց Երզրումից Վան գնալու: Այդ աւիթը ներկայացնում էին Կարինի բանտում իբրև քաղաքական յանցաւորներ բանտարկւած 4 վանեցիներ. հայրը իւր երեք որդոց հետ, որոնցից մեծը մօտ 22 տարեկան մի երիտասարդ՝ Պօլսից Կարին հասած ժամանակ խուզարկւում է և երբ նորա նամակների մէջ գտնւում է հայրենասիրական մի ոտանաւոր, կալանաւորւում է ու բանտ գցւում, բայց որովհետև նամակագրութիւն էլունեցած լինում իւր հօր և կրտսեր եղբայրների հետ, այդ պատճառով տաճկաց տեղական վարչութիւնը կասկածելով մի՞ գուցէ նրանք էլ ոտանաւորի ոգուն համակրում լինին՝ իսկոյն հեռագրւում է Վան և երեքին էլ բերում են ձգում իրանց հարազատի մօտ: Ամիսներով տևում է քննութիւնը: Մի սլօսեցի հայ փաստաբան էֆէնդի կարողանում է անմեղ հօր և երկու պատանիներին արդարացնել, իսկ ոտանաւորի զժբաղդ հեղինակը զատապարտւում է «յաւիտենական աքսորի»:

Ես տեսայ հօրը և երկու պատանիներին, որոնք նոր էին բանտից դուրս եկել և իմ համարիս կից սենեակւում էին ապրում: Ողորմելի՛ է այն վարչութիւնը, որ այդպիսի լսեղճ, թրքասէր անգամ, մի վաճառականից և դեռ երեխայ ու բոլորովին անզարգացած պատանիներից երկնչում է:

Ահա, բանտից այդ ազատւածներն էին, որ պատրաստւում էին «կաթրչիների» ձիերով վերադառնալ Վան՝ իրանց կարօտեալ և սգաւոր ընտանիքի մօտ: Նրանք պէտք է զնային ձմերային ճանապարհով, այսինքն՝ պէտք է Երզրումից գնային Հասան-Վալա և այնտեղից Ալաշկերտ, Արճէշ և յետոյ Վանի ծովի ափով հասնէին Վան, 15 օրւայ մէջ. հաղորդակցութեան նախաջրհեղեղային դրութիւն...:

Յիշելով սահմանադրին Վանի ուռւսաց փոխ-հիւպատոսի վարմունքը ինձ հետ և խօսքերը, բացի այդ գիտենալով, որ Վանում առաւել ևս մեծ է թիւրքերի կասկածանքը և աւելի զարգացած

մատնութիւնն ու լրտեսութիւնը՝ ես չը փոխեցի իմ վճիռս՝ վերադառնալ Կովկաս:

Նոյեմբերի 18-ն էր, երբ ես դնացի Հիւպատոսարանը անցաթուղթս նշանակել տալու և խնդրելու, որ վերցնեն նաև թիւրքաց վարչութիւնից անցաթուղթ, ինչպէս պահանջում էր տաճկաց վարչութեան նորագոյն կարգադրութիւնը:

Հիւպատոսարանում ինձ յայտնեցին, որ վեներալ-կօնսուլը ցանկացել է ինձ տեսնել և խնդրել է իւր մօտ:

Ալէքսէյ Բօմանովիչ Գենետը իւր շքեղ բնակարանում ընդունեց ինձ ամենասիրալիկ կերպով: Շատ ուրախ եղաւ մանաւանդ երբ իմացաւ, որ նոյն համալսարանից և նոյն բաժանմունքից եմ, որտեղ և ինքն էր աւարտել 30 տարի առաջ: Մեծ հետաքրքրութեամբ հարցնում էր նոր պրօֆեսսորների և աւստարակ alma mater-ի և բնական գիտութիւնների նորագոյն դրականութեան մասին:

Ալէքսէյ Բօմանովիչը յայտնեց իւր ամսոսանքը, որ ես նախ քան իրագործել իմ ղիտաւորութիւնս չէի զիմել իրան նամակով ու տեղեկացել ծածկաստանի ներկայ հանգամանքների մասին: Նա յայտնեց, որ ինքը միմիայն այն ժամանակ կարող էր պաշտօնապէս ինձ աջակցութիւն ցոյց տալ, եթէ ես ուղարկեամ լինէի ուսսաց որ և է ղիտանական ընկերութիւնից. սակայն այն էլ չէր ծածկում, որ այն ժամանակ գուցէ ևս առաւել մեծ լինէր իմ վերայ տաճկաց հսկողութիւնը: Նա ցոյց տուեց, ի միջի այլոց, մի հեռագիր ուս-տաճկական սահմանադրւից՝ Օլթուայկոլմերից՝ որ խիել էր տաճիկներից բանտարկեամ մի ուսսահայ: Ի վերջոյ շատ ամսոսաց, որ ես այնքան ժամանակ լինելով Երզրումում, չէի գնացել նորա մօտ և խնդրեց կիւրակի օր իւր մօտ ձաշի:

Գենետալ-կօնսուլի ինձ արած ընդունելութիւնը առաւել ևս հաստատեց Երզրումի վարչութեան կասկածանքները իմ մասին և նա կրկնապատկեց իմ վերայ եղած հսկողութիւնը: Բօլխները արդէն գիտէին, որ կիւրակի օր, նոյեմբերի 20-ին, ես հրաւիրեամ եմ ձաշի, իսկ 21-ին որոշած եմ ձանապարհ ընկնել Երզրումից:

Թէև Կարինից Տրապիզոն խճային ձանապարհ հայ, բայց պատահին հաղորդակցութիւն կայարաններով, ձիերով և այլն՝ բնաւ: Ամառը կտրելի է ձանապարհորդել կամ Ֆուրգոնով կամ կառքով: Բայց ամբողջ Կարինում, ինչպէս տեսանք, մի կտորեամ կառք

կար վարձով տրուող, այն էլ մի շաբաթ առաջ տարել էր նոր-նա-
խիջևանցի ուխտաւորը: Մինչև անգամ եթէ գտնուէր կառք, հիմա
երկիւղալի էր անիւային հաղորդակցութիւնը այդ ճանապարհներով, որ
ծածկւած էին արդէն ձիւնի թանձր խաւով: Մնում էին սովորական մի-
ջոցները՝ կաթընիները և ուղտերի քարաւանները:

Ես խնդրեցի Յովհաննէս աղայից վարձել ինձ համար մի կաթընի
երկու ձիով, որովհետև իմ ձիս Կարին հասնելուն պէս վաճառել էի,
միմիայն պահելով մօտս թամբը, առաջուց զիտնալով, որ այլապէս
պէտք է անտանելի «սեմարներ» (բարձր փալան) վերայ ցցւեմ:

Հաջի-Վազարը բերաւ լազստանցի մի երիտասարդ ու քաջա-
ւոր՝ հայ կաթընի, որ $1\frac{3}{4}$ ոսկով (մօտ 17 բուբլի) խոտանում էր
ինձ հասցնել 8 օրում՝ Տրապիզոն: Երկուշաբթի նոյեմբերի 21-ին
առաւօտը պէտք է ճանապարհ ընկնէի, իսկ նախորդ օրը հրաւիրւած
էի հիւպատոսի մօտ ճաշի:

Այդ օրը առաւօտեան ես գնացի Կարնոյ հայոց միակ եկեղեցին:
Բօլիսներից մինը եկաւ և դաւթում սպասեց մինչև իմ դուրս գալս:

Ահագին եկեղեցին լիքն էր աղօթողներով, որոնք ֆէսերը զլններին,
ծալապատիկ նստոտած՝ իւրաքանչիւրը իւր մի կտոր շորի վերայ և կող-
քին դրած հողաթափները՝ բարձր յօրանջում էին և աղօթքից խօսքեր
արտասանում: Եկեղեցու յետևի մասում խիտ վանդակապատի ետե-
ւից, ինչպէս զազանանոցի վանդակներում բանտարկած զազան-
ներ, կանգնած էին «էհրամներ» (բրդեայ բարակ ծածկոց) մէջ
փաթաթւած Կարնոյ հայ կանայք:

Եկեղեցու դռներից մինչև փողոցի դարբանները շարւած էին մի
շարք աղքատներ, զլխաւորապէս թիւրքեր: Ես բաժանեցի մօտս ե-
ղած զուրուշները և լսեցի նրանց օրհնանքը. երեւի այդ թիւրք
աղքատները միակ մարդիկն էին Կարինում, որ ցանկանում էին իմ
մնալս Կարինում...

Նշանակած ժամին գնացի հիւպատոսի մօտ. բօլիսները մեծ
ուշադրութեամբ զիտում էին թէ ով բացի ինձնից պէտք է հրաւիր-
ւած լինի ճաշին. տարաբաղդաբար, բացի հիւպատոսից և իւր պա-
տանի մի աղգականից աւելի ոչ ոք չը կար:

Ճաշի ժամանակ հիւպատոսը, ի միջի այլոց, սարսափելի բաներ
էր պատմում այն ճանապարհի մասին, որով ես պէտք է անցնէի:

Երեկոցեան երբ վերադարձայ սենեակս, մի քանի ժամանակից յետոյ լսեցի հիւրանոցի փակած դրան առջև աղմուկ, կռիւ. մէկը ուզում էր մտնել հիւրանոցը, իսկ զրան մօտ հսկող բօլիսները ընդդիմանում էին նորան: Վերջ ի վերջոյ մի քանի «պինդ» խօսքերից յետոյ մտաւ հիւրանոցը ոռւսաց հիւպատոսարանի «կաւասը» և յանձնեց ինձ անցաթուղթս և Երզրումի տաճկական պոլիցիայից ստացած «թեսքերէն»:

Ամեն բան կապկպելուց յետոյ և կաթրչուս պատւիրելով ժամանակին արթնացնել ինձ, ես պառկեցի և անցկացրի վերջին գիշերը Կարինում:

(Կը շարունակւի)

ԸՆԿԵՐԻՍ ԵՐԳԸ

Զ. ԲԱՆՈՒՂԵԱՆՅԻ

Ինչպէս ճամբորդը, շոքից տառապած,
Առնում է հանգիստ մի բոպէ ստւերում,
Ճընշող դարձերը մի կողմը թողած՝
Առուակի անոյշ կարկաջին լըսում:
Եւ, բոպէական մի քաղցրը անդորր
Իւր սըրտի մէջը յանկարծ ըզգալով,
Նա փայփայում է, կարծես, մի ցընորք...
Յընորք,—որ չը կայ ճամբան աւազով:
Կանաչ ծառի տակ, զովասուն հովտում
Խըփում է նա իւր ծանրացած կոպեր...
Նա, աւանդ, իրան խաբել է ջանում...
Խաբել,—թէ հասաւ կարօտած վայրեր:
Այդպէս երբեմըն ինքըս, խաբւելով,
Կարծում եմ, ահա հասած ենք ափին,
Երբ դու ինձ, ընկեր, ոգևորւելով,
Երգում ես սիրոյ, ճըշմարտի մասին:
Եւ ես, մի վայրկեան հանգիստ փընտռելով,
Ճամբորդի նըման փակում եմ աչքեր
Եւ, ագնիւ երգին ականջ դընելով,
Ջանում եմ ջըրել մըռույլ պատկերներ...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԷՊ

Մ. ԱՐԵՂԵԱՆԻ

(Նարոնականութիւն 1)

«Սասունցի Դաւիթ» կամ «Մհերի դուռ», Կ: Պօլիս, 1874, եւ «Գաւիթ եւ Մհեր», Շուշի, 1889, ժողովրդական պատումներն իբրեւ կէս-պատմական եւ կէս-դիւցազնական հին վէպ:

Ե.

Մենք չ'ունինք Արամեղիքի եւ Սանասարի անմիջական չաջորդների ձիւղերը, որ իմանալինք վէպի պատմութեան շարունակութիւնը եւ համեմատելինք Աղձնեաց բղեչիւնների եւ Արծրունեաց պատմութիւնների հետ ²⁾:

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 10-րդ համարը:

2) Հ. Սրուանձտեանի վարիանտով Դաւիթն Արամեղիքի որդին է դուրս գալիս, որ վարիանտի անձշղութիւն է, այն ինչ մեր վարիանտով Դաւիթն Արամեղիքի զարմի վերջիններից է: Թէ Դաւիթն Արամեղիքի որդին չէ, այդ երևում է եւ նորանից, որ Ձէնով Յովանը եւ Յուան Վէրդօն, որ Հ. Սրուանձտեանի վարիանտով Արամեղիքի որդիներն են, իսկ Դաւիթի եղբայրները, մեր վարիանտով, Դաւիթի հօրեղբայրներն են: Արսէս դե մեր վարիանտով Դաւիթն Արամեղիքի որդին լինէր, աչաք է որ Ձէնով Յովանը եւ Յուան Վէրդօն Արամեղիքի եղբայրները լինէին, իսկ այդ հակասակ է պատմութեան եւ վէպին, որոնք վկայում են թէ Հայաստան են եկել միայն երկու եղբայր՝ Արամեղիքն եւ Սանասարը: Քեռի Թորոսը, որ Հ. Սրուանձտեանի վարիանտով գործող անձնաւորութիւն է ներկայանում Արամեղիքի եւ Դաւիթի ժամանակ, թերեւս եւ Դաւիթից յետոյ Մհերի ժամանակ, որովհետեւ Արամեղիքը ծերանում եւ մեռնում է, Դաւիթը սպանւում է, իսկ նա դեռ կենդանի է եւ կռիւ է մտնում, — չք հայ մեր վարիանտի մէջ. եւ այդ տւելի բնական է, որովհետեւ Քեռի Թորոսը չէր կարող այդքան երկար ապրել: Քեռի Թորոսի մեր վարիանտում չերեւան իսկ վկայում է, որ Դաւիթն Արամեղիքից ժամանալով շատ հիւսու է, այն ինչ Հ. Սրուանձտեանի վարիանտով, որովհետեւ Դաւիթն Արամեղիքի որդին է, Քեռի Թորոսը նորա ժամանակ կարող էր կենդանի լինել: Մենք կարծում ենք, որ Թլօր Դաւիթը Թուլան Դաւիթի որդին պիտի լինէր, ինչպէս որ պատմող մակագին կասկածանքով ասում էր:

Աքաբներէքի շառաւիղներից վերջիններէի՝ Դաւթի և Մհերի վէտի մէջ չէ երևում ազգային պատմութեան մէջ չիշատակւած Աղծնեաց կամ Արծրունեաց արարքները հետ նմանութիւն.—գուցէ լինի էլ, բայց մեզ չափանի չէ—միայն թէ Եւրիշ պատմական կէտեր երևում են, և այդ վերաբերում է աւելի մեր նոր ժամանակի, միջնադարեան պատմութեանը, երբ որ Աղծնեաց բոլորներն ալ ևս չը կային, իսկ Արծրունիք Վասպուրականում թագաւորութեան հասել և ընկել էին:

Յալոնի է, որ միջին, և աւելի նոր դարերում հայոց աշխարհը բաժանւած է եղել բաղմաթիւ մեծ և փոքր իշխանների մէջ. մեր երկիրը մի իշխանական միութիւն չէ կազմել և Բագրատունեաց կարճատե թագաւորութեան ժամանակ իսկ, երբ որ միայն մի քանի իշխանութիւններ, աւելի զօրացած լինելով, թագաւոր անուամբ անկախ գրութիւն էին ձեռք բերել, չ'ունենալով իրանց վերադ հին պարսկական, կամ չունական և արաբական գերիշխանութիւնը և ոչ ենթարկւելով Հալաստանի հայկական թագաւորութիւններից մէկին կամ միւսին: Բագրատունեաց անկումից փետոյ, երբ որ թուրքերն և թաթարները սկսում են արշաւել Հալաստան, ԺԱ.—ԺԶ դարը, երբ որ երկիրը լաթանեղաւ օսմանցոյ և պարսից մէջ, Հալաստանի քաղաքական բաժանական գրութիւնն աւելի ևս խառնւում է. երկրում տիրում է զրեթէ կատարեալ անիշխանութիւն. շատանում են բաղմաթիւ մանր իշխաններ, որոնք մասամբ հայոց հին նախարարական տրւների զջորդութիւններն էին, մասամբ եկամուտ, օտար: Այդ մանր իշխանները տիրելով մի գաւառի, քաղաքի կամ դիւղի, կազմում էին փոքրիկ ինքնապետ թոնապետութիւններ, որոնք մեծ մասամբ անկախ դիրք ունենալով, քիչ անգամ ենթարկւում էին չունաց կալսրներին կամ պարսից նոր կազմած թագաւորութեանը: Այդ մանր իշխանները շարունակ կռիւներ էին մղում. իրար դէմ և Հալաստանից զուրա նստող թագաւորների դէմ. իրարու երկիր ձեռքէ ձեռք խլում էին, որով և երկիրը դառնում էր միշտ խռովալից գրութեան մէջ: ¹⁾ Հալաստանի հիւսիսային մասը միայն, մի առժամանակ վրաց թագաւորների ձեռքն անցնելով, խաղաղութիւն և ապահովութիւն էր վախճում:

Բագրատունեաց անկումից չետոյ հարաւային Հալաստանի հայ իշխանութիւններից նշանաւոր է եղել Տօրոսեան լեռների մէջ Սասուն իշխանութիւնը: Սասունում նստում էին Մամիկոնեանների սերունդ համարւող իշխաններ, որոնք միւսների պէս կռիւներ էին տալիս օտարների դէմ և, չնորհիւ երկրի ամուր դիրքին ու իրանց անձնական քաջութեանը, պահպանում էին անկախութիւն, որով և Սասունն իւր շրջականերով ներ-

1) Հ. Ալիշանը «Շնորհալի և Պարագայ իւր» գրքում լաւ նկարագրած է Հալաստանի այս խառնաշփոթ գրութիւնը ԺԱ. և ԺԲ. դարերում:

կազանում էր իբրև միակ կենդրոն հալեական ազատ իշխանութեան, ժԱ. դարում Սասնու իշխաններից նշանաւոր է եղել Թուռնիկ Մամիկոնեանը, որի պատմութիւնը աւելորդ չի լինել դեռել պատեղ իբրև պատկեր սասունցոց վարած պատերազմների ընդդէմ օտարներին և, եթէ ոչ իբրև պատմական հիմք Դաւթի վէպին, գէթ իբրև աջն անձնաւորութիւններից մէկը, որոնց արարքների ազդեցութեան տակ փոփոխութիւն է կրել Դաւթի վէպը, որ աւելի հին պէտք է լինի:

Մամիկոնեան Մուշեղի որդի քաջ իշխան Թուռնիկն իշխում էր Սասունին և Տարօնի մի մասին, նա նստում էր Սասնու գաւառի Աշմուշատ գիւղում, որ Սասուն քաղաքի մօտ է: 1055—1058 թւին ամբողջ Հայաստանը աւերում է Թաթարների և պարսից Թաղաւոր Տուղրիլի զօրքերի ձեռքով, միակ ապահով տեղը հայերի համար Սասունն էր: Աւերիչ խմբերից մէկը գալիս է Տարօն և աւերում է ս. Կարապետի վանքը: «Նուաւ զպս իշխանին հայոց՝ զօրաւոր և քաջ որդին Մուշեղայ՝ Թուռնիկն և ժողով արարեալ զամենայն Սասունս՝ հասանէր ի վերայ զօրացն ալաղղեաց» (Մ. Ուռհաւեցի. Մասն Բ. հատ. ԶԱ.): Թշնամիներն իրանց բազմութեամբ նեղում են սակաւաթիւ սասունցիներին. բայց լեռնոյ Թուռնիկը կանչում է. «Գլակալ վանք, ս. Կարապետ, հասի՛ր մեզ յօգնութիւն» և հայերը զօրանալով լաղթում են ալաղղիներին¹:

1073 թ. ազգով հալ և կրօնքով լոյն Փիլառտոս լուծաց զօրավարը ապստամբում է լուծաց կաւորից և իւր զրօշակի տակ հաւաքելով հայերից և ուրիշ ազգերից, տիրում է Չորրորդ—Հալքին (Արածանու և Հիւսիսային Նիքրատի հովտում), Աղձնեաց արևմտեան մասին, Փոքր Հայաստանից Ներքող—Հալքին և ուրիշ կողմերի: Նա գալիս, բնակում է Մշար աւանում և ալնտեղից մարդ է ուղարկում Սասնու Թուռնիկ իշխանին, որ գալ, հնազանդի իրան: Թուռնիկը ծիծաղում և ասում է. «Ահաւոր բնաւ ես ոչ տեսանեմ զերեսս նորա»: Եւ ասեն ցԹուռնիկ կոչնականքն Փիլառտոսին թէ. «Ահա գալ բաղում զօրօք ի վերայ քո և տապալեալ աւերեսցէ զամենայն գաւառս քո»: Ասէ Թուռնիկ. «Եւ քանի՞ զօրք Փիլառտոսին»: Ասեն արքն. «Իբրև քսան հազար»: Ասէ. «Ենիմ հազար ձիաւոր»:—Եւ զարծոյց զհրեշտակսն ամօթով լեռաւ—Փիլառտոսն ստիպում է Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսին, որ գնալ, համոզէ Թուռնիկին զալ իրան հնազանդել, «ապա թէ ոչ, ի սուր սուսերի մաշեմ զերկիր նորա: Բայց քաջն Թուռնիկ ոչինչ անսացեալ բանիցն, նստէր անշարժ ի տեղւոջ իւրում... Գլխացեալ Փիլառտեայ թէ ոչ գալ առ ինքն Թուռնիկ, էառ զգօրս իւր և պատրաստեցաւ զնալ ի վերայ նորա: Ժողովեալ և Թուռնիկալ զամենայն արս գաւառին Սասնոյ՝ լիսուն հազար հետեակաց և վեց հազար հեծելոց, եկն

1) Չամչեան, «Պատ. հայոց», Բ. Հատ. եր. 966, Ար. Լաստ. ԻԱ Գլ.

փութանակի ի ձապաղ—ջուր։ Եւ կացեալ անդ աւուրս ինչ՝ իբրեւ ետեւ, թէ չամէ գալ Փիլաուտոս, վարկաւ թէ դուցէ զարձեալ իցէ վաս, և կամ տակաւին անաղանի։ Եւ զի չունէր բաւական սլաշար անջափ զօրաց, դարձուց չետս զբազմութիւն նոցա և ինքն հաղար ձիաւորօք միայն չուարար զառնալ ի քաղաք իւր Յշմուշատ. և ի զնալ նորա պատահեցան ի ճանապարհի զօրքն Փիլաուտեալ ի Հանձիթ զաւատի... Զայն իբրեւ ետեւ թողնիկ, զահի հարաւ չոթ, զի ոչ կարէր խուսել վերեսաց նոցա և պատերազմել երկնչէր, զի սակաւ էին զօրք իւր. ապա չամենայն կողմանց անճարացեալ նորա, ապաւինեցաւ Յստուած և ի բարեխօսութիւն ս. Վարապետին Յովհաննու, և խրախօս բարձեալ արձակեցաւ անհնարին սաստկութեամբ ի վերայ նոցա հանդերձ հաղարաւն... և ի քթթել ական ցիր և ցան կացոց զանջափ բազմութիւն նոցա և կոտորեաց զբազումս ի նոցանէ... իսկ Փիլաուտոս սակաւ արամբք փախստեալ անկաւ ի Խարբերդ»։

Սորանից չետոյ Փիլաուտոսին միանում է Ամիր—Քափր անունով մի պարսիկ իւր զօրքով, և նորա հետ խօսք կապելով, գալիս է Թոռնիկ սահմանները, մարդ է ուղարկում Թոռնիկին, խոստանում է դաշինք կապել իւր և նորա մէջ, երդում է տալիս, և նորա ծառաներից մի քանիսին մեծ տուրքերով հաւանեցնում է, որ նորան չորդորեն՝ գալ իւր մօտ։ Թոռնիկը խաբւում է և երեք մարդով գնում է Քափրի մօտ, որ մեծ ուրախութիւն է տալիս Թոռնիկի պատին։ «Եւ չորժամ զուարճացեալ կալին ամենեքեան ի խնջոյս անդ, լանկարծակի զիմեաց Քափրն ի վերայ Թոռնիկալ սրով սպանանել զնա։ Իսկ Թոռնիկ չունելով ինչ ի ձեռին, վանեաց աջու ձեւամբ զբազուկ նորա և ձախովն առեալ զփողբրիկ զանակ մի ի սեղանոյ անտի՝ եհար ընդ փայր նորա, և ի վայթել աղեաց նորին ի վաչր՝ անդէն սատակեցաւ։ Դիմեալ ապա ի վերայ ալոց, որք կալին անդ՝ ձգեաց զձեռս իւր ի գլուխ նոցա, զորս և ընդհարեալ ընդ միմեանս ուժով սաստկութեան բազկաց իւրոց՝ խորտակեալ սատակեաց զնոսա. և ելեալ անտի փութալս գնալ ի քաղաք իւր Յշմուշատ։ Զայն տեսեալ զօրացն Քափրալ՝ ցրուեցան և փախեան անտի. իսկ մի ոմն ի նոցանէ թազուցեալ ի ծածուկ սեղւոջ՝ առ սրով ունէր անցանել Թոռնիկ, ևհար նետիւ ընդ սիրտ նորա և սպան զնա» (Զամէնան Բ., 997—999 եր. Մ. Ուռհայեցի. մասն Բ. հատւած ԶԶ—ՃԷ)։

Զ.

Դաւթի և Մհերի վէպի մէջ պատկերանում է Հապստանի և մասնաւորապէս Սասնու սոյն միջնադարեան վիճակը. վէպի հիմնական շնութը կազմում է Սասնու տէրերի պատմութիւնը։ Դաւիթը վէպի մէջ ներկայանում է իբրեւ ազատ, ազնւական տան ժառանգ. նա թէպէտև հորթարած է, բայց ազնւական տան հորթարած է, այն ինչ նորա ընկեր հորթարածն

ասում է. «Այս լէ քո սղապու (հօր) գեղի հորթարածն եմ, ու իդա՝ սամկաղ (ուամիկներին) հորթերն են»։ Գաւիթը տիրաբար է վարւում սամիկներին հետ. նա խանդութ խաթունին ասում է. «Այս լէ Սասմալ քաղաքի տէրն եմ». նորա հօր տունը մեծ տուն է, և ոչ հասարակ մարդու տուն, մի խօսքով՝ նա իշխան է, կատարեալ իշխան, ոչ թէ իւր ուժի համար, այլ նորա համար, որ նա ծագում է հին իշխանական տնից, որ Սասնու տներն են եղել։

Վէպի մէջ ամենից առաջ աչքի է ընկնում ալն, որ Հալաստանը բաժանած է բազմաթիւ մանր իշխանների մէջ։ Այդ բաժանումը կար ազգային վէպի և առաջին ճիւղի մէջ, բայց ալնտեղ պատկերանում էր հին դարերի բաժանումը նախարարների մէջ՝ մի թագաւորի իշխանութեան տակ, որովհետեւ երկրում կար մի թագաւոր, Կապուտիողի թագաւորը, որ բնիկ հայկական էր և Հալաստանում էր նստում,—իսկ Գաւթի և Մհերի վէպի մէջ ներկայանում է ալն մանր բաժանումներն իրար թշնամի իշխանների մէջ, որ եղել է Հալաստանում Բաղրատունեաց անկումից չետոյ։ Սասմալ քաղաքի, Մսրալ քաղաքի տէրերը, Չմշկիկ-Սուլթանը, որ հաւանականօրէն Չմշկածագի (Հիւս. և Հար. Նփրատների խառնուրդին մօտիկ) տէրը պիտի լինի, Կաղզուանու ամիրան (Խանդութ խաթունի հայրը), Գոհար խաթուն, Խլաթեցիներ, — ամեն մէկը հանդիսանում է իրրեւ մի ինքնազուլ տիրապետ, որ ոչ ոքի իշխանութեանը չէ ենթարկւում։ Երկրում չը կա մի թագաւոր, որին հնազանդէին ալն մանր բռնակալները, որի շուրջը խմբէին հզօր զիւցազուները. թագաւոր անունով դուրս է գալիս միայն Հալէբալ թագաւորը, որ Հալաստանից դուրս է նստում։ Երկրի մէջ տիրում է ընդհանուր խառնակութիւն և անիշխանութիւն, որովհետեւ այս մանր տիրապետները չարունակ կուլ են ածում իրար հետ և իրար երկիր աւերում։ Մսրամելիքը Մարութալ բանձրիկ Աստուարածինն է աւերում, Թուան Գաւթը՝ վրէժն առնելու համար՝ Մսրալ քաղաքի վերջին կասուն սպանում. մի ուրիշ Մսրամելիք անհղ բանակով Սալմալ քաղաքի վերալ է գալիս, որ աւերի, տանի, Մսրալ քաղաքի մօտ նոր քաղաք չինի. Թլօր Գաւթն ալ Մսրամելիքին սպանում է և բանակը ցրում։ Մանր իշխանները Հալէբալ թագաւորի առաջնորդութեամբ պաշարում են Կաղզուանը, Չմշկիկ Սուլթանը Գաւթի և Խանդութ խաթունի գէմն է դուրս գալիս կուլի, Խլաթեցիները մինչև անգամ առանց պատճառի, իրրեւ ասպատակաւորների, Գաւթի ճանապարհը կտրում են. Մհերը Խլաթ քաղաքն է աւերում. Գոհար խաթունն ու Մհերը աւերում են Հալէբալ քաղաքը, որի թագաւորը եօթ տարի կուլում էր Գոհար խաթունի հետ,—մի խօսքով վէպի մէջ երկրում տիրում է ընդհանուր չփոթմունք, աւերմունք, և կեանքի անապահովութիւն—նոյն գրութիւնը, որի մէջ էր Հալաստանը Բաղրատունիներից չետոյ։ Վէպի մէջ նոյն իսկ փշատակւում է և վրացոց տիրապետութիւնը Հալաստանի վերալ. Քաւոր Գորգիլը (վիրական ածուն) փահ-

լուսանների դառադրութիւնը Գաւթի դէմ Գաւթին խմայնելու համար առակի ձևով առում է. «Հողի վիաստուն է, վրաստուն չէ», որով ուզում է ասել, թէ ալստեղ վրաստուն չէ, ուր կարելի է կեանքի ապահովութիւն ունենալ, ալլ վիաստուն է, ամենալն ըստ է կարելի է վիասի, վտանգի սպասել:

Վէպի մանր իշխաններից ամենից զօրեղը Սասնու տէրերն են, ինչպէս և պատմութեան մէջ. նրանք բնիկ աղգալին են, ժողովրդին սիրելի են, որովհետև աշխատում են Սասնու անկախութեան համար և ժողովրդի օգուտն են ցանկանում. ալն ինչ միւս իշխաններն օտար են ժողովրդի համար: Պարզ ասած չէ թէ Մարամելիքը, Չմէկիկ-Սուլթանը, Վաղգանու ամիրան հա՞լ են, թէ օտարազգի բռնակալներ: Մեր կարծիքով, ալլ բոլոր մանր իշխանները վէպի սկզբնական ձևի մէջ հալ պիտի եղած լինին, որով և Գաւթի վարած պատերազմները նրանց դէմ կը լինէին հին նախարարական տների և թերևս աւելի հին, սեպագրական ժամանակների իշխանութիւնների միմեանց դէմ ունեցած կռիւների պատկեր: Մարամելիքը վէպի ներկայ դրութեան մէջ ներկայանում է իրրև օտար տարր, մինչև անգամ Թուրան Գաւթի մի կտորի մէջ Մարալ քաղաքում լիջում է «նմիրէ» բառը, որ մահմեդականների մինարէն է. բալց և ալնպէս Գաւթի մալըն իւր կամքով դնում է Մարամելիքին կնութեան, որ մեր կեանքի մէջ հազւագիւտ երևութ կը լինէր, եթէ ընդունենք, որ Մարամելիքն օտար ազգի և հաւատի է պատկանում: Ձէնով Յովանը Չմէկիկ-Սուլթանին ուզում է Գաւթի համար կին. որով և Չմէկիկ-Սուլթանը պիտի հալ լինի աղգով, ապա թէ ոչ, ինչպէս կարելի է ենթադրել, որ Գաւթը, որի զօրութիւնը Մարութալ բանձրիկ Աստուարածնի միարանների խաչպատարազն է, մի օտար ազգի աղջիկ ուզէր իրան կնութեան: Նալն ենթադրութեամբ հալ պիտի լինին և խանդութ խաթունն ու Գոհար խաթունը. անորոշ է մնում միալն Հալէբալ թագաւորի ազգութիւնը. հաւանական է, որ նա օտար լինի, քանի որ միջին դարերում Հալէբի իշխողներն օտար են եղել, և նոյն իսկ Հալէբալ թագաւորն ալն ժամանակի աղգեցութեան տակ պիտի վէպի մէջ մտած լինի, երբ որ հալերն սկսում են դէպի արևմուտք՝ Կիլիկիայի սահմանները դաղթել, և երբ որ ալլ ժամանակներում հէնց Հալէբն սկսում է նշանաւոր դեր խաղալ և մէկ աշխարհակալից միւսի ձեռքն անցնել:

Սասնու իշխանների օտարների դէմ տած կռիւներից մենք բերեցինք Թուրանիկ Մամիկոնեանի պատմութիւնը. հետաքրքիր է համեմատել Թուրանի պատմութիւնը Գաւթի վէպի հետ:

Օտարներն աւերում են ս. Կարապետը. Թուրանիկը սակաւաթիւ մարդկանցով գնում է լրէժ խնդրելու ս. Կարապետի աւերման համար. նոյնն անում է և Թուրան Գաւթի, երբ որ Մարամելիքն աւերում է Մարութալ բանձրիկ Աստուարածինը: Թուրանիկը սակաւաթիւ մարդկանցով է, իսկ

Թուլան Դաւիթը մինակ է վարում կռիւը, և սա բնական է, որովհետեւ ան պատմութիւն է, իսկ այս դիւցազնական վէպ: Թոռնիկն օգնութեան է կանչում ս. Վարդապետին, իսկ Թուր Դաւիթը՝ Մարութալ բանձրիկ Աստուարածնին, իսկ-պատարազնին է ամեն անգամ ձայն տալիս և ուժ ըստանում:

Թոռնիկ կռիւը փրկատուութիւն է, որ նստում էր Մշարում¹⁾, արդեօք նոյն Դաւիթի կռիւը չէ՞ Մարամելիքի դէմ: Մ. Ուռնայեցին²⁾ փրկատուի համար ասում է. «Ի տղաութեան կացեալ... ի վանք, որ կոչի Զօրլիւ—Կոզեռն՝ ի Հարոն—Մարոյ գաւառին» (Ուռ. Մս. Բ. եր. 248). Մարոյ բառը աղտոյղ եզրկապտոս աշխարհը պիտի չը հասկանալ, որի համար Ուռնայեցին անխորթ թէ՛ եզրկապտոս և թէ՛ Մարը է գործ ածում, որովհետեւ Հարոն—Մարոյ գաւառ է ասւած, և պիտի Հայաստանի գաւառներից մէկը լինի. իսկ Հարոն կամ պիտի Մարոյ գաւառի մէջ մի գիւղ լինի, որի մէջ, կամ մօտ, գտնուում էր վանքը, և կամ Հարոն—Մարոյ երկուսը միասին գաւառի անունը լինի: Ինչպէս լինի, մեզ համար ան նշանակութիւնն ունի, որ փրկատուսը մեծացել է մի գաւառում, որի անունը նոյնանում է Մարամելիքի Մարոյ գաւառի, քաղաքի անուն հետ: Մարամելիքը կէս հալ, կէս օտար խառնուրդ է ներկայանում վէպի մէջ. նոյնն է փրկատուսը, որի համար Ուռնայեցին ասում է. «ոչ հալ գիտեալ զնա և ոչ հոռում»: Մարամելիքի բնաւորութիւնն իսկ՝ խորամանկ, խարդախ, նենգաւոր և ստոր մի բնական է, որի համար ոչ մի սրբութիւն չը կալ, նման է փրկատուի բնաւորութեանը. «Անօրէն և ամենաշար իշխան, անդրանիկ որդի սատանայի, ալը չարաշունչ, նեռն դիւաբնակ և ալանդակ, կարապետ պղծոյն»... (Ուռն. եր. 248): Մարամելիքի բանակում կան հալեր, զուցէ և ամենքը հալ են (վէպի սկզբնական ձևով անշուշտ և հալ եղած կը լինին), որ երևում է «խոշտ» և «իռշտ» գաւառական բարբառների արտասանութեան տարբերութիւնից. — փրկատուսի զօրքերն են մեծ մասամբ հալեր էին: Մարը, ինչպէս ասել ենք, Մծուրը պիտի լինի,— փրկատուսն ևս արւում էր Մծուրին և հէնց Մծուրի վրայով է գալիս Թոռնիկի դէմ կռւի, որովհետեւ Թոռնիկը նորան սպասում էր ձապաղ-ջրում, որ Մծուրի արևելեան կողմում է. — վէպի մէջ ևս Մարամելիքի բանակը Սեղան-սարի գօտում է. «Ահազին ասգար ժողվեր են ու նստեր Սեղան-սարու գօտին». իսկ Սեղան-սարի գօտին ձապաղ-ջրի սահմաններում է: Փրկատուսը մարդ է ուղարկում Թոռնիկին, որ գալ, իբրոն հնապանդի, Թոռնիկը մերժում է²⁾. Մարամելիքն էլ Կողբաղ-

1) Հ. Զամչեանը կարծում է, որ Մշարը Մարաշը պիտի լինի:

2) Հետաքրքիր է փրկատուի պատգամաւորներին և Թոռնիկի մէջ եղած խօսակցութիւնն, որ Թոռնիկի պատմութեան մէջ բերել ենք Ուռնայեցուց հանելով. այդ խօսակցութիւնն իսկ վերջում է, որ Ուռնայեցու ժամանակ Թոռնիկի վերայ ժողովրդի մէջ շատ զայցնեալ են պատմելիս եղել:

նին է ուղարկում, որ եօթ տարւան խարջն առնի, ապինքն՝ հարկի տակ դնի Սասունը. Դաւիթը մերժում է, և ոչ միայն մերժում, այլ և կողբադ-նի գլխին հակադրական խաղ խաղում: Փիլառտոսի մեծ բանակի դէմ Թոռ-նիկը կռւում է հաղար մարդով: Նա, երբ որ թշնամիների բազմութիւնը տեսաւ, «ղահի հարաւ բոժ, զի ոչ կարէր խուսել չերեսաց նոցա. պատե-րազմն էր կնչէր, զի սակաւ էին զօրք իւր»:¹ Նոյնը տեսնում ենք և Դաւթի վէպի մէջ. Դաւիթը, երբ որ ելնում է սարի գլուխը և Մարամեւլիքի աստ-ղերի թւով բանակը տեսնում է, սարսափում է և ասում.

«Էնոնք էլնեն բամբակ,
Ես լէ էլնեմ կրակ,
Չեմ կարալ զանոնք էրեցըցի.
Էնոնք էլնեն զարնան մատղաշ դասեր,
Ես լէ էլնեմ զարնան քաղցած գէլեր,
Չեմ կարալ զանոնք կտրեցըցի»:

Բայց վերջն աստուածալին օգնութեանը ձայնելով, բարձակում է բանակի վերայ և մեծ կոտորած անում, ինչպէս և Թոռնիկը, որ թէպէտև սկզբում վախեցաւ, բայց չետող սուրբ Կարապետին օգնութեան կանչելով, զրեթէ մենակ «ի քթթեւ ական ցիր և ցան կացուց զաչնչափ բազմութիւն»:

Կռւից չետող Փիլառտոսի կողմից Քափրը խաբում է Թոռնիկին և տա-նում է իւր մօտ. նորան մեծ խնջուք է տալիս և ուզում է խորամանկու-թեամբ սպանել, բայց Թոռնիկն աղաւում է մի քաջութեամբ, որ զիւ-ցազնի է վալիլ: Նոյնն անում է և Մարամեւլիքը. նա խորամանկութեամբ Դաւթին իջեցնում է ձիււ վրալից, իւր վրանն է մտցնում և առաջուց պատրաստած հորի մէջ ձգում. բայց Դաւիթը հորից զուրս է զալիս և սպանում է Մարամեւլիքին, ինչպէս Թոռնիկը Քափրին: Հ. Սրուանձտեանի վարիանտի մէջ խնջուքն անգամ չիշւած է. Դաւիթը Մարամեւլիքի մօտ կանաչ-կարմիր վրանում եօթն օր բրինձ—փլաւ է ուտում և չետող ըս-պանում Մարամեւլիքին: Դաւթի և Թոռնիկի մահն անգամ միատեսակ է. Թոռնիկին, երբ նա Քափրի զօրքերից փախչում էր, թագ կացած մի մարդ ծածուկ նետով խփում, սպանում է. Չմշկիկ-Սուլթանն ևս զուլթանի խո-փով ծածուկ խփում, սպանում է Դաւթին: Հ. Սրուանձտեանի վարիանտի մէջ Դաւթի մահն աւելի նման է Թոռնիկի մահին. «Շըմշըմ խանմի աղջի-կըն էր առեր մէկ նետ ու աղեղ, էկեր էր էդ տեղու փերու մէջ թափը-սուեր էր: Դաւիթ ըզ Լօխօրա՛ ջրի մէջ կըլողղնէր», Խլաթեցիների ձեռ-քից փախած, որ «ըզ աղջիկ զողտուկ նետ մի զարկեց Դաւթի սլառիկ» ու սպանեց:

Բացի այս նմանութիւններից, Դաւթի իշխանութեան մէջ, բացի Սա-սունից, մտնում էին և Մշու շրջակայքը և ձապաղ-ջուրը, որոնց մասին

լիշեցինք Աբամելիքի ճիւղի մէջ. նոյնը տեսնում ենք և Թոռնիկի ժամանակ, այն է որ Թոռնիկի ձեռքին էր Սասունը և Տարօնի մի մասը, անշուշտ Մշու և Ղապաղ-Չրի կողմերը, որովհետև սրանք են Սասունին սահմանակից:

Այսպէս մեծ նմանութիւն է երևում Թոռնիկ Մամիկոնեանի պատմութեան և Դաւթի վէպի մէջ. այնպէս որ եթէ չ'ասենք թէ Դաւթի մի և նոյն Թոռնիկն է, միայն ժողովրդի բերանում զիջնաղնական հերոս դարձած, գոնէ հաւատաւար կարելի է ասել, թէ Դաւթի վէպը կաղմուկ է Թոռնիկի նման շատ հերոսների արարքներից, որ ունեցել է Սասունը միջին դարերում, և կամ այդ արարքների ազդեցութեան սակ ժողովուրդը մայրել է սուելի հին վէպի մէջ իւր նոր ժամանակի հերոսական կախները, որ տուլ է օտարների դէմ:

Է.

Ազգային վէպի մէջ եղած պատմական կէտերին մատնացուց անելուց լիտով, պէտք է մօտաւորապէս որոշել թէ ո՞րքան հնութիւն կարող է ունենալ վէպի սկիզբը: Վէպի միւս կոչումն է և «Մհերի դուռ»: «Մհերի դուռ» անունով կոչում է և վաճառքից դէպի արևելք ձգւած լեռնագոտու միջին մասը: Այդ լեռնագոտին, որի արևելեան գլուխը կոչւում է «Ջրմկիւմի մաղարա», իսկ արևմտեան ծայրը «Ագրիի», վէպի մէջ կոչւում է «վաճառ քար» կամ «Տոտյան բլուր», և ծածկւած է բնագաղի արծաճաղարութիւններով, և իւր մէջ ունի խորին հնութիւն ունեցող քանդակարժ շինութիւններ և անցքեր: «Մհերի դուռ» հէնց դրան ձևով տալւած, սիրուն քանդակիւնի շրջանակով մի քայլ է, որ վրան ունի սեպագիրներ: Այդ դրան ետևում իբրև թէ կա մի այլ, Մհերի այլը, որի մէջ փակւած է Մհերը՝ թէ տեղական աւանդութիւններով և թէ վէպի երկու վարիանտով: Որովհետև Մհերի վէպը կապւած է Տոտյան բլրի այս քանդակարժ շէնքերի և սեպագիրների հետ, պէտք է կարծել թէ Մհերի վէպն ևս պիտի ունենայ նոյն հնութիւնը, ինչ հնութիւն որ ունին այդ արձանագրութիւնները, այսինքն՝ վէպի նիւթը պէտք է վերցւած լինի սեպագրական ժամանակներից: Այն վաճառ և ատհասարակ Հաջատանի սեպագիրները կարդացւած լինէին, խօսք չը կա, շատ բան կը պարզւէր վէպի մէջ. միայն ասորոց և պարսից սեպագրութիւններից չափուն է, որ Հաջատանի մէջ ամենաշին ժամանակներում եղել են մի քանի իշխանութիւններ՝ վաճառ արևելեան կողմում Բիւրմալ իշխանութիւնը, որի միջին մասը կոչւած է եղել Տուտյա, որ Տոտյն է. երկու Տիգրիսի հովիտներում Դաւթի իշխանութիւնը, իսկ Տորոսեան լեռների մէջ, որ Նիքատը հանդիպում է Տորոսին, — Մելիտաս: Այդ երեք տէրութիւնը, ինչպէս և Մուսասիր, որ վաճառ լճի հիւսիսային-արևմտեան կողմում է եղել, գտնւել են վարարողի

(Արարատի) տէրութեան գերիշխանութեան ներքոյ: Նրանք 500 տարւաւ չափ կռիւներ են ունեցել, թէ առանձին առանձին և թէ միասին, ասորեստանցոյ հետ Գ—Ը. դարը Քրիստոսից առաջ: Այդ տէրութիւնները հարկաւ կ'ունենալին և ներքին կռիւներ, որոնք չափնի պիտի լինէին նրանց ժամանակներից մնացած հալական սեպագիրներից, որ անընթեռնէի են: Արդեօք ազգային վէպը, իւր սկզբնականում, իրրեւ նիւթ, հիմք չէ՞ ունեցել հէնց այդ տէրութիւնների իրար հետ և ասորեստանցոյ հետ ունեցած չարաբերութիւնները: Այս ենթադրութիւնը թող ենք տալիս մեզ անել, ի նկատի ունենալով նախ ալն, որ, ինչպէս ասացինք, Մհերի վէպը կապւած է Տոսպան բլրի սեպագիրների հետ, և նրանց մասին եղած աւանդութիւնները միանում են Մհերի վէպի հետ: Նրկորդ՝ ազգային վէպի իրողութիւնը հէնց կատարւում է այդ սեպագրական տէրութիւնների տեղում—Վան (Տոսպ), Տիգրիսի հովիտը (Նազիրի), Արածանու և Հիւսիսային Նիքատի հովիտը (Մծուր, Միլիտտա), Վանաւ ծովի հիւսիսային-արեւմտեան ափը (Խլաթ) և աւելի հիւսիս՝ Արարատում՝ Կաղզուան: Նրկորդ՝ Արամեւիքն և Սանասարը, ինչպէս և պատմական ցուցմունքներից տեսանք, ասորեստանցոյ Սինեքերիմ թագաւորի Աղրամեւէք և Սանասար սրդիքը պիտի լինին, իսկ Սենեքերիմն ապրում էր նոյն այդ սեպագրական տէրութիւնների ժամանակում, Քրիստոսից մօտ ութ դար առաջ: Չորրորդ՝ վէպի մէջ եղած Սանասար, Արամեւիք, Մեւքիսէթ, Յովան, Դաւիթ, Սաւլա և այլն անուններն էլ թերեւ ցոյց են տալիս ասորեստանցոյ, սեմական տարբի հին ազգեցութիւնը, եթէ միայն կարծեւու չը լինինք, որ այդ անունները քրիստոնէութեան աղգեցութեան տակ փոխանակած են հին հայկական անունների: Հինգերորդ՝ վէպը լի է սոնպիսի գրութիւններով և պարագաներով, որոնք գրութիւն կարող էին ունենալ միայն այդ սեպագրական, գիւցադնական ժամանակներում, երբ որ ամենալն քաջութիւն և արարք վերագրւում էին միայն թագաւորներին և իշխաններին:

Վէպի սկիզբը սեպագրական տէրութիւնների ժամանակից ենթադրելով, կարող ենք ասել, որ վէպի հնութիւնը հասնում է մինչև Ը. դարը Գ. առաջ, երբ որ ապրում էր Սենեքերիմը, և մինչև երբ, ըստ ասորոց սեպագրութիւններին, Հալաստանի սեպագրական տէրութիւնները կռիւ են սուել ասորեստանցոց դէմ. հէնց այդ ժամանակներից, ազգային պատմութեամբ ևս, Հալաստանի քաղաքական վիճակը փոխւում է, Հալաստանում կաղմըւում է թագաւորութիւն:

Սակայն վէպի երեք ճիւղերն ևս միատեսակ հնութիւն չեն վկայում. Արամեւիքի և Մհերի ճիւղերն աւելի հին են երեւում, ալն ինչ Դաւթի ճիւղը համեմատաբար աւելի նոր: Առաջին ճիւղի մէջ լինում է կռապաշտութիւն, թէպէտև ոչ հալի համար, իսկ Դաւթի ճիւղում կռապաշտութիւնը բացառւած չէ երեւում, այլ գրեթէ ամբողջապէս քրիստոնէութիւն.—Մարութալ բանձրիկ Աստուածածին, Խաչ-պատարաղ, տէրութիւն, ս. Նշան, Մսէ

խաչ, չուր Քրիստոս. դաջ դասատաւան, և ալն, սովորական են Դաւթի ճիւղում (աւելի հ. Սրուանձտեանի վարիստում). բայց ալ՝ Դաւթի վէպի մէջ, ինչպէս տեսանք, զուրս է դալիս աւելի միջնադարեան պսոտմական կեանքը,—աչնպէս որ կարելի է կարծել, որ Դաւթի վէպը նոր ժամանակների ստեղծագործութիւն է և իբրև մի հատուած մտել է Արամելիքի և Մհերի աւելի հին վէպերի մէջ, որոնք սեպագրական ժամանակների հետ են կապուած թէ տեղով և թէ անուններով ու անցքով: Մհերն իսկ, որի անունը նոյնացնում են Միհր աստուծու անուան հետ¹⁾, իւր բնաւորութեամբ և արարքներով ներկայանում է ոչ իբրև քրիստոնեայ ժամանակի ծնունդ, այն ինչ Դաւթի մի բարեսիրտ քրիստոնեայ մարդու ախպ ունի: Բայց և աչնպէս, չէ կարելի տեսլ, որ Դաւթի վէպը բոլորովին նոր է. միայն Դաւթի ժողովրդի համար աւելի սիրելի դիւցազն լինելով, նորա վէպըն աւելի է ենթարկւել նոր ժամանակի ազդեցութեան, և աւելի նոր է երևում: Դաւթի վէպն աչնպէս զեղարեստօրէն կապուած է Արամելիքի և մանաւանդ Մհերի վէպի հետ, որ չէր կարող նրանցից բաժանուած անկախ և նոր վէպ լինել, ուրեմն պէտք է ունենայ նոյն հնութիւնը, ինչ որ ունին առաջին և վերջին ճիւղերը:

Դաւթի վէպի հնութեան ամենից գլխաւոր ապացոյցը հէնց այն է, որ նա իւր բոլոր մանրամասնութիւններով կատարեալ դիւցազներգութիւն է, և ոչ զուտ պատմական վէպ. իսկ իւր կեանքի պատմական չրջանում, միջին դարերում, մեր ազգը չէր կարող ստեղծել դիւցազներգութիւն, ալ միայն կարող էր հին դիւցազներգութիւնն աւանդել բերնէ բերան և տալ նորան իւր ժամանակակից կեանքի երանգը:

Ը.

Դիւցազնական վէպն ստեղծւում է մի ազգի մէջ այն շրջանում, երբ որ ազգը նոր է դուրս գալիս բնութեան իւր վերաջ թողած անսահման ճրնչման տակից, երբ որ նա սկսում է մաքառել բնութեան տարերական ուժերի դէմ, որոնք, ժողովրդի երեակալութեան մէջ մարդկային կերպարանքի դժադրութիւն ստացած, արդելքներ են դնում նոր զարգանալ սկսող ազգի առաջ: Ազգը, հետզհետէ լաղթելով բնութեան արդելքներին, նշմարում է իւր մէջ ուժ ու զօրութիւն, և ալ ուժն ու զօրութիւնն ամփոփում է ոչ հասարակ մարդկանց մէջ, ալ աչնպիսի անձնաւորութիւնների մէջ, որոնք ժողովրդի իղևալը—գաղափարն են կազմում. նրանք դիւցազներ՝ դիւց սերունդ են և ունին զերբնական ուժ, որ ստանում են կամ աստուածներից

¹⁾ Материалы для изучения Арм. наречій, вып. II. յառաջաբանի մէջ եր. III.: 2. Սրուանձտեանի հրատարակութիւնը չ'ունենալով, մենք ձեռքի տակ ենք ունեցել պ. Պատկանեանի հրատարակութիւնը:

և գերբնական արարածներից ժողովրդարար, և կամ նրանց իրանց շնորհած գերմարդկային տուրքից: Գիւցաղները չեն կուտում հասարակ մարդկանց հետ, այլ իրանց նման հսկաների հետ, գերբնական արարածների, չար ուղիների, հրէշների և ֆուստակար դազանների հետ, որոնցից գիւցաղներ ազատում է մարդկային ազգը կամ իւր ժողովուրդը: Գիւցաղների առջ կոխը բնութեան տարերական ուժը պատկերացնող տարերական տխրանքներ և հրէշների դէմ՝ ներկայանում է իրեն ժողովրդի կոխը բնութեան ճնշող ուժերի դէմ:

Գիւցաղներու թիւերը ժողովրդի խաչնարածական կեանքի մատուր արտադրութիւնն է, երբ որ ժողովուրդը դեռ մատուր զարգացման և ինքնաճանաչութեան ստոր աստիճանի վերայ է լինում: Բայց երբ որ ժողովուրդն սկսում է երկրագործութեամբ զարապել, և երբ նորա միտքն սկսում է չառաջագիմել, բերանացի ուսման փոխանակում է զբաւոր ուսումը, բերանացի փշատակութեանը՝ զբաւոր լիշտութիւնը, այսինքն՝ ժողովուրդը պատմական կեանքի մէջ է մտնում, — նա այլ ևս չատ չէ հաւատում՝ գերբնական հսկաների և գիւցաղների գոյութեանը, նա տեսնում է, որ հասարակ, բայց իմաստութեամբ և քաջութեամբ օժտւած մարդիկն ևս կարող են անել այն, ինչ որ ատուջ գիւցաղն հսկաներն էին կատարում, և ստեղծում է պատմական անձինք իբրեւ հերոսներ: Ասկայն ժողովրդի մէջ դեռ երկար ժամանակ կենդանի ապրում են հին գիւցաղների արարքները, որոնք սիրելի են դարձած նորան, երկար դեռ պատմական անձինքների վէպի հետ ժողովուրդն անսրբով պատում է իւր հին գիւցաղների քաջագործութիւնները, միայն թէ խառն պատմականի — իրականի հետ, որովհետեւ ինքը պատմական չըջանում է սպրում և պատմական կեանքի կնիքը սխտի գործմէ և հին վէպերի վերայ, — մինչև որ վերջապէս ազդ կէս-գիւցաղական և կէս-պատմական վէպերին փոխանակում են դուռ պատմական վէպեր, իսկ հին գիւցաղական վէպերը դառնում են հէքիաթ, որին ժողովուրդն այլ ևս չէ հաւատում թէ իրօք կատարել է մի ժամանակ, և որի մէջ գործող անձնաւորութիւնը, տեղն ¹⁾ ու ժամանակն այլ ևս որոշ չեն լինում:

Սասունցի Գաւթի և Մհերի վէպը ներկայանում է մի աղապիսի կէս-գիւցաղական և կէս-պատմական վէպ, որի մէջ գիւցաղականը և պատմական — իրականը խառնւած են իրար հետ, թէ շատ հին ժամանակի պատմականը և թէ միջնադարեան ժամանակի պատմականը:

Մոկացոց և սասունցոց բերնից, բնական է, որ մենք ըսենք հին գիւցաղական վէպի մնացորդներ, բայց իւրիշ պատճառներից, որոնց մատնացոյց ենք եղել, և այն պատճառով, որ Հայաստանի առջ կողմերի ժողո-

1) Ս. Պալատնիսկի «Պատմութիւն գրականութեան հայոց»: Ս. Буслаевъ-«Очерки русской народной словесности».

վուրդը միակ ժողովուրդն է, որ առանձնացած ինքնուրույն կեանքով է ապրել, որի մէջ քաղաքակրթական զարգացումը ոչ միայն հնումը, այլ և նորումս դեռ ոտք չէ կոխել: Հին ժամանակներից սկսած՝ այդ կողմերի հաւերը համարւել են իբրեւ լեռնական կէս-վալլեանի ժողովուրդ, որոնց կեանքը նման չէ եղել միւս կողմերի հաւերի կեանքին, և որոնք պահել են իրանց վարք ու բարքի բոտութիւնը: Թովմա Արծրունին Ժ. զարում աշխէս է նկարագրում այդ լեռնականների կենցաղը. «Հնարաւորեալ լատրուտ անձանց (բնակիչք Սիմ լերինն), վճարեն զկարեսր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք. և բնակութիւն նոցա ի խորածորս և ի վապարս լերանց, և ի պրակս մալրեաց, ի գագաթունս լերանց: Աւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և անչափ ի բացեալ են միմեանց, մինչ թէ սք լարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ, հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբիւն ձալին... Այսք վրիպեալք ի բնական հալլենի լեղուէն, լաղաղս հետաքնակ լինելոյ և անհամբուրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս եղեալ կարկաստն մուրացածի բանիւք... Զպէտս կերակրոց վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն... և զնոյն ուղեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի վաղատոտովք սերմանեալ, և է զգետտ նոցա ասուխ ի ծածկովթ մերկութեանն և օլ ոտիցն հնարաւորն զձև կօշկաց, ի մուրթոյ ալծից կաղմեալ, և միտ կերակրու և միտ հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զձմեռն. և են տաղեալ զէնս աշտեալս հանապաղ կրկնով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանաց, որք ի լերինն բնակին: Այլ ևս ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց վերկրն իւրեանց զան միաբան լեռնալինքն լօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք... Աւ են զաղանարարոյք արինարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումնս եղբարց հարազատաց, նաև զանձանց ևս... Սպա են գուհաճ ասորոց, ուր հուսիքն զինի Այրամեւալ և Սանատարալ որդւոյ Աենեքերիմ արքայի թաղաւորի Ատորեստանի, և Նինուէի, լորոց անուն ինքեանք Սանասն ալք զինքեանս անուանեն» (Թ. Արծրունի, ք. զպր., եր. 134—135):

Թովմա Արծրունու նկարագրած սոյն նախնական պարզ և միանգամայն բիրտ կեանքով են ապրում և յաղժմ Տօրոսի այդ կողմերի հաւերը, որոնք, մինչդեռ ուրիշ կողմերի հաւերը մի առնակ ձերացած ու մաշած են, մեր ազգի առկի երիտասարդ ու թարմ մասն են կաղմում, ուստի և մինչև ալժմ մոտացած չեն իրանց նախնու—Սանատարի և նորա ժառանգների վէպը:

Թ.

Վաւթի և Մհերի դերբնական ոյժն ու զօրութիւնն իրանց նախնիքներից է գալլաւ: Նրանց նախնիքը՝ Սահասարն և Արամելիքը՝ հասարակ հողածիններ չեն—Ահադին ու քոռ քէֆով զըս բըղըստ մարդ էն ըդ

երկու աղբէր»։ Աբամելլիք ընդար զօրեղ էր, որ օր տասն տան տեղ կը
փոխէր, ու տասն տուն կը շինէր. ըն մէկէն լէ դիմաւոր կը բերէր, ու բա-
նուածքը երկուսով կը շինէն... ընքան զօրեղ են՝ որ քարէ սան քարէ սուն
զարկեցին, ձաք թակեցին, թամամեցին դերբոյ։ Ահա հսկաների ձևութով
կանգնած բերդերի (օգուզի բերդեր) շինութեան պարզ նկարագիր, բիր-
դերի, որոնք Հապատանի շատ կողմերում կան, որոնք ալժմէս կապտանք
են պատահաւում տեսնողին իրանց մունջ, անարձանագիր անսքով և իրանց
մասին եղած մութ սաւանդութիւններով։ Բայց ինչպէս էլ զօրեղ լինէին
Աբամելլիքն ու Սանատարը չեն հանդիսանում իբրեւ կատարեալ հսկաներ
և դիւպագներ։ Նրանք մարդ-հսկաներ են, որոնք իրանց ուժը ժառանգաբար
մի աստուծոց կամ գերբնական արարածներից չեն ստացած։ Նրանք աւելի
զօրեղ ու քաջ են, քան թէ հառարակ մարդիկ։ Աբամելլիքի և Սանատարի
բոլոր արարքները հառարակ մարդն կա կարող է, անել, միայն աւելի եր-
կար ժամանակում, մեծ գիշարութեամբ ու խելքով. ալն ինչ նրանք, իբրեւ
ոչ սովորական մարդիկ, իրանց ուժով կարճ միջոցում են անում։

ոչ սովորական մարմնիկ, իրանց ուժովը կարճ միջոցներ ևս անուշ
 թէպէտեւ Աբամեհլիքն ու Սանասարն աչտպէս յսուկ մարդուց քիչ վեր-
 են, բայց նրանց վերջին շատախղճները՝ Գաւթի ռ. Մհերն արպէն կա-
 տարեալ հսկաներ, գիւցազներ են յուսա դալլաւ։ Գաւթի ծագումը՝ մեր վա-
 րիանտով՝ հասարակ մարդուց չէ. նորա ցեղն ամբողջապէս հսկապական է.
 մեծ հսկալ պէտք է եղած լինի, ինչպէս երեւում է պատմութեան ընթաց-
 քից, և Գաւթի հալըը, որի վէպը չ'ունինք։ Գաւթի ցեղի զօրաւոր մարդն
 անպարտելի է որ և է սովորական ուժից. նորա ցեղի հսկալ մարդուն մի-
 աջն իւր ցեղի մարդը կարող է սպանել, և կամ մի դերձական սգ.
 եթէ ուրիշ ցեղի հսկալից էլ սպանելու լինի, պէտք է Աբամեհլիքի ցեղի
 հսկան գերադրոն զօրութեան շնորհքից ընկած լինի, ինչպէս Գաւթի
 Չմէլիկի-Սուլթանից սպանելու ժամանակ, Սակաջն հ. Սրուանձաւանի վա-
 րիանտով՝ Գաւթիքը զարձեւալ սպանում է Աբամեհլիքի ցեղից ծագած մի
 աղջկալ ձեռքով, մինչդեռ ուրիշ մարդ չէ կարողանում գլաչել նորան,
 չը նալելով որ նա գերադրոն զօրութեան աչքից ընկել էր։ Պարոն Ասողի-
 չը, երբ որ Գաւթի ձեռքով նետահար է լինում, կանչում է. «Ա/ւ, էս
 մեր աղապնի դարբերն ի՛ ձի իրասա»,—պսլինքն թէ՛ մեր զարմի մարդու
 հարւածը միայն կարող էր ինձ խցել, և այս նշանով Պարոն Ասողիկը
 ճանաչում է Գաւթին։

ճանաչում է Դավթին։
Քերես ուրիշ վարիանտներով Աբամելիքն ու Սանատարը սերած
լինին մի որ և է աստուծուց, կամ իրանց ողժը ստացած լինին գերադուհ
գործով իւրեւից, ալլ չը կալ նրանց համար, բալց Դավթի համար, որ մեր
վարիանտով հանդիսանում է արդէն իբրեւ հսկաների սերունդ, հ. Սրուանձ-
ոստանի վարիանտում վիշաւ է թէ Նա «դիւանական ճիւղ» (զեւի գաւակ) է։
Խօջաշին իւր՝ Դավթից լողթելին արգարացցենլու համար, ներկայացնում է
Սասնու ամբողջիւնը և սասունցիները հսկալու իւնն ու քաջութիւնը. Նա

ասում է. «Էն ճ ժ եր՝ որ նոր են էլած՝ զիւանական էն»։ Ուրեմն սասունցիները «զիւանական ճ ժ եր», աչխնքն «զեւերի աղն», սերունդ են։ Ոտանաւորի մէջ—աչդ կտորը ոտանաւոր է, ուստի և հնութիւնից եկած պիտի լինի—չիշած Սասնու ճ ժ երը, աղաները (ինչպէս և վէպի մէջ շատ տեղ չիշած «Սասնու ճ ժ երը»), հարկաւ, պէտք է հասկանալ Սասնու իշխանական, հսկայական տղաները, և ոչ ուամիկ ժողովուրդը, որ ամբողջ վէպի մէջ բնաւ մասնակցութիւն չ'ունի, բաց եթէ աչն՝ որ Գաւթին ու Մհերն իրանց մանկութեան ժամանակ, մէկն անգլխակցաբար, միւսը կամաւ, նեղ տեղն են ձգում նորան, մանաւանդ թէ Խօլբաշու ասած «զիւանական» խօսքն իսկապէս միայն Գաւթին է վերաբերում, որովհետեւ Խօլբաշու մանուկներին (զինուորներին) մանուկ (ճիժ) հսկայ Գաւթին էր միայն կոտորել և լցրել «ի խարաման» (զժոխք, Արշմնի տեղը թափել), աւանց մէկի օգնութեան. ուստի և Խօլբաշին աւելի Գաւթի քաջութիւնն ու գիււանական ութիւնը պէտք է գովէր քան թէ ուամիկ սասունցիներին, որոնք անունով միայն գոյութիւն ունին։

Այսպէս տեսնում ենք, որ Գաւթին և Գաւթի զարմի մարդիկը—Սասնու իշխանական զեղը—«զիւանական ճ ժ եր» են, «զեւերի զաւակ, աղն» են. իսկ զեւերը կամ զիւերը (զիք, զիւք), որոնց մասին լատկ խօսք կը լինի, հնդկ-եւրոպական ազգերի մէջ եղել են երկնքի և լուսոյ աստուածութիւն, որով և հսկայ Գաւթի զիւերի կամ զբաբարի զիւց (բարդութիւնների մէջ միայն գործածական հոլով) սերունդ է, զիւցաղն է, աչխնքն՝ երկնքի և լուսոյ աստուածութեան զաւակ է։ «Գիւցաղն» բառի կազմութիւնից երևում է, որ մեր հին հոկաները, որոնք ընդհանուր անունով զիւցաղն են կոչւել, համարուելու են եղել զիւերի (զեւերի) կամ զիւց, երկնքի և լուսոյ աստուածութեան սերունդ։ Դրանք տեսնում ենք և ռուսաց զիւցաղնական վէպում, որի մէջ ռուսաց հոկաները (богатырь) համարւում են կրակի և լուսոյ աստուածութեան—Дажь-богъ-ի սերունդութուններ ¹⁾։

Գաւթիքը, բացի իւր ժառանգաբար ստացած զիւցաղնական ուժից, անկազմելի զօրութիւն է ստանում և գերապոյն զօրութիւնից. նորա ուժն ամեն անգամ չափ ու սահմանից անց է կենում, երբ որ նա զիմում է աստուածային բարձր զօրութեան՝ և կանչում է՝ «Մարութալ բանձրիկ Աստուարածին, խաչ-պատարաղին»։

«Մարութալ բանձրիկ Աստուարածին և խաչ-պատարաղին» խօսքերն արդէն իրանք վկայում են քրիստոնէական ազդեցութիւնը։ Այլուստ վարդապետ Գանձակեցու պատմութեան մէջ չիշած է. «Այլ և ամրագոյն երկիրն Սասնոյ եկին ի հնազանդութիւն թաթարին... Բայց զեկեղեցիտ ոչ

¹⁾ Буслаевъ-ի Русск. богатырь. Эпосъ.

[illegible][illegible]

Նուրան հաւատաւիքները և զիւցական անձերի բնաւորութեան մէջ, որովհետեւ ժողովուրդը, մտանալով իւր հին, հեթանոսական զիցաբանութիւնը, իւր վէպի մէջ աւելի չենարան ունենալու համար՝ ատաղցնալիւս էակները ու հաւատաւիքները փոխադրում է պատմական հողի վերայ և նրանց տալիս է ժամանակակից հասկացողութեան պատկերացումը. նա փոխում է իւր զիւցազունների անուններն անգամ և, զրոյց ազդեցութեան տակ, նոր անուններ է տալիս նրանց: Բայց և այնպէս, հին հաւատաւիքները և ատաղցնալիւս պատկերացումները հետքերը, իբրեւ մի հին շերտ, զարձեւել մնում են նորագոյն ժամանակներում կենդանի մնացած վէպի կալմութեան մէջ: Շատերից չիլինք միայն իբրեւ օրինակ քրիստոնէական սրբեր ս. Վարդանի և ս. Սարգսի մասին պատմած աւանդութիւններն ու հաւատաւիքները, որոնց մէջ, եթէ անուններն և մի քանի քրիստոնէական կամ զրոյց ազդեցութեան տակ մտած լուեւրածները զուրա ձգելու լինինք, կը մնալ դուռ հեթանոսական զիւցութիւն:

Այսպիսի փոփոխութեամբ պէտք է վէպի մէջ մտած լինի և խաչ-պատարազին խօսքը, որ վէպի մէջ զուրա է գալիս ոչ իբրեւ խաչ-պատարազի իմացական զօրութիւնը, ինչպէս քրիստոնէականներս ենք հատկանում, այլ իբրեւ մի նիւթական, զգալի առարկայ: Գաւթի չորում է սանդղի առաջ, լալիս, ազօթում է, և, որովհետեւ ինքն էլ արժանաւոր էր, իւր հօր խաչ-պատարազին ինքն իրան, իբրեւ մի թուռն, իբրեւ մի ողի, թուռն գալիս, նստում է Գաւթի աջ թևի վերայ: Հ. Արուստեանի վարկանտում՝ խաչ-պատարազինի փոխանակ չիլում է «ս. Նշան» կամ «Մսէ խաչ» (միս, մսէ՝ պղինձ, թէ՞ ուրիշ բան է նշանակում), որ Գաւթի ոչ իբրեւ հայրական ժառանգութիւն, ինչպէս մեր վարկանտում է, այլ ինքը նոր է ստանում երկնքից, և ստանալու եղանակը պատմած է հեթանոսաբարձ—«Գաւթ քնու, տեսաւ երազ. առաւ քառասուն երկնջ ու դնաց վըր սըր բանձրիկ Մարաթուկալ. մատղեց զերնջներն ու լողցաւ մըջ արունին. չառ լաց ու ազաչաց Աստծու երեսն ու վի. իջաւ Աստծուց ուրան սուրբ Նշան մի ու սանդր մի. համբուրեց զսուրբ Նշան, զրեց աջ ծոցքի թարափ, ու սանդր լէ զրեց ձախ ծոցք»: Երկնջն իբրեւ մատաղացու քրիստոնէութեան մէջ ընդունւած է մեղանում. բայց չարնի է թէ հէնց այդ մատաղն էլ հեթանոսութիւնից է գալիս, երբ որ աստուածների անարատ մատաղներ էին դոհում, նրանցից չաղթութիւն տոանալու համար, ինչպէս Գաւթին է անում Մարամիքի դէմ կուրի գնալուց առաջ: Իսկ մատաղների արեան մէջ լողանալը անշուշտ մի հեթանոսական սովորութեան կամ ծէսի մնացորդ է, որ պէտք էր կատարել աստուածներից իրանց խնդրածքն ընդունելու համար:

Ինչպէս և լինի ստացած, հեթանոսաբար թէ քրիստոնէաբար, Գաւթին ունի զերազոյն զօրութիւնից մի խաչ-պատարազին կամ Մսէ խաչ, որ նորան զերմարդկային ոյժ է տալիս: Գաւթի լուռութքն է, լուռութ-

բը, որ լաւանի է և մեր հին հեթանոսական վէպերից՝ «Յուուութք» ուլունք
Շամիրամայ», դա մի և նոյն շուուութքն է, որ ալժամ էլ իբրև հեթանոսութեան
մնացորդ, շատ տարածւած է մեր ժողովրդի մէջ, որ պահում է հարաշրից,
հար ողուց, որ ս. Կարապետից լարախաղացութեան և բմբշամարտութեան
չնորհք ստացողները միշտ կրթւմ են իրանց վերայ, որպէս զի իրանց ուժ
ու քաջութիւնն ապա: Դաւթի սղ շուուութքը և ալն զօրութիւնն ունէր, որ
եթէ հսկան նորանով երդւէր, անպատճառ պէտք է իւր երդումը պահէր,
ապա թէ ոչ՝ նա՝ խաչ-պատարազինը՝ կը խաւարէր իւր թեկի վերայ, և հսկան
նորա տւած զերբնական ուժից կ'ընկներ, թէպէտև ոչ ժառանգական ու-
ժից, ինչպէս և պատահում է Դաւթի հետ: Այսպէս՝ անպարտելի զօրու-
թիւնը միացած է ուխտապահութեան հետ, և խաչ-պատարազինը ներկա-
ւանում է և իբրև ուխտապահութեան մի գերբնական էակ, ողի կամ աս-
տուած, որ երդմնադանցներին պատժում է, զրկելով նրանց ուժից, ինչպէս
հեթանոսութեան ժամանակ Միհր աստուածն է եղել, որի անունը նոյնա-
նում է Դաւթի որդի Մհերի անունն հետ: Հետաքրքիր է և ալն, որ հ.
Սրուանձտեանի վարիանսով ս. Նշանի հետ երկնքից իջնում է և «սանդը»,
որ դարձեալ հեթանոսական մնացորդ պիտի լինի: «Սանդըր» մեր հէքիաթ-
ներում էլ վիշում է իբրև կախարդական առարկայ, որ զիւցաղնը ստա-
նում է գերբնական կանանցից—հուրիներից կամ հրեղէն աղջիկներից,
եբբ որ դնում է անմահութեան ջուր կամ խնձոր բերելու, վերադարձին
եբբ որ դնում է անմահութեան ջուր կամ խնձոր բերելու, վերադարձին
Սղազին վէպի մէջ սանորը ներկայանում է իբրև սուտ երգման նշան, որի
վերայ պիտի երդւէր Դաւթի, եթէ ուզում էր, որ իւր երգումն իրան չը
մնասէր:

վիտաէր։ Այսպէս՝ տեսնում ենք, որ Գաւիթը, ինչպէս և ամեն մի զիւ-
ցաղն, վէպի մէջ հանդիսանում է իրրի զիւերից (աստուածներից) (աստուած-
ներած, զիւանալան հոկաների ցեղի ժառանգ, որ բացի իւր ժա-
ռանգական ուժից՝ զերբնական ուժ է աստնում և մի զիւցական զօրու-
թիւնից կամ էակից, որպիսին վէպի մէջ խաչ-պատարալինն է։ Գաւթի
հոկաչական ժառանգական ուժն ամենից առաջ բացուում է ալն ժամա-
նակ, երբ որ նա, զիւ փոքր, անգէտ երիտաչ, իւր մօր մօտ Մարամիւլքի
տանն էր ապրում։ Մարամիւլքը իւր նման փաշխանների հետ գնում է
զ ու լ զ խաղալու ¹)։ Գաւթին էլ ակամայ տանում, նստեցնում է հեռու

1) Գուրգը մեր Հեքիաթներում սովորական զենքն է, որ գործ են ածում հրակայն Հերոսները։ Դա միևնույն լատիտ պլոտի լինի, որ Յովհանն Մամիկոնեանի՝ Տարօնի ժողովրդական զորոյցներէջ վերջըած պատմութեան մէջ ամենագործածական զենքն է։ Լատիտ մի գնդաւայր գաւազան է (Երբեմն ծայրին խարազանի նման փոկ ամէն բացըած, որից և «Ճժխտիտ» և «լխտիտ» խաղերն իրանց անուան

տեղում, որ մտիկ տալ իրանց խաղին. բայց խաղի ժամանակ չարժուում է Գաւթի դիւցադնական սգին և նա թռչում, հսկայօրէն բռնում է Մարամիւլիքի չարդած, խիած դուրդը, որով և Մարամիւլիքի սուր աչքն իսկոյն նկատում է, որ Գաւթի չաւարակ մարդ չէ և նորան քետ է ուղարկում իւր հօրեղբոր մօտ:

ժ.

Ձէնով Յովանը Գաւթին դառնարած, հորթարած և նախորդ է կարգում, և իշխանական ծաղում տնեցող, Սաննու տէր Գաւթի չաւարակեամբ է պարտարում: Այս հովանական պարագմունքը հէնց վէպի մէջ վկայում է վէպի հնութիւնը, ալն ժամանակին, երբ որ լուր ժողովուրդը, տէր և ծառայ, հովանական կեանք էին վարում, տէրն իւր հօտերն էր պահում, ծա-

հն առել) և համարատարանում է ուսաց հսկանքը (богатырь) սիրելի զէնքին (нашия): Գուրդ էն գործ ածում և սարսից փահլեանները: Բայց Թէ գործով կամ լոխտով ի՞նչպէս էին խաղում մեր փահլեանները, վէպի մէջ պարզ աւած չէ: Խորենացու պատմութեան մէջ այսպիսի յիշատակութիւն էնք զտնում. «Ի մանկական խաղուն երկէցս պատահեաց Շաւապայ Արծրունոյ զգնդական հանել ի Շապհոյ, և նորա ածեալ նմա մականան՝ առէ. ծանկի՛ր զքեզ: Իսկ նորա պատանեանեալ, Թէ այո՛, առէ, ճանաչեմ՝ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանատարայ... և զայս ասացեալ յոյժ քամահարար ի ձիաւ ձաւարանէն արքայազնաց լինէր» (Խոր. Գ. գր. 55 գլ.): Այսպիսի մի մականական խաղ մինչև այժմ մնացած է մեր ժողովրդի մէջ. խաղացողներից ամեն մէկն առնում է ձեռքը մի գաւազան. ասպարէզում ձգում է մի գնդակ, որ խաղացողներից մէկն աշխատում է մականով տանել, ձգել որոշեալ տեղը, իսկ միւս խաղացողները իրանց մականով պէտք է գնդակին խփելով հեռացնեն որոշեալ տեղից, բայց պէտք է այնպէս խփեն գնդակին, որ նա՝ որին պատկանում է գնդակը, և որ ուզում է որոշեալ տեղը տանել, չը կարողանայ իւր գաւազանով հարած իջեցնել խփողին, ապա Թէ ոչ՝ զարնւած մարդը պէտք է փոխանակէ՝ զարկողին և էնքն սկսի գնդակը դէպի որոշեալ տեղը տանել գաւազանով: Ինչպէս երևում է, Խորենացու յիշատակած մականական խաղը, որ մեր Թագաւորների և նախարարների սիրելի խաղն է եղել, սոյն ժողովրդական խաղը պէտք է լինի: Սոյն խաղը կամ նորա նման մի խաղ պէտք է լինի և Յովհան Մամիկոնեանի պատմութեան մէջ շատ տեղ յիշատակւած՝ «գնդի խաղը», մականական կան իրոշումը խաղի գաւազանից, իսկ «գնդի» կոչումը խաղի զուարէն առնւած: Գնդի խաղը յիշում է և մեր ժողովրդական երգերի մէջ իրեն. Թագաւորական խաղ.

«Սուրբանն ի մօյլան ելել,

Իւր ոսկի գունդն կու խաղայ» (Քնար. Հայկ., եր. 130):

Երգի մէջ յիշւած մօյլ անուն մէկգանձուրը Խորենացու մէջ ձիաւ ձաւարան է յիշում, որ մինչև սոյն ասպարէզն է. ինչպէս երևում է, մականական կամ գնդի խաղը ձիով էր լինում, որն համար պէտք էր ընդարձակ ասպարէզ: Գնդի խաղի տեղի ընդարձակութեան համար վկայում է և Յ. Մամիկոնեանը (Յ. Մամ., Վեներտիկ, 1832, եր. 28): Ազգային վէպի մէջ յիշւած «գուրդ խաղը», որ խաղում են հսկաները, կարելի է ենթադրել, որ պատմութեան մէջ յիշւած «մականական» կամ «գնդի խաղը» լինի, որ խաղում էին մեր Թագաւորներն ու նախարարները:

ստան իւրը: Տիրոջ և սամկի հովակման հաւատար եղբայրութեան պատկերը լաւ նկարագրւած է Դաւթի և իւր «աղբէր» հորթարածի տիպերում: Աղբայրի հովակման կեանքի ժամանակ է միայն ստեղծւում զիւցազներգութիւնը, և աղբայրի ժամանակում ստեղծւած լինելով և աղբային վէպի նախնականը, բնական է, որ իշխան Դաւթի վարապետ խաշնարածութեամբ: Վէպի մէջ փնտռւում է երկրագործութիւնն ևս, բայց աղբ երկրագործութիւնը վէպի զլխաւոր հերոսներին համար ըմբռնելի չէ, նրանց համար չէ: Դիւցազն Դաւթի մինչև անգամ, որովհետև ինքը երկրագործական ժամանակի ծնունդ չէ, արհամարհում է երկրագործութիւնը և ոտի տակ է տալիս պառաւի կամ ալետրի կորեկի արտը. նա չը գիտէ և չէ կարողանում հասկանալ, թէ կորեկ ցանելով կարելի է ապրուստ անել և թէ ինքը կորեկը ոտի տակ տալով՝ պառաւի և իւր (ինքն էլ աղբ պառաւի մօտ էր ապրում) ապրուստն է կտրում, թէպէտև պառաւը նորան աղբ մատին աղբարարում է: Հ. Արուստանեանի վարիանտում կազմի գեղեցիկ հատւած, որի մէջ պատմւում է, թէ ինչպէս երկու անգամ շտապում էր տեսած, աշխարհի աշխարհի մէջ շատ բան չը տեսած, չ'իմացող Դաւթին ինքը լծւում է գամէշների տեղ և վար անում. «Այլ քաշէր զգութան կը հանէր սարու գլուխ, ու ընդիմէ կը քաշէր բերէր ցած»: Դաւթին աչք բռնն անում է ոչ թէ նորա համար, որ իւր ուժը վար անողներին ցոյց տալ, որի համար կարիք չ'ունէր, այլ նորա համար, որ «տեսաւ որ գամշտանք շոքուց զուրանց լեզուն թալիւր են զուրս ու գութան կը քաշեն. Դաւթի խեղճ եկաւ ըլլունց վրէն. արձկից զգոմշտանք»: Արձակից, որովհետև հովիւ Դաւթին անհասկանալի և անհերքելի է խեղճ անասուններին աղբայն տանջելը. թէպէտև նա կը սպանէր էլ կենդանիներին, բայց նա կը սպանէր ապրելու համար, իսկ ի զուր տեղը վար անելով չէր տանջիլ, որովհետև նա չը գիտէր թէ արտն ինչո՞ւ են հերկում:

Հովակման հետ պէտք չէ մոռանալ, որ նախնական ժամանակներում կից պարագմունք է եղել որսորդութիւնը. և մենք տեսնում ենք, որ երկրագործութեամբ չը պարագպող Դաւթի վարապետ է և որսորդութեամբ. նա նետ ու աղեղով և բազէով որսորդութիւնն անգամ գերադասում է քան կորեկ ցանելը. նա որսորդ է ոչ իբրև որսորդութեամբ զարմացող աղնական, իշխան, այլ իբրև նախնական ժամանակի հովիւ—որսորդ: Որսորդութիւնն է Մհերի միակ պարագմունքը. նա մինչև անգամ հովակման չը գիտէ:

Հովիւ Դաւթի հասարակ հովիւ չէ. նա խաշնարած ժողովրդի գաղափարաւոր է, զիւցազն հովիւ է: Նորա սօլերը (կօշիկները) պողված են և ոչ կաշուց, նորա կօւր (ցուպը) պողված է և ոչ փայտից,—մի բան, որ մեր հէքիւթներում իսկ գործ են ածում միայն աճ մարդիկը, որոնք երկար տարիներով առասպելական հեռաւոր ճանապարհ պիտի կտրեն. իսկ մեր Դաւթի գործ է դնում միայն նորա համար, որ ինքը

սոսկական հողածին չէ, ալ զիւցաղն՝ որի համար կաշին ու փայտը չընչին բաներ են և չեն զիմանալ, որովհետեւ նա մի՛ օրում աւելի շատ պիտի ման գալ, քան երկար տարիներով ճանապարհորդողները. նա մի՛ օրում պողկատէ կօշիկը պիտի կտրատէ, պողկատէ ցուղը մաշէ: Եւ ի՞նչ պէս չը մաշէ, քանի որ նա անբան արագոտն ու քաջոտն է, որ արագափաղ նապաստակներին անգամ, ետեւերից վազելով, հաւաքում է լեռներից, և աղւէս, գալ, նապաստակ, արջ, առիւծ, վագր մի տեղ ժողովում լեռներից, հնազանդեցնում է իրան, խառնում իւր հօտին ու նախրին և, առջին արած, քշում զէպի քաղաքը:

Դաւթի ալսպիտի գերմարդկալին արագափաղութիւնը տեսնելով, մարդակամալ լիշում է Քաջոտն Աբիլլէսին, որի արագընթացութիւնից անգամ անցնում է մեր Դաւթի ոտքերի ուժը: Չը մոռանանք լիշելու, որ Լանկթամուրի մասին ևս զաշտերից կենդանիներին ժողովելու և ալսպիտի արագափաղութեան մի պրոպէս է պատմում մեր ժողովրդի մէջ:

Սակալն սորանով միայն չէ արտապաշտում մանուկ զիւցաղնի ներքին ուժն ու զօրութիւնը, որով նա զսպում է վնասակար զապաններին և անմեղացրած՝ խառնում է անմեղ կենդանիների հետ. նա իբրեւ զիւցաղըն պէտք է կուէր և գերբնական արարածներով—չար ուղիների հետ, որոնցից պէտք է մաքրէր աշխարհի երեսը:

ԺԱ.

Յաղտնի է, թէ մեր հեթանոսական գաղափարների մէջ ի՞նչ մեծ դեր են լսադացել դերեր, խարամանի (Արհմի) ոգիները, որոնց մարմնաւթիւնները բաղմաթիւ գնդերով շրջում էին երկրի վերաջ մեր հեթանոս հայերի գաղափարով: Անկարելի է, որ մեր հին զիւցաղնական վէպերում ալը զիւցական տարրը մեծ տեղ բռնած չը լինէր, և մեր վէպերի զիւցաղները կռիւներ կամ չարաբերութիւնների ունեցած չը լինէին դերերի հետ: Հնուծիւնից մեզ շատ բան չէ հասել ալ մասին, բալց եթէ մեր ալժմեան ժողովրդական հէքիաթներին դիմենք, որոնք, ինչպէս մի անգամ նկատեցինք, մեր հին զիւցաղնական վէպերի մնացորդներն են, սկնդալոնի տեսնում ենք, որ դերը մեծ գործող անձնաւորութիւններ են եղել մեր վէպերում: Ոչ մի հէքիաթի հերոս արժանաւոր հերոս չէ, եթէ նա մի քանի անգամ չէ կուէր դերերի դէմ, և նրանցից մի քանիսին սպանելով, աշխարհն աղատել նրանց աւերմունքից:

Մեր ժողովրդի արդի հեթանոսական գաղափարով, դեր մի վերացական, աննիւթ ոգի կամ էակ չէ (պէտք չէ շփոթել քրիստոնէական սառանալ—դիւր հետ¹⁾), ալ մի մարմնեղէն, անհեթեթ արարած, մարդկալին

¹⁾ Ժողովրդական գաղափարով Հասկացած դեր քրիստոնէական դէպ հետ չը շփոթելու Համար, ոմանք գրում են դէվ. բայց մենք նոյն գրութիւնն ենք

[illegible]

Այս է մեր ժողովրդի արդի գաղափարը ղեկերի մատին, որոնք խորին հնուժիւնից են հասել մեզ, և որոնք մեծ դեր են խաղացիւ անշուշտ այն ժամանակ, երբ որ հայերը լիովին հաւատ էին ընծալում ազգային արա-
րածներին՝ զոյւթեանը։ Սակալն ղեկերը, իրանց պաշտամունքի սկզբնական
ժամանակում, չարութեան և խաւարի ուղիներ չեն եղել, ղեկերն եղել են
ժամանակում, չարութեան և խաւարի ուղիներ չեն եղել, ղեկերն եղել են
և բարի ատուածներ, որոնք հնդկ-եւրոպական ազգերի մէջ ներկայացրել
են երկնքի և լուսոյ ատուածութիւն։ Դիւ կամ գիւլ բառը գուրու է գա-
լիս ուրիշ բառից, որ տանկիրտերէն նշանակում է լուսաւոր, որից և
լուսնայ մէջ երկնքի ատուած Դիւտի (Ջես) կոչումն է և մեր գիւլ (առ-
տուածներ) խօսքը, որի ուրիշ գրութիւնն եղած պիտի լինի գիւլ, որով-
հետեւ բարդութիւններն մէջ սեռականում վերականգնում է - տառը՝

Թողնում է նկատել ունենալով, որ քրիստոնեական դեբ մեկ հոյն հեթանոսական
դեմեկ է, միայն քրիստոնեական իմացութեամբ բնաւնւած: Դէն իսկապէս պէտք է գըր-
էպեր դէս, կամ դէվ, որովհետեւ ուրիշ ձեւն է դիւ (լաւդոթիւսնեբը մէջ, բայց
որովհետեւ ե-ից յետոյ չայեբնեում է կամ - չէ գըւում, հոնիւնը գըրի կն ե-ով դե-
նւս, որովհետեւ արեւմտեան կամ զգուս-

1) ժողովրդի հասարակքով կայ մե առանձին «գլխերի աշխատչի» տնտեսության», որը բնականները մեկայն գեներ են, և ուր նստում է գեները (թաղամորը: Դեաստանը պետք չէ շփոթել Մուծ և Լոյս աշխարհների հետ, որունք ուրիշ իմացութեան են պատկերաջնում:

ղիք—ղից, զիւք—զիւց (զիւց—աղն)։ Այս ցույց է տալիս, որ հալոց մէջ
ևս սկզբում՝ զեկերը բարի և լուսաւոր էակներ կամ աստուածութիւն
պէտք է եղած լինին, և նրանց պաշտամունքը չառ նշանաւոր և գրեթէ
միակ տեղը բռնած պիտի լինի, որ նրանց զիւք կոչումը հետադադում հա-
մանիչ է դարձած աստուած բառի հետ։ Սորան վկայում է և հալ ժողո-
վրդի մէջ մինչև այժմ մնացած զրույցները զեկերի մասին։ Գեկերի կամ
զիւց լուսաւոր աստուածութիւն լինելը մեղանում երևում է և մեր ալիւ
և զիւց աղն բառերից, ալիւ, որ մի և նոյն դե կամ զիւ (զիււանք)
բառն է, նշանակում է ցերեկ, օրեայ լուսաւոր մասը, իսկ զիւց աղն նշա-
նակում է զիւց կամ զեկերի սերունդ, ժողովուրդը իւր սիրելի հերոսներին,
ինչպէս «զիւանական ճիւղ», ապինքն զեկերի գաւակ—զիւց աղն՝ Դա-
ւիթն է, հարկաւ, բարի և լուսաւոր զեկերի սերունդ կը հա-
մարէր, և ոչ չար ու խաւար զիւանքի։ Բացի այդ՝ մեր հէքիաթ-
ները մէջ մինչև այժմ ևս դեռ մութ կերպով պահած է զեկերի բարի
աստուածութիւն լինելու վիշտութիւնը, որովհետեւ պատահում են և ալն-
պիտի զեկեր, որոնք եղբայրանում են կրտսեր կամ մարդանման հոկաների
հետ և նրանց օգնում են ուրիշ զեկեր կոտորելու։ Գեկերն, իբրև բարի էակ-
ներ, վիշտում են և ուրիշ ազգերի զրույցները մէջ, իսկ իբրև բարի, լուսա-
ւոր աստուածութիւն մինչև այժմ կազմում է եղիպիւնների աստուածաշա-
տութեան հիմունքը։ Մալաք—ճառգլի անձնաւորութեան մէջ։

Ժողովրդի բանական դարգացման հետագայ շրջանների մէջ բնութեան
տարերակաւն ուժերի ներկայացուցիչ նախնական աստուածները, տխրանա-
կան հոկաների տխրում մարմնացած, ինչպէս զեկերն են, աստուածութիւ-
նից իջնում, դառնում են թշնամի հրէշներ կամ հոկաներ ու տխրանքներ, այս
փոխակերպութիւնը կատարւում է կամ նորա համար, որ իրերի հին կար-
գի ներկայացուցիչ աստուածութիւնն ալ ևս պէտք է գալիս ժողովրդին
իւր հետագայ կեցութեան փոխած հանգամանքներում, և կամ նորա հա-
մար, որ հին զիւցարանութեան տարերակաւն աստուածները հետագայ մտաւոր
դարգացման շրջանում, բնականաբար, թւում են հրէշներ և զարհուրանքներ։
Տարերակաւն աստուածութիւնից տխրանալիս տխր ունեցող հրէշներ են
դարձած և զեկերը, որոնք սկզբում լուսաւոր էակներ են եղել, իսկ հետա-
գալում խաւարի և չարութեան ուժեր։ Այս որովհետեւ բոլոր տարերակաւն
հոկաները՝ իբրև իրերի հին կարգի ներկայացուցիչներ՝ պէտք է լիտ մղեն
իրանց ժառանգների ձեռքով, որոնք նրանց տեղն են անցնում կամ ժա-
ռանգաբար և կամ նրանց չաղթելով, ուտի և մարդանման հոկաները կամ
զիւց աղները մեր հէքիաթների մէջ կոտորում են զեկերի մեծ բազմութիւն։

Ազգային զիւցաղնական վէպը տեղեւած լինելով ալն շրջանում, երբ
որ ժողովրդի բանական դարգացումը տարերակաւն խալ հոկաների հաւա-
տալիքից անցնում է մարդանման հոկաների հաւատալիքին, անշուշտ պիտի
չը մոռանար և իրերի հին կարգի ներկայացուցիչ զեկերին։ Գիւց աղն Դա-

ւիթը իւր հորթարածութեան ժամանակ հէնց ունենում է կռիւ ան դերի հետ, որոնց դիակներէից անգամ Վեռի թորոսը վախենում և վախչում էր։ Դաւիթը բացակայ է լինում իւր ընկեր հորթարածի մօտից. լեռան ալրից ելնում են քառասուն հարամի—խարամոնի դեր ու դարնում, նորա հորթերը տանում են։ Դաւիթը լեռ դառնալով խմանում է եղելութիւնը և գնում է դերի ետեւից։ Նա գնաց, կանգնեց ալրի դռան ու «հողի մէկ ձէ-
նով բռաց, սարսափ թափաւ վըրըդ գերտուն»։ Դերն ելնում են, որ խո-
նարհութեամբ ծառայեն Դաւիթին, որ նա իրանց չը կոտորէ. բայց «մէկ-
մէկ դուրս էլան, Դաւիթ մէկ մէկ կօպալ վարկեց ու քառասունի գլուխ
լէ գնաց ու ջանդակ մնաց»։ Յետոյ Դաւիթը «մտաւ էրի մէջ, տեսաւ, որ
գօլօն մի ոսկի է, մէկ արծաթ, աշխրթի մալ ու գօլվաթ, քանի ուր պապ
միտեր է, ըրոնք աւերութիւն էրած են, ու լցած էդ էր»։

Դերը մեր հէքիաթներին մէջ ներկայանում են իբրեւ տէր հարստու-
թեան—ոսկու և արծաթի, որոնցից, սակայն, չեն օգտուում նրանք, այլ մի-
այն պահպանում են։ Այդ ոսկին ու արծաթը նրանք ձեռք են բերում կամ
ասպատակութեամբ աշխարհից վերցնելով, ինչպէս վէպի մէջ, կամ
դետնի տակին եղած թանկագին մետաղներին տէր դառնալով։ Գերմանա-
կան և ռուսական վէպերի մէջ, դերի փոխանակ, վիշապներ են գանձի պա-
հան գուրս գալիս. ռուսաց հսկայ Գորբինիա Նիկիտիչը, Դաւիթի պէս
մանուկ հասակում, մտնում է վիշապի ալրերը, սպանում է նորան, և նորա
ոսկին, արծաթը վերցնում։

Վիշապներն էլ մեր հէքիաթներում անձանթ չեն. կարելի է տեսլ
դերի հետ հաւատար գործող անձեր են. բայց Դաւիթի վէպի մէջ չեն գուրս
գալիս վիշապներ, որոնց դէմ կռւելով՝ Դաւիթն աշխարհն աղատէր նրան-
ցից, ինչպէս Վահագն վիշապաքաղը, որ սողնալիս կործութիւնների հա-
մար անշուշտ վիշապաքաղ է կոչւել։ Գիւցսդն Դաւիթը միայն դերից է
աշխարհքը մաքրում։

(Կը շարունակւի)

* * *

Գ. Բ.-ի

Վաղուց անցել են այն օրեր,
Երբ սիրտս ու հոգիս անարատ
Իւր սուրբ ու մաքուր համբոյրներ
Զոհ էին բերում լի առատ,
Այնտեղ, այն անկիւն, ուր նաքա
Նշմարում էին երկնային
Յօղով, բուրմունքով շաղախած
Սրբազան վայրեր լեռնային:

Վաղուց անցել են այն ժամեր,
Երբ առաւօտեան խաւարին
Լսելով վաղորդեան ձայներ
Սիրտըս էր բաբախում լռին,
Երբ մօրիցս սովորած աղօթքներ
Անդադար շշնջում էի
Եւ Աստծուն խնդրում որ օգնէր
Նրանց, որոնք հաց, տուն չ'ունէին:

Վաղուց անցել են այն օրեր,
Երբ կուսի ժպիտ, հայեացքներ
Թւում էր ինձ պարզեւ երկնային,
Թւում էր ինձ անբիծ ու մաքուր,
Ինչպէս արշալոյս ձմեռային:

Անցան, ցնդւեցան օգի մէջ,
Այլ ևս չեա չեն դառնալու,
Յնորքներիս արդէն եղաւ վերջ
Անգօր իմ բողոք բառնալու:

Սի'րտ իմ, ինչո՞ւ ես վրդովւած,
Կամ ինչո՞ւ ես ալեկոծւում.
Ասա ինձ՝ ո՞ւմ դէմ ես յուզւած,
Ասա՛ ո՞ւմ վիճակն ես ողբում:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐՍԻԴԱՐԵԱՆՅԻ

Der Ort, wo Schüler und Lehrer eben jetzt stehen, ist der Punkt, von wo man sich orientiren und seinen Gesichtskreis in Gedanken ausbreiten soll. Niemals darf die Sinnliche Anschauung übersprungen werden, wenn sie von selbst die Anknüpfungspunkte darbietet.

HEREART.

(Այն տեղը, ուր աշակերտները և ուսուցիչները հենց այժմ կանգնած են, այն կէտն է, ուստից պէտք է մարդ դիտէ և իւր հայեցողութեան շրջանը մտքով ընդարձակէ: Նրբէք չը պէտք է զգայարանական դիտողութիւնից դուրս թռչել, եթէ նա ինքը բաւարար է):

ՀԵՐԲԱՐՏ:

I.

Մեզանից ով չը գիտէ, որ մարդու ծննդեան տեղը մեծ ազդեցութիւն ունի նորա մտաւոր կեանքի վերաջ: Հոմերոսի ժամանակներից սկսած մինչև այսօր երբեք ևն բանաստեղծներն հալոյնիքի գովեստը: Պատմագիրներն անգամ աշխատում են ասպացուցանել ա՛յն ազդեցութիւնը, որ զործել է ծննդավայրն այս կամ ա՛յն հերոսի մտաւոր շրջանի, զգայմունքների և կամքի վերաջ: Ֆիլոսոֆաները նաև վստ չեն մնացել իրանց զուտ հոգեբանական կարծիքներն արտապատելու: Սակայն մանկավարժութիւնն ա՛յն ժամանակ է հասկացել աչք իրողութեան ճշմարտութիւնը, երբ աչք չածախ արտապատել են բանաստեղծներն և պատմագիրները, երբ սկսել են ֆիլոսոֆաների ընդհանուր սկզբունքները մասնաւորել: Այսինքն,

Պետապոցցին, Դիտերեկը, Հերբարտը, Յելլերն և ուրիշ մանկավարժական հեղինակութիւններ համոզմունքով են շնչում ծննդեան տեղի նշանակութիւնը մարդկութեան կրթութեան համար, և ալսօր ոչ մի հասկացող ուսուցիչ անգամ չէ կասկածում ալ կրթութեան ճշմարտութեան վերաբերեալ անգամ չէ կասկածում ալ կրթութեան ճշմարտութեան վերաբերեալ տեղի ազդեցութիւնը մանկան մտաւոր չրջանի զարգացման և նորա ստեղծելիքի վերաբերեալ:

Այժմ տանք մեզ հետեւի հարցը. — Ինչի՞ մէջ է կապւում ծննդեան տեղի ազդեցութիւնը մանկան մտաւոր չրջանի զարգացման և նորա ստեղծելիքի վերաբերեալ:

Մարդի աշխարհ զաւով, սկսում է իւր հոգու բովանդակութիւնը զարգացնել, հարստացնել ծննդեան տեղի բնութիւնով: Այդ վերջինն առիթ է տալիս հաշարաւոր զրգիւնների, որոնք զգացարանների միջոցով մարդու հոգուն են հանում: Սակայն հոգին գէպի ալ ինչ հում նիւթն անսարքերութեամբ չէ վերաբերում, ալ սկսում է մշակել, զրգիւններից զարգացնել, զգացութիւններ և ալ վերջիններից՝ մտապատկերներ, իսկ մտապատկերներ, ձգտումներ, կամք և ալ (1): Դեռ ալ բաւական չէ. ծննդեան տեղից ստացած մտապատկերներն աւելի նշանաւոր դեր են խաղում, ըստ որում երաշխաւորում են նոր մտապատկերների ընդունելութիւնը, որից և մեծ կախումն ունի հոգու ազդեցող եղանակը:

Ծննդեան տեղի մտապատկերներն, որոնք իսկապէս հոգու առաջին հիւրերն են, աշխարհի ամուր տեղ են բռնում հոգու մէջ, որ նորա հաստատուն հիւրն են կալմամբ: Այլ տեսակ անկարելի է, ըստ որում մանուկն ալն ստարկալն իւրաքանչիւր քաղաքիւնում հանգիստելով, որից մտապատկեր է ստացել և ալ վերջինը լաճախ վերադարձնելով, ալսօր ի դիտակցութիւն անկողնի, ամրացնում է իւր հոգու մէջ: Բացի ալ պէտք է նաև տեղի առաջ ունենալ ալն հանդամանքն, որ մարդու կեանքի ոչ մի պարբերութեան մէջ զրգիւններն աշխարհում ունի չեն, ինչպէս նորա մանուկ հասակում, ալն բանը, ինչ որ հասակն առած մարդու աշխարհի աննկատելի կերպով ունենում է առանց հետքի թողնելու, ըմբռնում է մանուկն իւր սուր և կաշմակի նման վառվռուն աշխարհում և իւր հոգու մէջ տեղ տալիս:

Սակայն իւրաքանչիւր փորձառու ուսուցչի քաջ լաճախ է, որ երկխաների ծննդեան տեղից ստացած և իրանց հետ գոյրաց բերած մտաւոր աշխարհի բովանդակութիւնն անկատար և անգահացուցիչ է: Խօսքս վերաբերում է գլխաւորապէս քաղաքի երկխաներին, թէն նոքա իրանց հետ աւելի հարուստ մտաւոր պաշար են գոյրաց բերում քան գիւղական երկխաները. առաջինները վեց տարեկան հասակում անգամ աշխարհի մտապատկերների տէր են լինում, որ գիւղացին դուրս հազիւ ձեռք բերէ իւր

1) Համեմատել՝ «Ueber Apperception» Dr. Karl Lange.

ամբողջ կեանքի ընթացքում խիստ միթէ զոքս պէտք է լինին քաղաքացի մանկան հոգեկան զարգացման սկզբնական ճիւղին, որից և դաստառութիւնը պէտք է սկսէ, եթէ վերջինը հիմնւած է հոգեբանութեան ճշմարիտ սկզբունքների վերաջ. ճարտարադրար, տոխաւած հնք բացասական պատասխան տալու, ըստ որում բազմակողմանի քաղաքն մանկան աշնպիսի մեծ քանակութեամբ մաքի ճիւղ է տալիս, որ նորա թարմ հոգին չէ կարողանում աջ բազմատեսակ ճիւղին իշխել և ապա մշակել. հէնց ալ հիման վերաջ քաղաքացի մանկան մտապատկերների մեծամասնութիւնը թողու մտնէ է: Բացի դորանից, նա հազիւ է ունենում մտապատկերներ աշնպիսի առարկաներից, որոնք լաճախ դաստառութեան ճիւղն են կազմում: Միթէ քիչ է պատահում, որ քաղաքացի մանուկն անտառ, դետ, դանապան բոյսեր և կենդանիներ, մարդու ամենաշատարակ և պարզ դրադմունքն և ալ դաստառութեան համար անհրաժեշտ ճիւղերն տեսած չը լինի: Թէ ո՛ր աստիճան փոքր է քաղաքացի երեխաների ալ վերջինչեալ առարկաներից ստացած մտապատկերների թիւը, պարզ ցոյց են տալիս մեզ 1869 թւականին Բերլինի գալլոցներում տեղի ունեցած քննութիւններն: Քննութեան հաշւից երևում է, որ երեխաներից 70% չեն տեսել արեգակի մալ մոնեղն, 54% առաւօտեան արշալոյսն, 75% կենդանի նապաստակ, 66% զիւղ, 67% սար, 89% գետ և ալն: Ուրեմն անհրաժեշտ է մանկան ծննդեան տեղից ստացած մտապատկերների չրջանը լուծել և լաւացնել: Ալ զգլրոցի դործն է. նա պէտք է մանկան հոգու անկատար լովանդակութիւնն սմբողջացնէ սխտեմատիւաբար նոր ճիւղ մատակարարելով: Գալլոցն պէտք է շարունակէ ալն, ինչ որ կեանքն երկնալին գալրոց մոնեղուց առաջ սկսել է տալ, ալսինքն՝ նա պէտք է ընտանիքի դրած հիմքի վերաջ նոր շինութիւն կառուցանէ:

Գուցէ շատերն նկատեն, թէ մանկան ծննդեան տեղից ստացած մտաւոր չրջանի զարգացումն՝ ալսպէս անուանեալ «դիտողական դասի» (Anschauungsunterricht) կամ հայրենագիտութեան (Heimathskunde) գործն է: Առաջինը լաճախ զբաղւում է գալրոցի մէջ գտնուող առարկաների բացատրութեամբ, իսկ գալրոցից դուրս առարկաների մասին խօսելիս բաւականանում է միայն անշունչ նկարներով, որոնք կեանքի մի ալնթարթի ալս ու ալն պատկերն են ներկայացնում: Նրկրորդը սկսում է իւր դործը լաճախ հալեայքներից, և գուցէ նշանակութիւն ունենար, եթէ նորա դաստառութիւնը ստորին դասարաններում չը սահմանափակէր: Եթէ ընդունենք, որ «հալրենագիտութիւնը կարող էր նշանակութիւն ունենալ և կը համապատասխանէր իւր կոչմանն, ալնու ամենաշատ սկզբունքների հակասող տարրեր: Ալ վերջիններն նորա մէջ մանկավարժական սկզբունքների հակասող տարրեր: Ալ վերջիններն նորա մէջն են կաշանում, որ հալրենագիտական մաքի չրջանը չէ կարող միանալ, ճիշդ ցարաբերութեան մէջ մանկ մատակարարած նոր ճիւղի հետ, ըստ որում «հալ-

րենադիտութիւնը՝ շատ բան է իւր մէջ պարունակում, որ 6 կամ 7 տարեկան մանուկը՝ դեռ չէ կարող հասկանալ:

Գուցէ շատերն ալն կարծիքի լինին, թէ մանուկներին ծննդեան տեղի առարկաների հետ ատրիճանարար ծանօթացնելը ծնողաց գործն է: Յիրաւի, վերուիշեալն իւր մէջ պարունակում է ճշմարտութիւն, սակայն տարաբաղդարար փորձը ցոյց է տալիս, որ մենք չը պէտք է միայն լոյսնելու ընտանիքի վերաջ գնենք: Նիշդ են Լուիսիի խօսքերն՝ վերջինիս վերաբերմամբ իւր «Sendschreiben an die Bürgermeister und Rathsherrn» երկի մէջ. — Ընտանեկան կրթութեան իւր նպատակին չը հասնելն ունէ իւր պատճառներն: Առաջին՝ կան ծնողներ, որոնք ոչ առաքինի և ոչ էլ աղէիւ են, որ իրանց գաւալներին լաւ կրթութիւն տան, չը նպւելով որ նոքա կարող էին ընդունակութիւն ունենալ կրթութեան գործի մէջ: Ներկարդ՝ ծնողները մեծամասնութիւնը, ցաւօք սրտի պէտք է ասել, անընդունակ է, բոտ որում նա բոլորովին գաղափար չ'ունի դատարարակութեան վերաջ: Նրորդ՝ ընդունենք, որ ծնողներն ընդունակ են և մեծ բաղձանք ունին իրանց գաւալներին կրթելու, սակայն գործի տէր մարդիկ լինելով, ժամանակ չ'ունին: Առաջին երկու նկատողութեանց վերաբերմամբ պէտք է ասել, որ ազմ ընդհանրապէս աւելի բարոյրած վիճակի մէջ ենք գտնում, նոյնը չէ ինչ որ 1524 թուականին էր: Իսկ ինչ երրորդ կէտին է վերաբերում, ընտանիքների մեծամասնութիւնը, գոյութեան համար պատերազմելով, անուշադիր է թողնում գաւալների դատարարակութիւնը: — Վերին սողերից երկում է, որ մի ճշմարիտ կրթական դատաւութեան համար ծննդեան տեղից հարուստ նիւթ մատակարարելու համար՝ չը պէտք է մեծ լոյս գնենք թէ հայրենագիտութեան և թէ ընտանիքի վերաջ: Ապա ինչի վերաջ պէտք է լոյս գնենք: Գորա պատասխանը կարող ենք Ձալցմանի «Ameisenbüchlein» գրքի մէջ գտնել, որտեղ նա ալն միտքն է լաւաւում, թէ բնագիտական դատաւութիւնը պէտք է ճշմարիտ դատողութեան վերաջ հիմնել: Սակայն չէ կարելի ձին, դոմէշն, եզն ու ալ կենդանիներ դատաւում բերել: Որովհետեւ մենք չենք կարող կենդանիներն երեխաների մօտ բերել, ասում է նա, ուստի պէտք է երեխաներին կենդանիների մօտ տանել: Այս գաղափարից պէտք է ենթադրենք հետեւելը: որովհետեւ ուսուցիչն անկարող է մանկան ծննդեան տեղի առարկաների մեծ մասը դպրոց բերել, ուստի պէտք է նա սանիկներին աղղ առարկաների մօտ տանէ, որպէս զի նոքա աղղ վերջինները գիտեն և զոցանից ստացած հոգեկան պատկերներն, որպէս ամենաճիշդ ճանապարհով ձեռք բերած մասուոր հարստութիւն, իրանց հետ ուսումնարան բերեն:

Մենք պէտք է լաճախ դպրոցը թողնենք և մեր սանիկներին առաջնորդենք դէպի ծննդեան տեղի չըջակալքն, որպէս զի նոքա իրանց սուր աչքերով գիտեն ալն, ինչ որ լիտոյ սխառնատիկաբար դպրոցում պէտք է աւանդել: Մի խօսքով՝ պէտք է դպրոցական գրօսանքների ձեռնարկներ:

Մինչև այժմ խօսելով ընդհանրապես ծննդեան տեղից ստացած մտա-
պատկերների մասին, տեսնենք զպրոցական զբոսանքի նշանակութիւնը
այս կամ այն առարկայի աւանդութեան համար:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔԻ ՆԵԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՍԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:

ա. Աշխարհագրութիւն:

Ի՞նչ նիւթով պէտք է ուսուցիչը վերադնել առարկայի դասաւարտ-
ութիւնը սկսէ: Աշխարհագրութեան դասի սկզբնական նիւթը պէտք է ծնն-
դեան տեղը մատակարարէ: Այդ միտքն առաջին անգամ արտադրուել է
Լեռնոն: Պարզ է, որ այդ հոգեբանական ճիշդ սրոշումն պէտք էր նորա-
գոյն մանկավարժութեան մէջ աւելի ազդու չեւուէր, քան սրում Լեռնոյի
ժամանակի հոգեբանութիւնը ժամանակակից հոգեբանութիւնից շատ հեռու է.
այն ինչ որ մի քանի դար սորանից առաջ պատահամբ արտաանուել է
այս ու այն մանկավարժներից՝ ալսօր կարելի է հոգեբանական վերլուծ-
ման (Psychologische Analyse) ենթարկել: Ուրեմն ինչո՞ւ համար պէտք է
աշխարհագրութեան առաջին նիւթը ծննդավայրը լինի: Դասաւարտութեան
նպատակն է զաղափարներ սալ սանիկներին, իսկ զաղափարներ ձեռք բե-
րել կարելի է հալեացքների միջոցով: Աշխարհագրական զաղափարներ
ստանալու համար պէտք է հալեացքներ ունենալ, իսկ հալեացքների
նիւթը կարող է միայն ծննդավայրը լինել:

Աշխարհագրութեան դասը կարող է հեշտութեամբ, ուսուցչի հոգեբա-
նական տգիտութեան պատճառով, լսել անուշների կամ թղթի աշխարհա-
գրութեան փոխադրել, եթէ նա իւր հաստատ «արխիմեդական կէտը» սա-
նիկի ծննդեան տեղում չ'որոնէ: Երեւակալեցէք, թէ ի՞նչ մեծ պահանջո-
ղութիւններ է անում աշխարհագրութեան դասաւանդութիւնը սանիկի
մոտաւոր դործունէութիւնից: Սանիկը պէտք է հոգեպէս փոխադրել հաղա-
բաւոր մղոններ հեռու իւր ծննդեան տեղից օտար երկիրներ: Նա պէտք է
ուսուցչի առաջնորդութեամբ թափառէ անծանօթ քաղաքներ, տէրու-
թիւններ՝ այդ վերջինների բնակիչների, նոցա զբաղմունքների և սովո-
րութիւնների հետ ծանօթանալու համար: Նա պէտք է նոր և հին աշխարհի
մէջ դրանց ձիւնապատ սարերից մտապատկերներ ստանալ: Նա պէտք է
մինչև անգամ երկրադունդս հոգեպէս թողնէ՝ երկնքի աստղերը զիտելու
համար: Ուրեմն պարզ է, որ աշխարհագրութեան դասն սանիկի երեակա-
լութեան դործունէութիւնից մեծ պահանջողութիւններ է անում: Նոյնպէս
պարզ ցոյց է տալիս մեզ հոգեբանութիւնը, որ այն տարրերն, որոնցից
երեակալութեան մտապատկերներն են չառաջանում, մանուկը պէտք է
հալեացքների ձեռք ունենալ իբրև մոտաւոր հարստութիւն: Այն ժամանակ

միայն կարող է նա աշխարհագրութեան դասի ժամանակ ուսուցչի ասածը համականալ, եթէ ուսուցչի մատակարարած նոր նիւթը նորա մտքի չըջանի մէջ ազդակից տարրեր է դառնում: Ծննդեան տեղի դեռինն և երկինքը կազմում են այն հիմնաքարը, որի վերադպէսք է աշխարհագրութեան գոյն-զոյն շինութիւնը կանգնեցնել: Եթէ աշակերտը դուրի է ազդ վերադիչեալ հիմնաքար կազմող նիւթից, եթէ նա չ'ունի իւրացուցողական մտապատկերներ, այն ժամանակ նա ուսուցչի ամենակենդանի դատախօսութիւնն անգամ չէ կարող համականալ: Եթէ մինչև անգամ ուսուցիչն իւր ձեռքի տակ ունենալ ամենազեղեցիկ քարտէշներ, սելլուֆներ և դրբուսներ, աշակերտն կ'իւրաքանչէրորա ասածներն, որպէս մեռած խօսքեր:

Կարիք չը կալ ազդուցելու, որ ծննդեան տեղի աշխարհագրութիւնը միմիայն կարելի է սխտեմատիկաբար կրկնող գրօսանքները միջոցով ստիպել: Աւտի մենք՝ ուսուցիչներս՝ պէտք է ծանօթացնենք սանիկներին նոցա ծննդեան տեղի բնութեան, առաջնորդենք նոցա ծննդեան տեղի անտառները, ձորերը, հովիտներն և արտերն, դիտենք սարերի ուղղութիւններն, գետերի հոսանքը, բարձրանանք սարեր և ալնտեղից նայենք ալնտեսարանին, որ ալը բարձրութիւնից բացւում է մեր առաջ: Մի խօսքով՝ ծանօթացնենք սանիկներին այն բոլորի հետ, ինչ որ ծննդեան տեղի բնական հարստութիւնն է կազմում. բացի դորանից, այս բնական ճանապարհով կարող է սանիկը ձեռք բերել զանազան աշխարհագրական դադախարներ: Մի ուրիշ անգամ պէտք է թափառենք ծննդեան տեղում գտնուող մի փոքրիկ դետակի շրջակայքն, դնանք ուղղակի հոսանքի դէմ՝ նորա աղբիւրն դրանելու համար, բոլոր ժամանակ աչքի առաջ ունենալով նաև այն բարձրութիւնն, որի վերադ մենք կանգնած ենք: Այլըջապէս քննենք դետակի նըշանակութիւնը շրջակայքի համար: Այցելենք մի փոքրիկ լճակ՝ աշակերտներին դադախար տալու համար կղզու, թերակղզու, խորշի և ալոյց մասին: Մեր քաղերն ուղղենք նաև պէսի հայրենեաց հովի սարոտ և աւաղոտ կողմերն, որպէս զի աշակերտները ձեռք բերեն իւրացուցողական մտապատկերներ՝ անապատ, սարոտ երկիրներ բմբռնելու համար: Զը մոտապատկերենք նոյնպէս խուլ անտառներ մանկ՝ աշակերտներին կողմնացուցի դործածութիւնը ստիպեցնելու համար: Նաև պէտք է, ձմեռ. ժամանակ, երբ ամբողջ երկիրն ձիւնով պատած է, սարեր բարձրանալ բնութիւնը դիտելու համար, որպէս զի աշակերտներն իւրացուցողական մտապատկերներ ունենան հիւսիսային սառնամանիք երկիրներէ աշխարհագրութեան դասաւերելութեան համար:

բ. Պատմութիւն:

Գուցէ չտեսիր կարծես, թէ դպրոցական գրօսանքները պատմութեան դասի համար բոլորովին նշանակութիւն չ'ունին, ուրիշ բան է աշ-

խորհադրութեան դասն, որը մեծ մասամբ աշխարհիս արտաքին տեսութեան հետ գործ ունիւ Այդ կարծիքը կարող էր ձգմարիտ լինել, եթէ պատմութեան ներքոյ հասկանալինք լոկ թւերի, իշխանների, պատերազմների անունների ժողովածու, որի նպատակն լինէր աշակերտներին ուսուցանել, թէ այս թւականին վախճանւոյ այս ինչ թագաւորն, նորանից վետոյ գահ բարձրացաւ նորա այս ինչ որդին, այդ վերջինը միմիայն որոտրութեամբ էր պարապում և ալլն: Ճիշդ է, որ մի ալսպիտի պատմութեան համար զպրոցական զբօսանքը նշանակութիւն չ'ունի: Սակաւն ուրիշ բան է, եթէ պատմութիւնն իրան նպատակ դնէր հետեւալ հարցին պատասխանելու, ո՞րն է այն ուղին և որո՞նք են այն փաստերն, որոնց միջոցով մարդկութիւնը ներկալ կենցաղակրթական (կուլտուրական) տոտիճանին է հասել:—Այն ժամանակ միայն կարող են զպրոցական զբօսանքները կարեւոր լինել պատմութեան դասի համար: Ուսուցչի պատմածը պէտք է սանիկի վերալ աջնալս ազդէ, որ ալլ վերջինը զգալ իրան աչն դարում, աչն ժամանակամիջոցում, երբ ալս կամ աչն պատմական անցքը տեղի է ունեցել. մի խօսքով, ուսուցչի պատմածը պէտք է սանիկի սրտի մէջ առաա զգացումների աղբիւր բանալ. իսկ զգացումներ չառաջացնելու համար կարեւոր է վերալիչեալի կատարեալ խրացուցումն: Ուստի աշակերտը պէտք է առաջուց շատ բան տեսած և լրած լինի, որ կարողանալ նոր նիւթն իւրացնել: Սակաւն փորձը ցոյց է տալիս, որ չաճախ մանկանց փորձնական շրջանը նեղ է, նոքա չ'ունին պատմական նիւթի համար իւրացուցողական մտապատկերներ: Սրինակի համար ի՞նչպէս ըստանալ քաղաքացի մանուկն կենդանի պատկեր նահապետական աշխարհի պարզ, միակողմանի կեանքից, քանի որ նա ոչ մի ժամանակ չէ տեսել զիւղական աչն հասարակ ու պարզ ընտանիքն, որը հարկւրաւոր տարիների ընթացքում իւր բնաւորական կեանքը փոփոխութեան չէ ենթարկել. քանի որ նա չէ տեսել հովիւն իւր հօտը կանաչ սարերում արածացնելիս, որն իւր կեանքի մեծ մասը տնմարդաբնակ տարերի, հովիտների վերալ է անցկացնում, որն կարծես թէ աչնտեղ իրան աւելի ուրախ և բաղդաւոր է զգում և սրի անկեղծ բարեկամն է իւր փաշտեալ սրինդը:

Ուստի պէտք է մանուկներին առաջնորդել քաղաքից դուրս գիւղեր, որպէս զի պաղափար տոանան գիւղական պարզ կեանքից: Բայց ալլ, զպրոցական զբօսանքի միջոցով կարելի է հին արձաններ, քանդակագործութիւններ, տւերակներ գիտել, որոնք անցեալի ճիշդ պատճէնն են ներկայացնում, ուստի և կարող են որպէս իւրացուցողական մտապատկերներ ծառայել: Ծննդեան տեղում գտնուող աւերակներին պէտք է զբօսանքի միջոցով ծանօթանանք, լստ որում դորա կարող են սանիկին զաղափար տալ ծննդեան տեղի փաստերը անցեալից և պատառութեան ժամանակ ալլ երկրի պատմութիւնը անցնելիս՝ նոքա աւելի զգացումներով կ'ընդո-

նեն ալդ վալրի անցեալը: Նոյն զբօսանքը պէտք է նաև քաղաքի մէջ ա-
նել, եթէ անտեղ զտնուում են պատմական թանգարաններ: Սակայն վեր-
ջինի առարկաների վերաջ ընդհանուր հալեացք ձգելուց չը պէտք է բաւա-
կանանանք, ալ իւրաքանչիւր առարկայ ճիշդ ուսումնասիրենք:

Եթէ ծննդեան տեղի հարուստ պատմական նիւթին աշակերտը լաւ
ծանօթ է, ապա և աւելի հաստատ կ'ըմբռնի միջազգային բաղմամբումանի
պատմական նիւթը:

գ. Խնարհիտութիւն:

Դասատուութեան ոչ մի աւտրիայի համար դպրոցական զբօսանքն
աղնքան օգտաւէտ չէ, որքան բնագիտական առարկաների համար: Դա ու-
պացուցման կարօտ չէ, ըստ որում իւրաքանչիւր հասկացող ուսուցիչ
իւր դործնական աստարտիւմ լաճախ զգացած կը լինի խօսքերիւ ճշմար-
տութիւնը: Նախ բազմաթիւ առարկաներ միմիայն կարելի է բնութեան
մէջ դիտել, որովհետեւ ալ վերջիններն, իրանց մեծութեան պատճառով, ան-
կարելի է դպրոց բերել: Սրինակի համար՝ սօսի ծառի տերեւներ, ճիւղեր և
ալն կարելի է դասատանը դիտել, իսկ ընդհանրապէս հսկայական սօսու-
մասին գաղափար ունենալու համար պէտք է տեսնել բնութեան մէջ: Գըպ-
րոցում բացակա է նաև թէ բոլոր և թէ կենդանու կիանքն, որ միմիայն
դրսում կարելի ուսումնասիրել: Մի անշունչ թռչուն կամ բզէզ ներկա-
յացնում է մեզ իւր կեանքի մի որոշ ակնթարթ, մենք տեսնում ենք ալն-
պէս, ինչպէս նոքա կարող են մի որոշ ժամանակի տարածութեան մէջ
լինել, իսկ ալդ պատկերից չենք կարող քաղել նորա կեանքի «պատմու-
թիւնը»: Մարդ չէ կարող հաստատել, թէ ալ ինչ բոլոր ճանաչում է, ե-
թէ նա բոլոր կեանքի մի պարբերութիւնն է տեսել: Իսկ ճանաչելու հա-
մար կարևոր է ալ բոլոր սերմն, աճումն, ծաղիկները, պտուղները դի-
տել: Սակայն դորա համար դպրոցական զբօսանքը մէկ անգամով չը պէտք
է վերջացնել, ալ լաճախ կրկնել:

Բազմ դպրոցական զբօսանքի գլխաւոր նշանակութիւնը բնագիտու-
թեան դասերի համար նորա մէջն է կալանում, որ սանիկը հեշտութեամբ
կարող է գիտակից լինել՝ թէ բնութեան մէջ աննպատակ ոչինչ չը կալ և
նորա իւրաքանչիւր արդիւնքն մի զգալարանական ամբողջութեան մասն
է կալում: Դպրոցական զբօսանքների միջնորդութեամբ կարելի է աշա-
կերտին ցոյց տալ թէ մարդագիտիկներում ալ բոլորն են բուսումնա՝ ան-
տատնելում՝ ալ, դաշտերում՝ ալ, և օդից, լոյսից, ջրից, ջերմութիւ-
նից, խոնաւութիւնից կախումն ունի մի երկրի կենդանիների և բոյ-
սերի զարգացումն:

Մի քանի խօսք նաև հանքարանութեան վերաբերմամբ: Խնչպէս

անշունչ է ուսուցչի խօսքը մի ժպուր կազմութեան և ալլ վերջինի վերայ ունեցած ջրի բնալուծական և մեքենայական ազդեցութեան մասին. բայց ինչպիսի խոր արմատներ է ձգում, երբ աշակերտը վերադառնալը սխալմամբ անհաշիւ անցնելուց առաջ ինքն անմիջապէս զխոսում է աչն ժպուր և նորա կազմութեան հիմունքներն իւր հոգեկան աչքերով որոնում է և գտնում:

Վերջապէս զպրոցական գրասանքներէ միջոցով ծնեղեան տեղի բնութիւնից ձեռք բերած հոգեկան պատկերները կարող են ամենաամուր հիմնաքարը կազմել օտար երկիրներէ բնութեան ուսումնասիրութեան համար: Սխալ է ասում ալլ զէպրում Ալեքոսանդր Հումբօլդտը. «երկրագնդիս իւրաքանչիւր անկիւնի բնութիւնը հաշիւու նման ներկայացնում է իւր մէջ ամբողջ բնութիւնը»:

դ. Աւսողութիւն (Mathematika).

Գուցէ ընթերցող հասարակութիւնը կարծէ թէ զպրոցական գրասանքներն ուսողական առարկաների դասաւանդութեան համար մեծ արժէք չ'ունին: Սակաւն փորձը ցուց է տալիս, որ ալլ գիտութիւնները և զբլխաւորապէս երկրաչափութիւնը գծաւ է արմատ ձգում մանկան մտաւոր շրջանի մէջ: Գորա սկզբնապատճառը կարելի է նորա մէջ գտնել, որ ալլ ստարկաների դասաւանդութիւնը սկսում է առանց հիմունքու աշակերտի փորձնական աշխարհի վերայ: Չը պէտք է երկրաչափութիւնը սկսել ըստ գիտնական սխալմամբ կէտի և ուղիղ գծի վերաբերման, ալլ տարածութիւն չափելն է զպրոցական երկրաչափութեան սկիզբն: Սակաւն գաւառաւոր չափելու նիւթ չաւ քիչ կալ և բացի գործնից, բոլոր աշակերտներն էլ անկարող են մտնակցել, վասն զի զպրոցի տարածութիւնը փոքր է: Աւստի պէտք է նոյնը զպրոցից զուրս փորձել: Միթէ բնութիւնը քիչ նիւթ է տալիս մեղ չափելու համար: Ահաւասիկ ուղիներ, չիւնութիւնների ծառեր, արտեր, մարդագետիւններ: Նախ պէտք է չափել քաղերով, բայց որովհետեւ աշակերտների քաղերը տարբեր են, ուստի նոքա կը փափագին մի որոշ չափ ունենալու: Գործածութեան համար կարող ենք հետներս մի քանի որոշ չափեր վերադնել, օրինակի համար՝ մի սաժէն երկարութեամբ ձող, մի քանի թոկեր, մէկն, դիցուք, մի սաժէն, իսկ միւսն՝ հինգ: Ալլ վերջինի միջոցով, ամբողջ դասարանի մասնակցութեամբ, կարելի է մի վերստ տարածութիւն չափել, որը նաև աշխարհագրութեան համար անհրաժեշտ է. փոքրիկ թոկով կարելի է ծառերի բունը չափել: Ալլ զէպրում պէտք է նախ վարժած աշակերտներին հարցնել նորա մտաւորապէս որոշումն, ապա թէ թոկով չափել, որպէս զի ամբողջ դասաւանդը տեղեկանալ թէ ալլ կամ աչն աշակերտի որոշած թիւն ճիշդ է թէ ոչ:

Նոյնպէս պէտք է աշակերտները վարժեն անկիւն չափելում, օրին-

Նախկին համար՝ մեծ քարեր, արտերի տահմաններ և այլն: Դեռ երկրաչափութեան սխառնմատիկական գաղափարները չէին սկսած, աշակերտները պէտք է նորա վերացական ֆիզուրաները բնութեան մէջ չափաւ տեսած և քննած լինին, ըստ որում աշակերտը չստանալով երկրաչափական ֆիզուրային ներքոյ պէտք և կարծում, ինչ որ կաւիճով գրատախտակի վերայ կամ մատիտով իւր տետրակի մէջ նկարած է, սակայն թէ նա իւրաքանչիւր քաղաքիտում եռանկիւնների, բառակուսիների, չորանների է հանդիպում, նա չէ նկատում այդ: Չը պէտք է եռանկիւնու ընդհանուր վերլուծումն աւանդել, եթէ աշակերտն իրականութեան մէջ բաղմամբիւ եռանկիւններ չէ տեսել. նոյնը վերաբերում է նաև միւս երկրաչափական մարմիններին:

Զբօսանքները կարող են չափաւ թւաբանական խնդիրների վերլուծման առիթ տալ: Թող չիլէ, ընթերցողը, որ իւրաքանչիւր ժողովածուի հարկբաւոր թւաբանական խնդիրներ երկրաչափական նիւթ են պարունակում իրանց մէջ:

Ե. ԿՃԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Զուր հեղինակութիւն ունեցող մանկավարժներն այս առարկայի աւանդութեան մասին տարբեր կարծիքներ են արտայայտում: Սակայն ցանկալի է, որ այն ուղղութիւնը դերիշխող հանդիսանայ, որը ֆիլոսոֆական մանկավարժութեան սկզբունքների վերայ է հիմնւած: Ըստ այդ ուղղութեան, պէտք է ընդհանուր առարկաներն իրար հետ կապւած լիզութեան, պէտք է ընդհանուր առարկաներն իրար հետ կապւած լիզութեան, որպէս զի իւրաքանչիւր գաղափարում աւանդող առարկաներն միասին, որպէս ամբողջութիւն, համադրատասխան են մարդկութեան կենցաղակրթութեան զարգացման մի պարբերութեան: Զանազան տարածածոներն: Իւրաքանչիւր անհատ իւր կեանքի զարգացման մէջ անցնում է նոյն պարբերութիւններն, ինչ որ ընդհանրապէս մարդկութիւնը: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատ նախ անցիւ է իւր մանկութիւնը, նոյնպէս էլ մարդկութիւնը անցիւ է իւր մանկական հասակին: Մարդկութեան կեանքի առաջին պարբերութեան արդիւնքն է հէքիաթը: Հետագայ, հիմնւելով վերոյիշեալի վերայ, պէտք է հէքիաթները լինին մանկական առաջին տարւայի զատտուութեան նիւթը, ըստ որում զա հոգեբանօրէն (psychologisch) տոննաօտն է մանկական մտաւոր չորանին: Իւրաքանչիւր զատտուն պէտք է, ըստ վերոյիշեալին, մարդկութեան կենցաղակրթութեան մի որ և իցէ պարբերութեան համադրատասխանէ: Իսկ գարա համար էլ իւրաքանչիւր զատտունը պէտք է աշխարհի նիւթ աւանդել, որ արդիւնք լինի մարդկութեան ալլ միջոցին համադրատասխանող մտաւոր զարգացման ¹⁾: (Այս ֆի-

¹⁾ Համեմատիւ «Die Kulturhistorischen Stufen im Unterrichte der Volksschule».
v. Dr. Richard Staude.

լօսօֆալական մանկավարժութեան սկզբունքը կարելի է մասնաւորել՝ փոխանակ մարդկութեան՝ իւրաքանչիւր ազգի վերաբերութեամբ) Այդ զլիսաւոր և կենցաղակրթական նշանակութիւն ունեցող նիւթն ներկայանում է մեզ բարոյագիտութեան դասի մէջ (Gesinnungsunterricht): Այդ վերջինն է որոշում և մատակարարում միւս առարկաների դասաւարտութեան նիւթը: Այժմ հասկանալի է, որ բոլոր առարկաներն իրար հետ սերտ շարաբերութեան մէջ գտնւելով՝ պէտք է շարմարին ալն նպատակին ծառայելու, որ դասաւարտը ընտրել է իրան համար: Ինչպէս զանազան գոյների դասաւարտութիւնից շառաջանում է մի իւղանկար, ինչպէս իւրաքանչիւր գոյն օժանդակում է իւղանկարի մի որ և իցէ առարկայի հաւատարիմ պատճէնը ընդօրինակելու, ալնպէս էլ իւրաքանչիւր առարկայ պէտք է իւր ուժի չափ աշխատի, որ դասաւարտը կենցաղակրթական մի պատմական պարբերութիւն ներկայանալ: Հետևաբար եթէ գծագրութիւնը նունպէս օժանդակող առարկաներից մէկն է, ապա դորա դասաւարտութեան համար կարևոր են դպրոցական զբօսանքներ: Նորա նիւթը պէտք է ալն առարկան լինի, ինչ որ մանուկն տեսել, դիտել և նորան իւր հոգու մէջ ամուր տեղ է տւել: Բնագիտութեան, պատմութեան, ուսողութեան և աշխարհագրութեան զբօսանքների միջնորդութեամբ գիտած ծննդավայրի նիւթերը կարող են գծագրութեան առարկաները լինել:

II.

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:

Գպրոցական դաստիարակչական ազդեցութիւնը նսեմանում է ալն համաժամանքում, երբ ուսուցիչներն անձամբ աշակերտների հետ շատ քիչ են շարաբերութեան մէջ գտնւում: Գասի ժամանակ ուսուցիչը ծանօթանում է աշակերտների հետ միմիալն միակողմանի կերպով, իսկ դասամիջոցներն էլ կարճ լինելով՝ խանգարում են ուսուցչի գիտաւարտութեան իրազօրծումն: Ասկայն շարաբերութիւնը կարող է գպրոցական զբօսանքների ժամանակ սեղի ունենալ, ուր աշակերտները ներկայանում են ալնպէս, ինչպէս և իրապէս են: Մանկական հոգին ճնշող նեղ դասարանին փոխարինում է անսահման բնութիւնը, ուր ուսուցիչն ոչ թէ խիստ կարգապահ է հանդիսանում, այլ առաջնորդ և մանկական ուրախ զգացումներին մասնակից: Այժմ ուսուցիչն աւելի է ունենում գիտելու մանկան հոգու խորքերն, նա կարող է տւել հեշտութեամբ մօտենալ երբեմն սորան, երբեմն նորան և հետապօտել հետաքրքիր զրոյցի օգնութեամբ սանիկի սիրտը, զգացումները և ցանկութիւնները: Այս գէպից քնտու քրաւի կարող է ուսուցիչն իւր սանիկին

ճանաչել և զոտել: Այդա նա բաձախ կը խոտոտվանէի, որ աչս կամ օտն աշակերտի մասին սխալ կարծիք է կազմած եղել, որ սորան կամ նորան մինչև աչսօր չէ ճանաչել: Նա բաձախ կը տեսնէ, որ աչն աշակերտն, որին մինչև աչսօր պարտաճանաչ է զոտել, կոպիտ ետականութիւն բռնի: Իպրտ-ցական զբօսանքների միջոցով կը տեսնէ նա բարի, զոհացուցիչ, խաղա-զասէր, երախտապարտ և ընդհակառակն երախտամոտ, չարամիտ, դժգոհ մանուկներ: Քանիցս անգամ ուսուցիչն կը դիտէ, որ աչս կամ օտն մա-նուկը՝ կարծես թէ՛ ճանապարհի նեղութիւնից տոխլած՝ անգթաբար կո-խելով անցնում է արտերի սահմանները: Այ սակաւ կը տեսնէ նա և ան-պիտի մանուկներ, որոնք չեն կարող ճանապարհն հանգիստ դնալ, առանց ծառերին խփելու, ճիւղեր պոկելու և խակ պտուղները զբաղան լցնելու: Կաճախ նորա ականջին կը հասնեն աշակերտների իրար մէջ տեղի ունե-ցած խօսակցութիւններն, որոնց մէջ անբարոյականութեան հետքեր կը գտնէ. նա պէտք է տարարադաբար տեսնէ թէ՛ ի՛նչպէս աչս կամ օտն ա-շակերտն անգթաբար սպանում է մի որ և իցէ կենդանի, թէ՛ ի՛նչպէս մի-քանիսն ծաղրում են բռն չալտիած գիւղացուն: Արդար և ճշմարիտ դաս-տիարակն աչսպիտի դէպքեր տեսնելիս կը վշտանայ. սակայն միայն աչս ուսումնասիրութեան միջոցով կարելի է մաքրել աշակերտներին սրտերն, և հէնց աչսպէս կարող է նա աշակերտի լու և վատ կողմերն ճանաչել, նո-րա որտի մէջ արմատացած չարութիւնները դիտենալ՝ սպէ ամենը հիմնո-վին արմատախիլ անելու մտքով:

Սորանով չէ ոսմանատիրակալում դպրոցական դբօանքի նշանակութիւնը դատարարակութեան գործի մէջ: Ուսուցչի և աշակերտի մէջ տեղի ունեցած լարաբերութիւնը կարող է բարեկամական բնաւորութիւն առանալ, որի հետեանքն ալն կը լինի, որ աշակերտը կը սկսէ իւր ուսուցչին սիրել և ջարգել, և ալնուհետեւ կը ճանաչէ նորան իբրեւ բարի խորհրդատու և ճամարիտ բարեկամ:

և ճշմարիտ բարեկամ։
Եթէ աշակերտներին չաջողւի դպրոցական դրօսանքները միջոցով ուսումնասիրել իրանց ծննդավայրը, ալն ժամանակ կը վառւի նոցա սէրը դէպի իրանց երկիրն։ Ծննդավայրի առաւելութիւններն իմանալուց կը զարգանայ նոցա մէջ պարտաճանաչութիւն դէպի ալն կոտոր հողն, որում նոքա ծնւել անւել և մեծացել են, և որից կապւած են մանկական կենաց ամենաքաղցր վիշտ-դուժիւնները։ Նոքա կը սովորեն իրանց սրտին մօտեցած այլ վայրը գիտակցութեամբ սիրել և ձեռքից բաց չը թողնել։ Խրաքանչիւր բարձրաւանդակ և ձոր, իւրաքանչիւր անտառ և դաշտ, իւրաքանչիւր հովիտ և մարդագետին, իւրաքանչիւր անկիւն, ուր նոքա իրանց մանկութեան սուրբ ժամերն են րաքանչիւր անկիւն, ուր նոքա իրանց մանկութեան սուրբ ժամերն են անցրել՝ անդին կը լինի նոցա համարը եւ միթէ կարող է մոռացւել ամենաջնչին առարկան անգամ, եթէ նա մալրենի ծառօթ երկրում զուգորդւելով քաղցրալէր սոգաւորութիւնների հետ, մանկան մտաւոր բջիջներում ևս գիտակցական որոշ մտապատկերներ կազմէ...

«Աշխարհիս մէջ ամենաարդար դործն և աննկարագրելի ուրախութեանց աղբիւրն է բնութեան հետ զրազումն», ասում է Վէօթէն: Մեր սանիկները պէտք է գիտակից լինին այդ միտքն և համազուն, որ սէինչ չը կող աւելի ուրախացուցիչ, որքան բնութեան բնութեամբութիւնը, որի գաղտնիքներն անչափակ խորութիւններ ունին և որ սակաւն մարդու թույլ տրած է սուր հայեացքներ նետել այդ խորութեանց մէջ: Մեր գաղտնիքները չեն տակժուտ, բառաջացնում աշակերտների մէջ այդ համազունքն: Յաճախ կը տեսնէ ընթերցողը աշակերտներ, որոնց օտարութիւն է բնութիւնը և որոնք կատարեալ ստանադրութեամբ են նալում նորա զեղեցկութեան վերաջ: Վէօթէն աղագիտների համար ասում է. «Նոցա զգալարանքները փակ են և սրտերը մեռած»:

Մինչև անգամ լաճախ կը հանգիստի հոտակաւոր անձնաւորութիւնների, որոնք մինչև անգամ իրանց ծննդեան տեղի չըջակալքում գտնուող սարերը, հովիտները, անցքերը, անտառները, գետերը, գետակները, կենդանիները և բոլորը չեն ճանաչում, չը նալելով, որ իւրաքանչիւր օր առիթ ունին զիտելու: Աստղիտների մէջ չէ զարգացած բնութեան ճաշակը, իսկ դորա զարգացումն կարող է տեղի ունենալ զարգացական զբօսանքի միջոցով: Ի՞նչ անուրանալի է, որ մի լաւ դաստաւութիւն դասարանի մէջ շատ բան կարող է տեսնել բնութեան ճաշակն զարգացնելու: Նպատակով, սակաւն խօսքերը չեն կարող մարդու վերաջ ալն տալաւորութիւնը գործել, ինչ որ բնութիւնը անմիջապէս գործում է: Այն զգացումներն, որոնք ստանում է աշակերտների թափառող խումբը մի անտառ մտնելիս կամ ծաղկափթիթ մարդագետիւններէ մօտով անցնելիս, չէ կարող ամենալուծող դաստաւութիւնը լաւաջացնել արտաքույ զբօսանքի:

Եթէ զարգացական զբօսանքներին չաջողում է դաստաւութեան հետ ձեռք ձեռքի տալ սանիկների մէջ զգացումներ լաւաջացնել և նոցա աշակերտները գրաւել բնութեան գեղեցկութեամբ, ապա լուրջ է, որ աշակերտի բնութեան հետ ունեցած իւր լարաբերութիւնը ընդմիշտ կը պահպանէ: Նոյնպէս չը մոռանանք փշել, որ մի ճշմարիտ դաստաւարակ պէտք է բնութեան գեղեցկութիւնից օգուտ քաղէ և աղղէ աշակերտի կրօնական զգացմանց վերաջ: Ժամանակ է վերջապէս թողնել կրօնական գաղափարների լոկ ուստական աւանդումն: Ո՞րն է աւելի լաւ միջոց բան բնութիւնը՝ Աստուծոյ գաղափարն աշակերտների մէջ ամրացնելու:

Եթէ ճիշդ է, որ բնութիւնը մարդու սրտի մէջ զգացումներ է լաւաջացնում, ապա պէտք է այդ զգացումներն արտաշնչուն և չը խափանւեն: Այդ վերջիւնների ճշդագործիւնը դաստաւարակութեան սխերիմ թշնամին է: Մարդ չէ կարող հանգստութիւն գտնել, մինչև սրտի մէջ լիքն ըզգացումներն չը թափէ—չը թեթեալ ալդ բեռից: Ահաւասիկ զգացմանց այդ արտաշնչութիւնն է՝ երգը: Այդ վերջիւնը զարգացական զբօսանքի անբաժան բարեկամն է: Ա՛յն, ինչպէս թեթեալում է մարդու սիրտն, երբ

բնութեան գեղեցկութիւնը զիտելիս՝ գեղգեղում է իւր ձաւնը: Թէև սարաբաղդաբար քիչ հաւկական երգեր ունինք, որոնց նիւթը բնութիւնից է վերցրած, սակայն եղածից պէտք է օգտուել: Այս պէպքում, կարծես, մեր բանաստեղծները վստահւած են հայրենասիրական երգերի ստեղծագործութեամբ, թէև այս արդիւնք է միտքն բանաստեղծական կեղծ հանձարի:

III.

ԱՅՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ, ՈՐՈՆՑԻՅ ԿԱՌՈՒՄՆ ՈՒՆԻ ԳՊՐՈՅԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔԻ ԱՐԳԻՒՆԱՒՈՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆ:

Աւելորդ չի լինիլ թեև այն զլիաւար պայմաններն, որոնցից իսկապէս կախւած է դպրոցական դրօսանքի չաջողութիւնը, որովհետեւ այդ վերջինը չէ մի հասարակ դրօսանք, այլ դաս, որն ունի իւր սխառմատիկական նպատակն:

Նախ, ինչպէս բարեխիղճ ուսուցիչը դպրոցի դասատուութեան համար մանրամասն պատրաստում է, այնպէս էլ պէտք է դրօսանքի համար պատրաստուի: Մեր ասածներից հետեւում է, որ ուսուցիչն աշակերտի ծննդավայրը և նորա մերձակալ չրջակայքը, բոտ նորա աշխարհագրական, պատմական, բնագիտական տեսակէտից հիմնովին պէտք է ուսումնասիրած լինի: Եթէ այդ ուսումնասիրութիւնն էլ տեղի է ունեցել, պահանջւում է իւրաքանչիւր դրօսանքի համար մասնաւորապէս հիմնովին նախապատրաստուել: Ուսուցիչն պէտք է կատարեալ տեղեակ լինի այն տեղին, ուր պէտք է աշակերտները գնան, և այն ստորկաններին, որոնց վերաջ աշակերտների ուշադրութիւնն պէտք է դարձնել: Նա պէտք է սկզբից իրան հաշիւ տւած և չսփած լինի այն տարածութիւնն, ուր դրօսանքը տեղի է ունենալու, որպէս զի աշակերտները չըւրդնեն ու չը վնասեն իրանց առողջութիւնը: Մի խօսքով՝ ուսուցիչը պէտք է ամբողջ դրօսանքից պարզ գաղափար ունենալ, իսկ այդ կարող է տեղի ունենալ, եթէ նա սկզբից այցելէ այն տեղերն, ուր պէտք է իւր աշակերտներին լիտալ առաջնորդէ:

Իւրաքանչիւր դպրոցական դրօսանք պէտք է մի մօտաւոր նպատակ ունենալ, որը բոլոր մանուկներին պէտք է ծանօթ լինի: Աննպատակ թափառելն չէ կարելի դպրոցական դրօսանք անուանել, որովհետև դպրոցն է կամքի դարգացման տաճար: Հետեւաբար, պէտք է աշակերտներին սկզբից դացիներէ արտերում ցանած բոյսերին ծանօթանալ, կամ այն ինչ լճակի մօտ շրջել և զիտել այն բոյսերն, որոնք աճում են նորա ասիւրիւն և այն կենդանիներն, որոնք սպորում են այդ վտրիկ լճակում, կամ ուղում ենք տեսնել մի այլ գիւղի մէջ գտնուող աւերակներն: Այսպէս՝ աշակերտներին նախապէս ծանօթացնելուց լիտալ, պէտք է նոցանից սրահանջել, որ նո-

քա աչն բոլորն ատեն, ինչ որ ալդ աւերակի մասին գիտեն՝ տեսել և լսել են:

Բոլոր աշակերտները պէտք է ունենան իրանց հետ քսակներ իրանց ուտելիքներով, բացի ալդ՝ ուսումնարան բերելու համար աչն բոլորն, կամ աչն հանքերն և ալ առարկաներ, որոնք կարելի է քսակի մէջ դնել: Ուսուցիչն պէտք է որոշէ թէ ինչ ժամերում պէտք է ուտել: Արարող է նաև պատահել, որ զիւղում մնան և կաթ ու մածուն պատւիրեն, ուսուցիչը չը պէտք է իւր համար աշակերտներէից ջուկ աւելի բան պատւիրէ:

Վարդական զբօսանքի ժամանակ պէտք է խիստ կարգապահութիւն լինի: Սորան կարող է օժանդակել մասամբ ուսուցչի և աշակերտի բարեկամական լարարեութիւնը. սակայն պէտք է աչքի առաջ ունենալ մի քանի որոշ կարգապահական օրէնքներ, որոնք անհրաժեշտ են զբօսանքի ժամանակ: Նախ՝ աչն աշակերտներն, որոնք ալդ զբօսանքին մասնակցելու են, պէտք է զարդի բախում զոյգ-զոյգ կանգնեն դէմքերը դէպի ուսուցիչըն արած: Ալդ վերջինը բացատրում է, թէ մի որ և իցէ առարկալ գիտելի, ինչպէս պէտք է իւր շուրջը խմբեն, որ իրար չը խանգարեն:

Ապա սկսում է դնացքն: Առհասարակ ուսուցչից է կախած թէ աշակերտներն ինչպէս պէտք է ճանապարհին քալեն. եթէ տղայք են՝ պէտք է քիչ թէ շատ զինուորական խօսութեան հետեւն, եթէ աղջկերք են՝ թողնել իրանց կամքին: Դնացքի ժամանակ պէտք է ուսուցիչն երբեմն մէկին, երբեմն միւսին մօտենալ և զրուցէ. հետևաբար, սխալ կը լինէր, եթէ ուսուցիչն անխօս վտակից գնար: Եթէ ճանապարհին գիտելու մի որ և իցէ բան կալ, պէտք է ծափահարութեամբ կանգնելու նշան տալ: Վիտողութիւնից և խօսակցութիւնից չետոյ պէտք է կրկին դնացքն իւր տեղից շարժւի: Եթէ մի որ և իցէ զէպքում պէտք է աշակերտները կանգ առնեն հանգստանալու համար, կարելի է նոցա երգել տալ կամ խաղացնել, սակայն ուսուցիչն ինքը պէտք է որոշէ ալդ խաղն, ըստ որում եթէ աշակերտներին մնալ, ժամեր կը տեւ մինչև որ համաձայնեն իրար հետ:

Վիտողութեան ժամանակ պէտք է աշակերտները գիտակից լինին, որ կարեոր է լարած ուշադրութեամբ գիտել առարկան, որից չետոյ պէտք է նոքա իրանց խօսքերով նկարագրեն աչն, ինչ որ տեսնում են: Վերադառնալիս անհրաժեշտ է երգեցողութիւնը, որպէս զի չղնածութիւնը մոռանան: Վարդական զբօսանքների թիւը չը պէտք է մի քանիսով վերջացնել. մի երկու զէպքեր չեն կարող զոճացուցիչ լինել իւր ալդ գործը հասկացող ուսուցչի համար:

Իսկ իւրաքանչիւր պարտաճանաչ ուսուցիչ, եթէ նա գիտէ անձնութեամբ կամ հաւատարմութեամբ ծառ տգել իւր բարձր կոչման, նա կը հետապօսէ իւր սուրբ նպատակին հասնելու բոլոր միջոցներն, ըստ որում և ըմբռնելով զբօսանքի կարեւորութիւնը, կ'ուսումնասիրի և նոյանից ա-

ւելի շատ օգուտէ կը կարողանալ, քան մեր գրիչը աչտեղ բացատրել կարողացաւ: Միայն աչն ուսուցիչն, որ, իւր սուղ գիտութեամբ բաւականանալով, իւր համար օրէնք չէ գծում օրըստօրէ լաւաջադիմելու, ապա և չէ օգտւում ամբողջ ուսումնական աշխարհում հաստատապէս ընդունած դատարարակէական միջոցներէն և սղաժաններէն և մոռանում է մեր չեղած կարևոր կէտերը՝ թո՛ղ նա անուշադիր թողնէ մեր լօղւածն, որովհետև աղպիսիների համար չէ գրւած մեր մանկավարժական գրուցակցութիւնը:

* * *

ԵՐՈՒԱՆԻ ՊԱԼԵԱՆԻ

Յուզւի՛ր, դու իմ սի՛րտ, խռովայոյզ ուժգին,
Յուզւի՛ր դու անգուստ վալրի ձայներով,
Ինչպէս ամպերի որոտ լալագին
Տանջող արձագանք անվերջ կրկնելով:

Թմրած է հոգիս անյայտ բաղձանքով,
Դաժան խորհուրդներ ուղեղս են տլըում...
Սոսկ արտասուքից հիւսւած երգերով
Դու պարգեւի՛ր ինձ նոր երանութիւն:

Ցըրւի՛ր անցածի գոռ յիշատակներ,
Ոյժ տուր անտըրտունջ ներկան կրելու,
Նոր ապագայի երջանիկ յոյսեր
Ծընեցրո՛ւ իմ մէջ կրկին ապրելու:

ՏԵՆՉ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅԻ

ՏԼԷ՛ք ինձ թուեր՝ թռչեմ սլանամ
Այն տաք երկիրը, ուր կանաչագեղ
Հողն է ծածկած, և անուշահամ
Աղբիւր կարկաչում, որպէս պարզ բիւրեղ:

Ս՛խ, ինձ թողէ՛ք ազատ թռչելու
Կանաչ սարերի, ձորերի միջով,
Նազելի կոյսի գիրկը հանգչելու,
Պանծալի ժպիտ անսնելու տենչով:

Ինձ թոյլ տրէ՛ք զւարթ ճամբելու
Կապուտ աստղազարդ երկնքի տակին,
Որ միշտ շողերով ոսկի արևու
Ուրախ ցնծում է հեգի երեսին:

1889 թ. 31-ին մարտի:

Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ջ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑԻ

Տո՛ւր ինձ քո ձեռքդ, ընկե՛ր թանկագին,
Սեղմեմ յուսաբեկ, ալեկոծ սրտիս,
Եւ նորա սիրոյ ուժով կաթողին
Հնչեցնեմ լարերը ժանգոտ քնարիս:

Եւ սառ մատներով զարկեմ թելերին՝
Նորից արձակել աւետիք սիրոյ,
Եւ նորից մարդկանց լքեալ սրտերին
Արծարծեմ ձայնը խեղդւած յուսոյ:

Եւ առհաւատչեալ սորա փոխարէն,
Գոչեմ բորբոքւած ձայնը հառաչի.
Տո՛ւր ինձ սփոփիլ մաշող ախտերէն,
Որ յոյսը իմ մէջ նորից կանաչի:

Եւ ես ամոքւած ծանրաբեռ վշտից,
Բարձր կը հնչեմ եօթնադի քնար.
ձմլւած սրտիս վիրաւոր խորքից
Մարած ձայն սիրոյ թո՛ղ լսէ աշխարհ:

Եւ գուցէ ձեռքդ քո ընկերական,
Լինի սփոփիչ իմ հեղձած հոգուս,
Եւ գուցէ խօսքդ ազնիւ մարդկական
Տայ եռանդ հնչել հանգած լարերուս:

1889 թ. 2-ին յունիսի:

ԲԱՐԻ ՊՏՈՒՂ

Յ. ԳԱՌՆԵՅՈՒ

Ա.

Երկար ժամանակ ծառայում էր բիձայ Սարգիսը Դաւիթ աղայի զրանը և միշտ գոհ էր նորանից:

Նորա պաշտօնը շատ բարդ չէր: Դաւիթ աղայի բակն և դուռն էր աւելում առաւօտ-երեկոյ, բակի ներքին ծայրին շարունակ կապած զամիրներին էր կերակրում և տան առաջի ծաղկանոցն էր ջրում:

Բացի բիձայ Սարգսից՝ Դաւիթ աղայի բակումը շատ ծառաներ կային այլ և այլ պաշտօններով. խոհարար, կտավար, իրանց օգնականներ, լւացարար, աղախին, սենեկապան, սպասուհիք և այլն: Բիձայ Սարգիսը նոցա ոչ մէկի հետ չարաբերութիւն չ'ունէր. ճաշ-ւայ որոշ ժամանակը միայն իւր բաժին մի տեսակ պարզ արգանակը ստանում և բերում էր իւր փոքրիկ դռնապանական խցիկումն ուտում և մինչև միւս օրը սպասաւորներին ոչ մէկի հետ չէր տեսնում:

Նաո մաքրասէր էր բիձայ Սարգիսը, նա միայն իւր տիրոջ բակը չէր յստակ պահում. ողջ քաղաքումը ասելիք էր դառել Դաւիթ աղայենց փողոցի մաքրութիւնը. աւելը ձեռքին նա պատրաստ էր փողոցի ամենափոքրիկ ցեխն անգամ սրբելու:

Աղայական ինքնասիրութիւնը գոհ էր այդ բանից և բիձայ Սարգիսը երբեմնապէս արժանանում էր տիրոջ կողմից մի փոքրիկ շնորհքի: Դաւիթ աղան սովորութիւն էր արել կառքից իջնելուս՝ ամիսը մի երկու անգամ, կիւրակէ օրերը, մի քանի կողէկ սպիտակ փող նւիրել իւր դռնապանին, ասելով. քեզ արքայութիւն,

բիձաց Սարգիս, լաւ ես զուլլուղ անուամբ. էս մի քանի կոպէկը տա՛ր երեխաներիդ համար մրգեղէն ա՛ն:

Սուտ չէր ասում Դաւիթ աղան. բիձաց Սարգիսը մեծ ընտանիքի տէր էր և շատ աղքատ. իւր չնչին ոռճիկն էր նրանց միակ ապրուստը: Հեշտ բան չէ՝ եօթն աղջիկ և մի տղայ ունենալ, անդործ անբան, քաղաքի հեռու թաղերից մէկում՝ մի էժանագին կիսաւեր բլբլացքի տակ ժողոված:

Եթէ Սարգիս բիձացի պինդ կազմուածքը չը լինէր, զժւար էր նորան բազմաթիւ անմայր զաւակների հոգսի տակ չ'ընկճել: Նորա լծակից ամուսինը բաշխելով բիձաց Սարգսին վերջին արու զաւակը, ինքը երկինք գնաց՝ մարդին տօկունութիւն մաղթելու անտանելի ցաւերը կրելու համար:

Բիձաց Սարգսի ընտանեկան ղրութիւնը անյաջա չէր իւր տիրոջից և այդ պատճառով նորան իրաւունք էր տւել զիշերը շատ ուշ դնալ իւր զաւակների մօտ անցկացնել և առաւօտը շատ վաղ իւր գործին կենալ:

Բիձաց Սարգսի մաքրասիրութիւնը յագեցնում էր և տիկնոջ փառասիրութիւնը: Ինքնագոհ ժպիտով ծաղկահասակ աիկիներ ներս էր կանչում բիձաց Սարգսին պարտէզ, երբ իւր բարեկամութիւնների հետ ծաղկանոցի սեղանի վերայ, թէյի բաժակը ձեռքին, գովասանքներ էր լսում իւր սիրած պարտիզի կանոնաւորութեան համար հաճոյախօս հիւրերից:

— Ըհը՛, բիձաց Սարգիս, քեզ բաղնիսի փող, ասում էր քնքշահայեաց տիրուհին, իմ սիրելի հիւրերը հաւանում են քո պարտէզը:

Սարգիսը խոնարհութեամբ ստանում էր սպիտակ փողը և հեռանում:

— Միտս բերես, որ այս իրիկուն քո աղջիկների համար շորացու էլ տամ, ձայն էր տալիս ետեւից աիկինը, և Սարգսի տան հանդամանքը հիւրերին պատմում, աւելացնելով՝ թէ ինքն է նրանց հագցընում և խնամում:

— Գիտենք, գիտենք, մենք ճանաչում ենք քո ողորմած բնութիւնը՝ միմեանց աչքով էին անում հիւրերը, պատասխանելով իրանց մեծարող տանտիկնոջը:

Նշանացի խօսակցութիւնն անտեղի չէր. շաբաթը մի երկու

անդամ լսում էին շարունակ Դաւիթ աղայի կնոջից բիձայ Սարգսի աղջկանցը շորացու ուղարկելը. այդպիսով նրանք ծալքերով հագուստ պէտք է ունենային, այն ինչ բոլորը կիսամերկ էին:

Տիկինը, խօսք չը կայ, մոռանում էր իւր խոստումը և տարին մի երկու անգամ իւր սպասուհու հետ հնոտիները ուղարկում էր Սարգիս բիձի աղջկներին:

Բ.

Գարնան գեղածիժաղ օրերից մեկում՝ Դաւիթ աղայի միակ որդի եօթը տարեկան Վասիլը ման էր գալիս իւր օտարազգի դաստիարակչուհու հետ իրանց պարտիզում և ծաղիկներն անինայ պոկոտելով՝ շաղ էր տալիս գետնին:

Յանկարծ պարտիզի երկաթեայ վանդակների արտաքին կողմից — բակից ցնցոտիների մէջ փաթաթւած իւր հասակակից մի երեխայ թոյլ ձայնով Վասիլի անունը տւեց:

Վասիլը յետ նայեց, տեսաւ օտար մանուկին, մի խորթ հայեացք ձգեց նորա վերայ և շփոթւեց. երեւի նա զգւանք կամ երկիւղ զգաց առաջին անգամը, որ շրթունքներն ուռեցրեց և փաթաթւեց դաստիարակչուհու հագուստի քղանցին. բայց նա կրկին սիրտ առաւ անձանօթ երեխայի բաղցր նայւածքից, մօտ դնաց վանդակին և հարցրեց.

—Ո՞վ ես դու:

—Ի՞նչայ Սարգսի տղան եմ, անվտոհ հաստախնայ մանուկը, անունս էլ Արտեմ է:

Վասիլը թէև յաճախ խաղում էր բակումը, կամ պարտիզումը, բայց նա երբէք տեղեկութիւն չ'ունէր Սարգիս կամ Մարկոս բիձաների գոյութիւնից: Տանու ծառայք, արդարեւ, վիտում էին իրանց ներս ու դուրսը, բայց նորա ի՞նչ ցաւն էր ուշք դարձնել ստոր արարածների վերայ, կամ ո՞վ իրաւունք կը տար միակ պաշտօնի զաւակին՝ ծնողական աչքերի լոյսին՝ ծառաների կամ աղախիւնների հետ ընկնել: Արդեօք ծնողքը թոյլ ևս չէին տալիս Վասիլին խաղալ մինչև անգամ իրանց շրջապատող զրացի մանուկների հետ: Միակ խաղընկերը և երեխայի հետ յարաբերութիւն ունեցողը իւր Փրանսիացի դաս-

տիարակչուհին էր, որի պարտքն էր կատարել երեխայի ամենատեսակ հաճոյքը և խօսել նորա հետ Ֆրանսերէն և ռուսերէն:

— Դու ո՞վ ես, կրկնեց Վասիլը հարցմունքը:

— Ձեր դռնապան բիձայ Սարգսի տղան եմ, մի՞թէ դու իմ հօրս չես ճանաչում, ձեր պարտէզն իմ հայրն է ջրում, այդ ծաղիկները իմ հօր ցանածն են. ընչո՞ւ ես կորուսում և թափում, ամառս են, շարունակեց Արտեմը. եթէ դրանք քեզ պէտք չեն, ինձ բաշխի՛ր, ես կը տանեմ իմ քոյրերին:

— Տուն արի՛, կանչեց Վասիլը:

— Ի՞նչ ես ասում, Վասեա՛, ընչի՞ պէտք է օտար աղքատ երեխէն տուն դալ քեզ մօտ, նա քո ի՛նչ ընկերն է, յանդիմանեց դաստիարակչուհին և խոժոռ դէմքով հրամայեց Արտեմին հեռանալ:

— Ի՛նչպէս, ես կանչեմ, դու արգելե՛ս, ճչաց դաստիարակչուհու վերայ՝ եսասիրութիւնը վերաւորած Վասիլը, ես կամենում եմ, որ Արտեմը ներս գայ, այն էլ դու ինքդ դուրս գնաս, նորա ձեռքից բռնած՝ ներս բերես. ես կամենում եմ, կրկնեց, նա, ապա թէ ոչ՝ կը գլորեմ գետին և ոտքերս քարէքար կը տամ: Այս ասելով՝ նա իւր գլուխը խիեց ծառերին և քարշեց պատառեց դաստիարակչուհու շրջաղղեստը:

— Ա՛խ, շարութիւն ես անում, Վասեա՛, տրտնջաց քնքոյշ օրիորդը, ես ի՛նչպէս մաքուր ձեռքերով մօտենամ աղքատ երեխային:

— Ո՛չ, ոչ և ոչ, այնպեց Վասիլը և այնպէս բարձր ծղրտաց, որ աղջիկն ստիպեցաւ իւր սանի քմահաճ պահանջը լցնել. զգւանքով, կնճռոտ երեսով դուրս գնաց նա պարտիզից, բռնեց Արտեմի ձեռքը և ներս բերեց:

— Դիցուք, ես քո կամքդ կատարեցի, բայց ի՛նչ կ'ասեն քո ծնողքը, երբ իմանան, թէ դու հայերէն ես խօսում սորա հետ, յանդիմանեց դաստիարակչուհին, դու չը գիտե՛ս, որ նրանք ամենայն զօրութեամբ աշխատում են մոռացնել տալ քեզ հօրդ հանգուցեալ մօր փափազով սովորեցրած մի քանի հայերէն խօսքերը:

— Ես Արտեմին կը սովորցնեմ Ֆրանսերէն, ես սորանից այսուհետեւ բաժանուողը չեմ, այնպեց Վասիլը և պահանջեց բիձայ Սարգսի որդու ընկերութիւնը:

— Այնու ամենայնիւ ես պարտքեմ համարում խիոյն մօրդ հա-

դորդել այս զէպքը, ասաց և մանուկներին միասին պարտիզում թողած՝ օրիորդն շտապեց տիկնոջը լուր տալու:

— Դո՛ւքս, Կո՛ւքս, անպիտան լաւո՛ւտ, կանացի սեռին անվայել կատաղութեամբ յարձակում դորձեց անմեղ մանկան վերայ տիկին Մարիամը, կամ՝ իւր սովորական կոչումով ախուհետեւ մեծարենք՝ Մարիա Մինսեֆեան:

(Փակագծում ասած՝ տիկինը զալալ Յականի աղջիկն էր: Նորա հայրը, յայտնի չէ, Սալմաստի՞ց, թէ Սամանցուի աշխարհքիցն էր եկել, մի քանի ժամանակ դռնէ դուռը մանգալով՝ հին շրեր ու կօշիկներ էր առել, ծախել, վերջը հիւանդանոցներից մէկի հին փոխնորդները էժան գնելով՝ մի փոքրիկ զրամագլուխ էր կազմել իւր համար: Բազդը նորան ժպտացել է, կապալներում մեծ գումարներ է ձեռք բերել, անուն է հանել, պալատների տէր է դառել և իւր Մաշօյին քաղաքի հին աղնական՝ քանդակու ճանապարհի վերայ կանգնած տների զաւակներից մէկի կինը շինել: Ահա այդ բազդաւոր ամուսնութեան քսան տարիների մի հատիկ պտուղն էր մեր Վասեօկը: Մարիա Մինսեֆեան տասներեք տարի պտղում էր. փորձառու բժիշկները հօր պատանեկութեան հասակի մէջ ստացած հիւանդութեան հետեւանքն էին համարում):

— Դուքս կորի՛ դու էլ, քո անպիտան ծեր հայրն էլ, խրոխտալով ներս մտաւ տիկինը պարտեզ, հեռն էլ ճշաց. — Կիրի՛լ, Կիրի՛լ, դու Կիրի՛լ, ո՞րտեղ ես, շտապի՛ր այս բոպէիս դուքս վռնդել չափը կորցրած դռնապանին:

Կիրիլը Դաւիթ աղայի տան ընդհանուր կառավարիչն էր. նորա ձեռքին էր Դաւիթ աղայի բոլոր կարողութիւնը. նա էր անշարժ կալաւքի եկամուտները ժողովում, տան տնտեսութիւնը հոգում, ծառաներ վարձում և սրձակում, առնում, տալիս, բերում, տանում. մի խօսքով՝ սոսկ Կիրիլը տիկնոջ և աղայի համար, իսկ Կիրիլ Տրիֆիմ իւր աղայի տան հետ յարաբերութիւն ունեցողների համար էր Դաւիթ աղայի տան լիակատար տէրը:

Դաւիթ աղան, կամ նոր կոչումով Դաւիթ Ֆէօդօրիչը, բոլորովին հաւատում էր Կիրիլին, իսկ Մարիա Մինսեֆեայի մօտ, նա իրաւունք ունէր առանց թոյլտուութիւն ինչդրելու ներս մտնել՝ երբ իւր, կամ տիկնոջ կամքը տալիս էր:

—Է՛յ, Կիրիլ, ի՞նչ ես ուշանում, երկրորդ անգամ ձայն տւեց տիկինը և ձեռքը բարձրացրած՝ կամենում էր խփել խեղճ Արտեմի գլխին:

—Իսկո՛յն, իսկոյն զալիս եմ, հազիւ լսւեցաւ Կիրիլի ձայնը. բայց թէ Կիրիլի գալն ի զուր անցաւ և թէ Մարիա Մինաեմնայի սպառնալիքը:

—Ինչ կ'անե՞ս, ո՞նց թէ դուրս կը ձգես, վրայ պրծաւ Վասեօկը և կծեց մօր աջոյի ծայրը: Նորա ատամները թաղւեցին փափուկ աջոյի մէջ և կապուտ սպիւք թողին:

—Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ անտանելի մանո՛ւկ, վշտացաւ մայրը և շտապեց նուրբ հոտաւէտ թաշկինակով կապել խոցը. մի ամբողջ շաբաթ անկնոջ երեսը կապւած էր՝ անտեղի կասկածանքներից ազատ լինելու համար:

—Հեռո՛ւ, Կիրիլ Տրիֆիլի՛չ, մօրը թողած՝ դէպի կառավարիչը վազեց Վասիլը, թէ չէ քարով զուլսդ կը ձղեմ:

Գ.

—Այս ի՞նչ կը նշանակի, գոչեց Ղաւիթ Ֆէօդօրիչը, երբ ներս մտաւ իւր տունն՝ անսեռակը և տեսաւ պատառոտուն ցնցոտիներով մանուկին իւր սիրասուն զաւակի հետ՝ իւր սեղանի զարդերը քրքրելիս. —Է՛յ, ո՞վ կայ այդտեղ, ձայն տւեց նա ծառաներին, դուրս ձգեցէ՛ք էս թափառաշրջիկին:

—Ո՛ւմ ընկերին ես դուրս ձգում, իւր հերոսութիւնը դործ դրեց Վասիլը և հօր սեղանի թանկագին իրեղէններից մի քանիսը յատակի վերայ փշրտեց: Նա էր, որ Ղաւիթ աղան երեսը թեքեց, ապա թէ ոչ, թանաքամանի կոորտանքն աչքն էին ցցւում:

Ղաւիթ Ֆէօդօրիչի զարմացական բացականչութիւններին պատասխան եղաւ միւս սենեկից տանտիկնոջ ուրախ քրքշոցով ներկայութիւնը:

Միաբանական ընտանեկան խորհուրդը վճռեց՝ մի քանի օր թոյլ տալ Արտեմին խաղընկեր լինելու Վասեօկին, մինչև ապագան անելիքը ցոյց կը տայ, սակայն ոչ այլապէս, եթէ ոչ Վասեօկի աւելորդ հագուստներով երեխային կերպարանափոխած:

Դ.

Սովորական դարձաւ այնուհետեւ բիձայ Սարգսին առաւօտը իւր հետ Արտեմին Դաւիթ աղայենց տուն բերելը և զիշերը, Վաստօկի քնելուց յետոյ, իրանց տուն տանելը:

Փոքրիկ մանկան համեստ և քաղցր բնավորութիւնը օր ըստ օրէ քաղցրացրեց իւր վերայ տանտիրուհուն: Դաւիթ աղայի աստղը նոյնպէս բռնեց Արտեմի հետ. ամենքը սիրեցին նորան և սկսեցին ուռսերէն թոթովել հետը. օրիորդ դաստիարակչուհին այլ ևս չէր զգուժ կոկիկ և մաքուր հագնւած «արջուկին» քաղաքակրթելու և ծաղկանոցումը հետը պտտեցնելու. օրիորդը, ի սէր որդու, սկսեց մինչև անգամ բիձայ Սարգսին մարդատեղ դնել և նորա երեսին ժպտալով՝ որդու մասին զովասանքներ խօսել:

Միակ դժւարութիւնը և ընտանիքի հոգածութեան առարկան Արտեմի սկզբնական վարժութիւնն էր և լեզուն կորելը: Արտեմի ասիական կոշտ հնչիւններն առաջին անգամը շատ էին աղճատում և ճումաւտում Ֆրանսիական փափուկ սալօնական խօսքերը, բայց մնաս չ'ունէր, երեխայի ընդունակութիւնը ամեն բան հարթում էր:

Ետտ չ'անցաւ, Արտեմը կամ մոռացաւ կամ հօր խրատովը մոռանալ ձեացրեց մայրենի լեզուն. կարճ միջոցում զռնապանի տղան Վաստօկից աւելի յառաջադիմութիւն ցոյց տւեց և այդ մեծ ցաւ պատճառեց թէ օրիորդ դաստիարակչուհուն և թէ շքեղ ապարանքի գերազնիւ տէրերին:

Ե.

Ամեն բան չափ ու սահման ունի. ամեն ինչ սովորական դառնալով՝ կորցնում է իւր նշանակութիւնը, մանաւանդ նորասէր մանուկների համար, եթէ այդ հին սիրելին այսօր նորա եսականութիւնն է զրգուել:

Խորին վիշտ պատճառեց, պէտք է խոստովանենք, Դաւիթ աղային և իւր կնոջը, երբ մի օր փոքրիկ Վաստեան հօր կապարեայ ձեռնափաշտովն այնպէս խփեց իւր խաղընկերին, որ երեխան շնչասպառ.

տարածւեց յատակի վերայ: Աւելի դառն հետեանքի կը հասցնէր մանուկ բռնակալը, եթէ մայրն ու դատարակչուհին չը խլէին ձեռքից զաւագանը և չը հրամայէին ծառաներին հեռացնել կիսամէռ Արտեմին:

— Կորցրէ՛ք աչքիցս, գոչեց Վասիլը, էլ չեմ՝ կամենում՝ դորան տեսնել. դա ի՞նչ կը համարձակի ինձանից լաւ ուսանիլ: — Կորցրին, հեռացրին, բայց երկու ժամում հազիւ ուշքի բերին:

Ծերունի բիձայ Սարգիսը՝ եզան նման բառանչելով՝ ղեկունը ճանգւառում էր. նա անիծում էր իւր որդուն աղայի տունը բերելու օրը:

Լաւ էր, որ բժիշկը շուտ վրայ հասաւ, կարելի միջոցները գործ դրեց և երեխային ուշքի բերեց, ապա թէ ոչ՝ իրան Դաւիթ աղային մեծ հոգածութեան պատճառ պիտի դառնար այս արկածքը:

2.

— Բիձայ Սարգիս, կանչեց մի օր Դաւիթ աղան. տիկնոջը և իմ կամքն է, որ քո Արաւիդդ արւի Հայոց Ուսումնարանը և մեծանայ, քահանայ դառնայ, մեր տանու տէրտէրը լինի: Կինս թէպէտ և շատ էր պնդում, որ արքունի ուսումնարան տանք, բայց ես նորան համոզեցի, որ աղքատ մարդի զաւակին Հայոց Ուսումնարանի կրթութիւնից աւելին անվայել է, որ դռնապանի որդու ամենայարմար պաշտօնը քահանայութիւնն է. ուրեմն՝ վաղը այս տոմսակովը կը դիմես Հայոց Ուսումնարանի տեսչին և քո որդիդ կը մտնի աշակերտ:

— Բայց ես անկարող եմ կատարել դպրոցի պահանջները, կմկրմաց բիձայ Սարգիսը:

— Իմ տոմսակս կը պատրաստէ քո որդու համար փափուկ անկողին, մաքուր հագուստ և անուշահամ ուտելիք. մեծ բան չի լինիլ դպրոցական վարչութեան համար ի պատիւ իմ՝ բնիկ քաղաքացու և ազնւագարմութեան՝ որ և է եկաւոր զազախեցու կամ շան ճրագի փոխարէն, իմ ծառայի որդուն ընդունել:

— Աստուած կեանք տա՛ց, տէր իմ, խոնարհ երկրպագութիւն տւեց բիձայ Սարգիսը:

Հետեւեալ օրը դպրոցական վարչութիւնը երեք չորս խնդրագրի

վերայ մակադրեց. «Թողուլ առանց հետեանաց, իսկ Արտեմ Սարգր-սեանին, ի յարգանս ազնւատոհմ Ա...եանցի, գրել ի շարս ձրիաւարժ որդեգրաց՝ կոչելով նորան Յարութիւն Դռնապանեանց»:

Է.

Ասալ մի՛ ասիլ, մի կրակ ու պատիժ ասա. ամբողջ տունը դեռահաս գազանի քոթոթի ձեռքին դողում էր. քանի մեծանում էր, այնքան դատարարահուճիքը յաճախ էին փոփոխում. մէկը գեղեցիկ էր, միւսի հասակն էր շատ բարձր, երրորդի քիթն էր ծուռը, չորրորդը յանդգնեց իրան նկատողութիւն անել և այլն և այլն. ամեն մէկին մի մի պատճառ բերելով՝ ճանապարհ էր դնել տալիս: Այն տեղը հասաւ, որ մի անգամ էլ յանդգնեց պահանջել մօրից՝ հեռանալ իրանց տանից, ինքը, ըստ իւր ասութեան, խնդրելու է հօրը ուրիշ մայր գտնել իւր համար:

Գուցէ շատ հաճոյ թւեցաւ Դաւիթ աղային որդու առաջարկութիւնը, բաց խելացի տիկինը կարողացաւ աննշան խաղալիքներով կակղացնել իրասածի զաւակի սիրտը և գրկախառն համբուրով ամեն բան կարգի դնել:

Այդ դէպքը բազմիցս կրկնւում էր սեղանի վերայ Դաւիթ աղայի կողմից՝ իբրև համեմիչ աղ ախորժակ քաղցրացնելու համար:

Ը.

Այն վարժապետ, ոչ վարժուհի չէն մնում Դաւիթ աղայի տանը. ամենաշատը երկու շաբաթ, երեք շաբաթ և ահա կամ իրանք են զգւում թողնում, կամ Աստիյն է վիրաւորական խօսքերով ճանապարհ դնում. մէկի վերայ մինչև անգամ շունը գրգռեց: Ծնողները շատ էլ չէին հոգում, ըստ որում ժամանակ չէին ունենում. աղան՝ կտուքը լծել տա՞ծ՝ մինչև ժամը երկուսը այցելութիւններով էր պարտաճ. այնուհետև գնում էր մի ժամադրեալ տեղ ճաշելու, կամ իւր որոշեալ օրերի պաշտօնական ճաշերն էր տալիս. զիշերներն էլ կլուբներում կամ թատրոնական գեղադէշ, շիկահեր, խարտիաշ, քաղցրաճայն երգչուհիների շրջաններում էր զւարճանում, նրանց համար թանկագին պատկեր էր հիւսում. իսկ տիկինը նոյնպէս ցորենները

փոխադարձ այցելութիւնների և նորաձևական եւրոպացուհիների ընդունելութիւնների մէջ էր խտոնւած, իսկ զիշերները, Վասիլին քնացնելուց յետոյ, մի ժամաչափ Կիրիլ Տրիֆիմիչի հետ փակւած՝ որպէս թէ միւս օրւան տնտեսական հոգսերն էր մտածում, կարգադրում և ապա աղախնի ձեռքով իւր գզգզւած մագերը կարգի բերում, հագնւում, զուգւում, կառք էր նստում և գնում լոտօների զլխին բազմում մինչև խորին մէջգիշեր:

Այսպէս թէ այնպէս, հարկաւոր էր Վասիլի համար լրջօրէն խորհել, մանաւանդ որ այցելուների քաղաքավարական հարցերից մինն էլ միշտ Վասիլի առողջութիւնից և ուսանելուց տեղեկանալն էր լիւրում: Առաջին հարցին հետևում էր. — փառք Աստուծոյ, իսկ երկրորդին՝ խօսքը բերաններում խեղդւում էր. խաբել չէր լինիլ, բոլորեքեան զիտէին, որ հողատար ծնողաց սերելի զաւակը ոչ ուսուցիչ ունի և ոչ որ և է տեղ ուսանում է:

Հարկադրեցաւ Դաւիթ աղան Կիրիլի ձեռքով քաղաքական գլորոց ուղարկել Վասիլին, բայց այնտեղից մերժում ստացաւ. — գիտութիւնը և տարիները չեն ներում հասակին համապատասխան դասատուն մանել:

— Ե՛հ, թո՛ղ պատրաստւի, յետոյ մանի, փողի բան չի՞, վճռեց Դաւիթ աղան և հէնց նոյն օրը մի մասնաւոր պանսիօն տեց, կրկնապատիկը վճարելով և տարեկանը սկզբից տալով:

— Դուք փողի մասին մի՛ հողաք, պատւիրեց նա պանսիօնի տիրոջը, եթէ նկատէք որդուս թուլութիւնը, կամ ծուլութիւնը, թանկագին ուսուցիչներ վարձեցէք, կարեւոր ծախսերն արէք, միայն Վասիլիս ուսում տւէք:

Կպրոցի տէրը հէնց առաջին շաբաթումը հաւաստի եղաւ, որ Վասիլից ոչինչ չէ դուրս գալու, բայց և այնպէս՝ շահաւէտ էր շոյելով, հաճոյախօսութիւններով, զիւրազին պարգևներով որսը ձեռքից չը փախցնել. գար գլորոց, չը գար, ուսանէր, կամ ոչ, դաս համար տար, թէ ուղղակի դուրս գնար և բախումը վազէ վազ անէր, ամենքն աչք պէտք է փակէին և իրանց գործը շարունակէին:

Անխրժիք, այսպիսի բարեխիղճ գլորոց հաճելի եղաւ և իրան արիաջան Վասիլին. տանից ձանձրացած ժամանակ՝ իրան համար ամենալաւ խաղալու և զւարճանալու տեղն էր. ի՛նչ վնաս, թէ շատ

անդամ քիթն ու պռունդն էր ջարդուում մարդարանից վայր ընկնելով, կամ իրանից ուժեղ ընկերակիցների բռունցքներն էր անուշ անում:

Կարիք էլ չ'ունէին Գաւիթ աղան կամ կինը տեղեկանալ իրանց խելօք Վասիլի մասին. ամիսը մի անգամ երեխան ինքն ուրախ ուրախ ցոյց էր տալիս հօրն ու մօրը իւր յառաջադիմական թւանշանները, բոլոր առարկաներից հինգ էր, վարքն էլ գերազանց, էլ ընչի՞ պէտք է վշտանային Կիրիլ Տրիֆիմիչի ներկայացրած դպրոցական մեծամեծ ծախքերի համար:

Քանի անգամ Կիրիլը յայտնել է իւր զարմանքը դպրոցի տիրոջ խոշոր պահանջների համար, բայց միշտ իրաւունք է ստացել ուրախութեամբ վճարելու:

— Բարեհաճեցէք լսել այս թուղթը, ներս եկաւ մի օր Կիրիլը և կարդաց դպրոցատիրոջ հետեւեալ հաշիւը.

Այնպէս Վասիլ Ա...ովի վերայ այս ահաւոր եղած արդարացի ծախքերը.

Արտաքոյ կարգի ուսուցչաց վարձ	175	րուբլի
Նկարչական գործիքներ	25	»
Դասարանական պիտոյքներ.	15	
Դասական տետրակներ.	10	
Մարմնամարդական կարեւոր իրեր.	30	
Իւր ծեծած ընկերին բաւականութիւն տալու		
Համար ընծայք	15	
Նախաճաշիկի համար քաղցրեղէններ	7	
Իւր կոտորած անօթների վճարք	30	

Ընդ ամենը. . . 307 րուբլի:

— Հա՛, հա՛, հա՛, միաժամանակ կշկշացին որդեսէր ծնողները, տեսնում ես մեր Վասեօկն ի՞նչ քաջ է եղել, որ ընկերի էլ ծեծել է:

Մայրը զրկեց իսկոյն և համբոյրներ շուպլեց, իբրև խրախուսանք, իւր «փոքրիկ չարին» (այսպէս էր կոչում նա որպուն փաղաքշական լեզուով), իսկ հայրը հրամայեց փոխանակ 307 մանէթի, 500 կամ լեզուով), իսկ հայրը հրամայեց փոխանակ 307 մանէթի, 500 կամ կրկնապատիկը վճարել հանդերձ շնորհակալութեամբ, իւր կողմից

ևս պատուիրեց անձամբ տանել խելօք Վասիլին ֆրանսիացու մազազինը և աչքի հաւանած խաղալիքները ղնել:

—Միթէ մենք տարեկան մի որոշեալ մեծ դումար չենք վճարում ուսման վարձ, կամ վերեւ շանակեած պիտոյքները չենք գնում, այս կրկնակի վճարքն ի՞նչ կը նշանակէ, իւր կողմից փաստաբանեց Վիրիլ Տրիֆիմիչը յօգուտ տիրոջ քսակի:

—Մեր որդին ուրիշ հասարակ քաղաքացիներից այլ ևս ընչո՞վ պէտք է զանազանւի, պարծանօք կշտամբեցին կառավարչի անգիտութիւնը միաժամանակ հայրն ու մայրը:

Վիրիլի պատասխանը մի բազմանշան լուռ ժպիտ եղաւ. նա մտածեց իսկոյն իւր հաշւեմատեանում զրեւիք թւերի քանակութիւնը:

Նորա տօմարում գրեցաւ նոյն թւով՝

—Վասեօկի ուսուցչին արտաքոյ կարգի ծախք՝ 997 մանէթ:

Թ.

Այլ ևս անհնար էր Վասիլին պանսիօնում պահել. դպրոցը տարրական էր, իսկ Վասիլի տարիները 18-ից անց է: Խելացի դպրոցատէրը բարեոք դատեց ուրախ ուրախ Ղաւիթ Ֆէօդօրիչին այցելել նորա ուսումնաւարտ որդու հետ. նա շնորհաւորեց ազնւազարմ պարոնին զաւակի յառաջագէմ և յաջող դաստաւարութիւնը՝ պարգևելով հօր սեղանի վերայ մի ոսկէտառ վկայական գերազանց թւանշաններով:

—Ձեր որդին իրաւունք ունի վաղւանից գիմնազիլայի բարձր դասարաններում շարունակել, պարծանօք շեշտեց դպրոցատէրը, բայց իմ սրտայիր խորհուրդս է՝ ափսոսալ ձեր աշխատանքը և որդուդ միանգամայն ազատել այս տգէտ քաղաքի անկիրթ երեխաների ընկերակցութիւնից և հասարակական ուսումնարաններից. ձեր ազնւութեան պատուոյն վայել է՝ միակ զաւակիդ մեծ քաղաքի մասնաւոր բարձր դասընթացով պանսիօններից մէկում տեղաւորել, կամ քաղաքակիրթ աշխարհի գիմնազիօնները տալ, որով մի քանի տարւայ ձեր և իմ աշխատանքը լիովին կը ստակի:

Դպրոցատէրն իւր անկեղծ խորհրդի համար մի ծալք թղթադրամ պարգև ստացաւ Ղաւիթ Ֆէօդօրիչից:

Ժ.

Ոչինչ բանով աչն տարին Վասիլը չը համաձայնեց ոտքը քաղաքից դուրս գնել կամ ուսանել:

—Հողիս դուրս եկաւ աշխատելով, իրաւացի նկատեց Վասիլը, մի տարի դոնէ հանգստանամ:

—Գնա՛, եթէ կամենաս, ուրիշ քաղաքում հանգստացիր, խընդրեցին, աղաչեցին ծնողքը կարճ միջոցից յետոյ, այլ ևս չը կարողանալով տանել որդու ապիրատութիւնը և զեղիս կեանքը:

Կարելի է արհամարհէր Վասիլը ծնողաց ցանկութիւնը, եթէ աշխարհատեսութեան և մեծամեծ քաղաքների գրաւիչ փափկութիւնը չը դրդէին նորան:

Այդ պատճառով մի օր ճեպակառքը Կիրիլ Տրիֆիմիչի ուղեկցութեամբ թռցրեց նորան դէպի առաւել նշանաւոր մեծ քաղաք:

Անտարակոյս, ոչ մի կանոնաւոր դպրոց իւր պատերից ներս չէր կարող ընդունել Վասիլի նման անընդունակ և մոլի պատանւոյն. մի շաբաթուայ մէջ երեք տեղից արձակեցաւ:

Ստիպւեց Կիրիլը մեծ վարձատրութեամբ մի մասնաւոր դպրոց տալ Վասիլին և քսակը փողով լցրած՝ վերադառնալ:

—Խնձ նայի՛ր, հրամայողաբար մատը շարժեց Կիրիլի վերայ Վասիլը վերջին հրաժարական բոպէին. վա՛յ քեզ, եթէ մի օր իմ փողը պահասել է. կայծակի արագութեամբ կը սլանամ մեր քաղաքը և կռնիցդ բռնած՝ դուրս կը շարտեմ:

—Յախի՛ր, որքան կամքդ կը բարեհաճի, ասաց Կիրիլն և ճանապարհ ընկաւ. այդ խօսքերով, ժպտաց նա իւր միջումը. դու իմ ճրագը վառում ես, ձերը հանդցնում:

ԺԱ.

Որչափ ևս մեծ էր պանսիօնատիրոջ ստացած վարձատրութիւնը, բայց անկարող եղաւ մի տարուց առաւել զսպել անկապ աշակերտին. մի օր դուռը բաց արեց և պարզ ի պարզոյ կօշիկներն առաջը դրեց:

Բացեցաւ այնուհետև մեր նորահաս երիտասարդի համար ազատ ասպարէզ:

Անպիտան ընկերները շրջապատեցին Վասիլին. հիւրանոցներն իրանց անմիջական հիւրն էին տեսնում, պարուհիներն ու երկրորդական դերասանուհիները միմեանց դէմ խնորհիւներ էին լարում. իսկ փողը ջրի պէս առու էր եղել գնում քսակից:

Այդ քաղաքում Վասիլը փող ստանում էր մի վաճառականից Կիրիլ Տրիֆիմիչի յանձնարարութեամբ: Կիրիլը բարեխիղճ պարոնի հետ ծածուկ շինւել էր, երկուստեք պայմանը ձեռնտու էր. որոշած էր՝ այլապէս փող դուրս չը թողնել, մինչև կրկնապատիկ ստորագրութիւն չ'առնի:

Վաճառականի գործ զրած հնարքն առաւել՝ զործնական էր: Ակզբներումն անխնայ և անհաշիւ շռայլում էր, տալիս էր առանց ինչ ստորագրութեան. փոքր առ փոքր սկսեց մասնաւոր նկատողութիւններ անել, հետզհետեւ դժկամակութիւն և տրտունջ յայտնեց. մի օր էլ կտրականապէս մերժեց՝ պատճառելով, որ նա իւր զրամարկղի փողերը կարեց:

Շատ աղաչեց, թախանձագին պաղատեց Վասիլը, բայց մինչև եռապատիկ ստորագրութիւն չը տւեց բոլոր վերցրածի համար, սուկոսն էլ վերան բարդելով, ոչինչ չը դուրս տարաւ:

Մի տարւայ մէջ այդպիսով մի սարսափելի գումարի ստորագրութիւն տւեց:

Փորձառու վաճառականը յարմար դատեց պարտքի ցուցակն ուղարկել Կիրիլ Տրիֆիմիչին և փողերը պահանջել:

Վերջինս իւր գլխի մազերը քաղեց. պարտքի գումարը տիրոջ եկամտից շատ աւելի էր. տէրը շատ էլ համաձայնէր վճարելու, հնար չ'ունէր, այս դէպքը կարող էր, գուցէ, իւր դրութիւնն էլ խախտելու, իսկ այդ իւր համար վաղահաս էր. դեռ բաւականին անշարժ կալածներ կային, որոնք Կիրիլի հաշուով իրան էին մնալու, սակայն դեռ շուտ էր:

Կիրիլը լաւ համարեց գրել վաճառականին՝ Վասիլի պարտքը կիսով չափ պակաս ցոյց տալու:

Քարն ապառաժին էր հանդիպել. խորագէտ վաճառականը մի նամակով վճռաբար յայտնեց Կիրիլին, որ եթէ իւր պահանջը լրիւ չի բաւականացնիլ, ինքն ուղղակի կը ներկայացնի Ռաւիթ Ֆէօդորիչին՝ նորա յանձնարարական գրի հետ միասին:

ԺԲ.

Թող փոխադարձ բանակցութիւնները շարունակեն Կիրիլ Տրի-
ֆիմիչի և իւր հաւատարմատարի մէջ, իսկ մենք հեռւենք Վասիլ
Դաւիթիչի նիստ ու կացին՝ մի երկու պատկեր իրրեւ նմուշ յառաջ
բերելով:

—Այսօր ճաշին ո՞ր տեղ ենք, նշանացի էին անում մեր Վասի-
լի մշտական ընկերները:

—Ինձ մօտ, պատասխանում էր մէկը:

—Է՛հ, դու քաղցած ճաշին ես քնում, գնա՛նք ինձ մօտ:

—Դու էլ մի հիւրանոցում երկու բաժին կերակուր մի շիշ գի-
նով փորներս պէտք է ածես ու ճանապարհ դնես:

—Ի՞նչ էք խաղերով հասկացնում, ես արդէն մեր չորս պարու-
հիներին ժամ եմ որոշել մեր սիրած հիւրանոցումը, Վալօդեան
նոյնպէս գալու է, ահա և եղանք չորս:

Տղայքը վաղուց է սպասում են. ժամը շատունց լրացել է, քա-
նի մի գինու շիշեր յատակին պատարկ զրորած են, տրամադրութիւ-
նը զազաթնակէտին է հասել, բաց պարուհիները չը կան:

—Այս ի՞նչ է նշանակում, Վասիլ, յանգիմանում են ընկերները,
գիրաւորել հօ չե՞ս:

—Ոչինչ բանով:

—Կառքի փող չե՞ս վճարել:

—Մի քսան և հինգանոց:

—Ուրե՞մն:

—Ուրեմն...ը՛...ը՛... Վասիլը մատը կծեց... հասկացա՛յ, ան-
պատճառ Սօնեան ինձանից վշտացած է, միւսներին էլ նա է արգելք
եղել: Երեկ երեկոյ նորա համար ուղարկած փունջս Սաշայի փնջից
փոքր էր. ես գիտամը այնպէս էի պատուիրել, և շատ իրաւացի՛.
նա ընչի՞ պէտք է իմ Սաշայի հետ ոտք ձգի:

—Օ՛...օ՛...օ՛..., անպիտան, դու իմ Սօնեայի սիրտը կտորել
ես, մեղաւոր ես, մեղաւոր, զոչում՛ին միւս ընկերները իրար ակ-
նարկելով. գնա՛նք, գնա՛նք, Սօնեայի ձեռքը համբուրի՛ր, ներողու-
թիւն խնդրի՛ր. բաց առաջ մանենք քաղցրավաճառի մօտ, անու-
շիղէնով բերանը քաղցրացրո՛ւ:

—Անուշեղէն և ոսկեղէն, վրայ է բերում մէկը:

—Այո՛, և աղամանդեայ քորոց:

—Եւ աղամանդեայ քորոց, անգիտակցաբար կրկնում է Վասիլը:

—Կեցցէ՛, ուրեմն, Սօնեան, բաժակը բարձրացրեց մինը:

—Ոչ միայն Սօնեան, այլ և՛ Սաշան և՛ Տանեան և՛ Վարեան:

—Ձո՛րսն էլ, չո՛րսն էլ, չո՛րսն էլ:

—Ձո՛րսն էլ, ասուշի պէս կրկնում է Վասիլը:

—Ձորսին էլ պարզե՛, չորսին է՛լ, թո՛ղ ոչ մէկի սիրտը չը մնայ:

—Ես իմ Տանեայի համար կ'առնեմ, ասում է մէկը:

—Ես իմ Վարեայի համար:

—Ես կ'առնեմ քո Սաշայի համար, Վասիլ:

—Իսկ ես՝ քո Սօնեայի համար:

—Շա՛տ լաւ, շատ գեղեցիկ, ուրեմն գնանք:

Սեղանը դրած մնաց. Վասիլը մի 25-նոց ձգեց հիւրանոցի ծառայի առաջ, հրամայեց սեղանը փռած թողնել մինչև իրանց վերադարձը:

Ձորս թանկագին գոհարեղէն գնահատուցին:

Ընկերներից մէկը ձեռքը գրպանը տարաւ:

—Ա՛խ... անբաղդութի՛ւն... քսակս տանն եմ մոռացել:

—Իսկ ես բոլորովին կորցրել եմ:

—Այս րոպէիս կամենում էի ձեզանից մէկից պարտ խնդրել, մօտս փող չ'ունիմ, հաւատացնել է կամենում երրորդը:

—Գնացէ՛ք, կորէ՛ք, պարծենկոտնե՛ր, ձեզանից ճրագ չի կըպչիլ, յանդիմանելով քսակը հանեց մեր Վասիլը և սակարկած բոլոր գոհարների վճարքը տւեց:

Մի և նոյն զործողութիւնը կատարւեց քաղցրավաճառի խանութում:

Կառքերը կանգ առան սլարուհիների դրանը, մեր հերոսները վեր բարձրացան:

—Օրիորդներն այսօր փոքր ինչ տկար են, հարբուխ ունին, ընդունել չեն կարող, յայտնեց ծառան:

—Ի՞նչ ես փչում, անպիտան, գոչեց Վասիլը, հապա ո՞ւմ տանենք այս գոհարներն ու անուշները:

Մատալի աչքերը շւեցին գրպաններից հանած աղամանդների փայլերից:

—Ննորհ բերէ՛ք—բառի հետ պարոնները տուն ընկան:

Երկար չեմ ու՛ չումից յետոյ՝ վերջապէս Սօնեայի սիրտը տեղն ընկաւ, ժողտաց Վասիլի երեսին, ընդունեց նորա պարզէւը, թոյլ տւեց նորան իւր ձեռքով հանել կրծքից հին քորոցը և տեղը ցցել այս նոր բերածը ու փոխարէնը մօտեցրեց իւր երկու մատը նորա շրթունքին:

Վասիլն ինքն իրան երջանկութեան եօթներորդ երկնքումն էր համարում:

—Ուրեմն քո ձեռքով մի ծխախոտ ոլորի՛ ինձ համար և բերանս զի՛ր, շնորհ արեց զթասիրտ Սօնեան:

Տասը մանէթանոց թղթաղրամը մօտեցրեց Վասիլը լուցկիքին, որ նորա ծիրանի բոցով վառէ զիցուհին իւր ծխախոտը:

—Այս մի ուրիշ տեղ պէտք կ'ածենք, խլեց քնքշութեամբ նազիկ օրիորդը թղթաղրամը Վասիլի ձեռքից և արհամարհանօք շարտեց գէպի ընկերուհին, այժմ լուցկին աւելի լաւ կը ծառայի:

Ի նշան սրտալիր զոհունակութեան՝ Սօնեան ցուցամատով Վասիլի քթին երեք անգամ խփեց ու ծխի քուլաները երեսին փչեց:

—Կեցցէ՛, կեցցէ՛ հաշտութիւնը, աղաղակեցին տղայքը և ամեն մէկը մի օրիորդի թւանցուկ կառքի մէջ նստեցրին ու վերագարձան հիւրանոց:

ԺԳ.

—Հը՛, բարեւ, ի՞նչ կայ:

—Գնանք:

—Ո՞ւր:

—Չը զիտե՞ս, փող է պէտք:

—Ուրեմն ստացե՞լ է:

—Երեկ երեկոյ քսակումը մի քանի հատ հարիւրանոցներ տեսայ:

—Չե՞նք ուշացել:

—Ո՛ւ, Վալօղեան սորանից մի ժամ յատաջ քսակը լիքն է տեսել:

—Մօտդ փող ունի՞ս:

—Տասը մանէթի չափ:

—Բաւական է, երբ կը մանենք Հիւրանոց, դու խօսո՞ն խմիչք-ների շէշերը դարսել տո՛ւր և յետոյ թղթի սեղանը բաց արա՛:

—Իսկ դու մի՛ մոռանալ նշանացի հասկացնել ինձ նորա թղթերը:

—Գիտես էլի՛, թէ աճ ականջս քորելն ի՛նչ նշան է, ձախն ի՛նչ, քիթս ո՛ր թուղթն է, յօնքս ո՛րը:

—Հերի՛ք է, հերի՛ք, դասերս հաստատ ենք սերտել, սատանան կը մոռացնի, մեր զրպանի թշնամին հօ չե՛նք:

—Դու ինձ ասա՛, լաւ չե՞ր լինիլ, եթէ մեզանից մէկն աչսօր նորան տարւէր:

—Վե՛տե՞լ ես, այսօր ի՛նչ ժամանակն է, այդ կ'անենք մի ուրիշ օր՝ նորա քաղցած միջոցը. դու չը զիտե՞ս, որ միայն մենք չենք. թիֆլիցեցի Միխակին մոռացելե՞ս, փողի հոսն առաւ թէ չէ, ձեռաց քարչ կը տաց իրանց սուկու խորովածն ուտեցնելու, երկուսն էլ հաց են, մի հող ու ջրի մարդ են, նրանց համար մի կտոր խանձ-լած, մոխրի մէջ շաղախած միսը մեր բիտկին երից ու կօտլեո-ներից գերազանց է:

—Որպէս թէ Միխակի մեծ հողան էր, թէ նա խորոված չի ուտիլ:

—Գէ՛, ի հարկէ՛, միտքը զրպանը դատարկելն է:

—Հապա Նապինկանե՞րը, Վատեանե՞րը եթէ իմանան, կը գըզ-գըզեն և կը պլոկեն:

—Վառասպան Իվանը հօ՛, երբ իմանաց, երկու հատ 100-նոց դուրս կը խլի, նա ամեն օր տրտնջում է, որ Վասիլն իրան փող չի տալիս:

—Մի խօսքով, ամեն կողմից քաղցած դպիւրի նման կը ժողով-ւին ու ով չուտայ, նա կուշտ:

—Եթէ այդպէ՞ս է:

—Եթէ այդպէս է՝ շտապե՛նք:

Վարժեմ՝ անհասկանալի չը փնաց, որ այս խօսակցութիւնը լի-նում էր մեր Վասիլի հաշւին. խօսակիցները նորա երկու ամեն-օրեալ ընկերներին էին, որոնք անքուն պահասանի նման հսկո-ղութիւն էին անում հերթով, թէ ե՞րբ պէտք է Վասիլը վաճառա-կանից փող ստանար, որ դուրս ծծէին:

—Բայց, բարեկամ, կասկած չալանեց ճանապարհին ընկերներին մէկը, մենք անխոհեմութիւն ենք անում այդպէս անխղճաբար կողոպտելով Վասիլին, մի օր էլ կարող ենք զրկել մեր հաստատուն եկամտից. անցեալ օրը Վալօդեային շատ հասկացրի նշանացի, որ մի քանի մանէթ յետ տարւի Վասիլին, նա ուշադրութիւն անգամ դարձնել չ'ուզեց:

—Եւ ի՞նչ փնտռ:

—Նա կարող է քաղցած փնտլ, յուսահատուիլ, մեղանից զղւել. չէ՞ք չիշում, մի քանի անգամ նորան փող տուղ վաճառականը մերժել էր:

—Հը՛, մի՞թէ պատճառը չ'իմացար. վաճառականը այդպիսով կրկնապատիկ ստորագրութիւն է առել, Վասիլն ինձ պատմեց. և երանի թէ յաճախ կրկնէր իւր արարքը:

—Մեզ ի՞նչ օգուտ:

—Շատ օգուտ. այն ժամանակը մենք Վասիլին մի քանի կուպէկներ կը տայինք, ճաշի կը հրաւիրէինք, թղթախաղում մէկս կը տանէինք, միւսս, որպէս թէ կարեկցաբար, պարտք կը տայինք և այդպիսով մեր որսն ուրիշի ճանդը չէինք ձգիլ:

ԺԴ.

—Պատրաստել'իւր այսօր խոյ գնալ մեր փուչ կենդանու ետեւից, ապա թէ ոչ, մի օր մեր պոչը սառցի կը կապի, մուսկլոս դէմքով հրամայեց Դաւիթ աղան Կիրիլ Տրիֆիմիչին:

Վերջինս լուռ էր:

—Քեզ եմ ասում, չե՞ս հասկանում, ինչպէս տարել ես, գնա՛, յետ քարշ տո՛ւր, եթէ չես հաւատում, առ կարգա՛:

Նրիւռ նամակ սեղանի վերայ ընկած էին, Դաւիթ աղան շարտեց Կիրիլի առաջը:

Մէկի ձեռքը ճանաչեց կառավարին և զուստուեց: Եւ համախոհ վաճառականիցն էր:

—Այս է, որ ես կորաց, մտածեց Կիրիլը, տնաքանդն անպատճառ մեր գաղտնիքը զուրս է տւել:

Բարեբաղդաբար, ոչինչ այդպիսի բան չը կար, լոկ հաշիւների ցուցակն էր կցած հետը:

Երկրորդ նամակը Դաւիթ աղայի ծանօթներէից մէկիցն էր. նա ամսոսում էր այդպիսի մեծ և անուանի տան պատւին, խորհուրդ էր տալիս կորստեան կէս ճանապարհից յետ խլելու իւր մոլորած որդուն:

— Իրաւունք չ'ունի վաճառականն այսքան մեծ պահանջ անել, արտաքուստ իւր տիրոջ մօտ ահաճութիւն չայտնեց Նիրիլը, եւ նորան արտօնութիւն չեմ տել այսչափ մեծ գումար բաց թողնելու Վասիլ Դաւիթիչին, այլ ապրելու չափ միայն. օրէնքը մեզ նպաստաւոր է, թո՛ղ զանդատի, մեր փատոսքանը նորան կը սեւացնէ:

— Աւելորդ դատարկաբանութիւններ պէտք չեն, ինձ ամեն բան չայտնի է, եղածն եղիլ, անցածն անցիլ է, այսօր իսկ զրաւ դի՛ր մի շարք խանութներ, տար մարդի պարտքը վճարի՛ր և փուշ որդուս ա՛ն արի՛:

— Իսկ եթէ չը գայ Վասիլ Դաւիթիչը՞:

— Այդ պէպքում՝ ահա այս ատորագրութիւնը, ա՛ն, հրատարակի՛ր քաղաքական իշխանութեան ձեռքով:

Իրութեան բովանդակութիւնն էր. — չայտնում եմ ի լուր ամենքի, որ այսուհետեւ իմ որդի Վասիլ Ա...ովին պարտք տուող կորցնում է իւր փողը. իմ բոլոր կարողութիւնս զրաւ է զրւած, կարճ միջոցում ի վաճառ կը հանւին և որդուս համար վճարելիք չի մնալ:

— Յետոյ այս ի՞նչպէս հրատարակենք, ասաց կառավարիչը, ձեր անունը, ձեր պատիւը, ձեր վարկը...

— Տա՛ր, դառն ժպիտով արհամարհանք ու զգւանք արտայայտեց Դաւիթ աղան՝ ձեռքը օղում ձօճելով, տա՛ր, եթէ կամենաս, այսօր իսկ հրատարակի՛ր, ես հաշուել եմ իմ չիմար անհեռատեութեան հետ:

Դաւիթ աղան ծխախոտը բերանին սենեկում սկսեց զլխակոր ման գալ:

— Յնա՛, կատարի՛ր հրամանս, ասաց նա յանկարծ կանգ առնելով, մի՛ մոռանար նոյնպէս տանը ծախսելու համար փող թողնել:

ԺԵ.

Մի կողմից Վասիլն է փափանքում, միւս կողմից ինքն՝ անհող Դաւիթ աղան ու կինն են շապլում:

Կլուքներում հայրն է թղթախաղի մէջ հարիւրանոցները ձեռնաթող անում, հիւրանոցներում որդին է զեղխութիւններ անում: Իսկ տիկինը նորաձեւութեանց է հետեւում և լօտօյի վերայ այժմ քիթը ցցած՝ երեկոյթներ է սարքում և կարտի սեղաններ է բացանում: Այժմ քաղաքակիրթ ընտանիքների մէջ էլ ո՞վ է լօտօ խաղում: զլուխը կապածներն արժան չեն տեսնում լօտօ խաղալու, Մարիա Մինաեփեան պէտք է հին մնար. նա քանի տարի է, որ եւրոպական զլուխ է պահում, ամենաթանկագին փետրաւոր փեղոյրներն է ծածկում: նորա գլխի մազը ամիսը մի անգամ, քաղաքի նշանաւոր վարսաւիրի ձեռքովն է խուզւում և օծւում:

—Ելի՞ զուք տարւեցաք, թանկագին՝ Մարիա Մինաեփեա՝ մեր սիրելի տանտիրուհի, միշտ պատրաստակամ հետաքրքրութեամբ հարցնում են ընթրիքից յետոյ հիւրերը:

—Այլապէս ամօթ էր ինձ, իմ տանս, իմ պատուելի հիւրերիս կողոպտել, մի կտոր հաց էի ուտեցնում, որ զրպանները դատարկեմ:

—Որքա՞ն տարւեցաք այս երեկոյ:

—Յիշելն անգամ չ'արժէ, հազարաւորների չի հասնիլ, տասնաւորներ, հարիւրաւորներ:

—Ոչի՞նչ, շուտով ես եմ մտադիր մի խնջոյք կազմել, յուսադրում էին այս ու այն ոք, մեր տանը ես կը տարւիմ ձեզ, փոխարէնը զուրս կը գայ:

—Իմ քաղաքավարութեանն ի՞նչ է եկել, որ թոյլ տամ ձեզ նման բազմաթիւ զաւակների տիրոջը ծախքի վերայ ծախք էլ աւելացնել, այն ժամանակն էլ ինքս եմ խոստանում տարւել, ճանապարհ է դնում քաղցր խօսքերով իւր հիւրերին Մարիա Մինաեփեան:

—Շատ էլ կամենաս տանել, շնորհք չ'ունիս, անխելք արարած, հեգնելով՝ պատասխանում էին ճանապարհին Մարիա Մենաեփեայի հասցէին նորա հիւրերը. լաւ կ'թի կով ես մեզ համար, բայց ափսո՛ս, որ մեր այս եկամտի առատարուղիս աղբիւրը շուտ չը չորանայ, հօրդ թողած սարերը ցամաքել են:

Ժ. 2.

—Վասիլ Դաւիթիչն երեկ երեկոյ 1500 մանէթ է տարւել,

այժմ պահանջում են, ինչ էք հրամայում, տուն մտաւ կառավարիչ
Կիրիլը Դաւիթ աղայի մօտ:

— Ինչ ևս նոյնչափ հարկաւոր է այսօր ճաշից յետոյ:

— Հինգ կոպէկ չը կայ:

— Պարտք վերցրո՛ւ:

— Տւող չը կայ:

— Մեծ տոկոս տո՛ւր:

— Այլ ևս ոչ ոք չի հաւատում առանց գրաւականի:

— Գրաւ դի՛ր:

— Ի՞նչ բան:

— Մի կալածք:

— Բոլորը զնացած են երեկւան աճուրդումը:

— Ի՞նչպէս, ո՞ւմ կայքն է աճուրդի դրւում:

— Ձեր:

— Ո՞վ համարձակեց ծախել:

— Ես:

— Առանց իմ գիտութեան:

— Նախ՝ որ բանկերում գրաւ գրած և ժամանակին վողը
տուն չը տարած կալածքի մասին ոչ ոքի չեն հարցնում աճուրդի
զնելու համար, և երկրորդ՝ որ մէկը կար, որ ազատ իրաւունք ու-
նէր, առանց ձեր կամքը հարցնելու, ծախել տալու:

— Եւ այդ մէ՞կը:

— Ես էի, ինչպէս յայտնեցի ձեզ:

— Ո՞ր իրաւունքով ես արել:

— Ձեր և Մարիա Մինանվնայի հաւատարմութուղթն է իւր ա-
նելիքն արել:

— Լ. ի՛ր, անպիտան, բարկանալով և ստամենը կրճտելով վեր
թռաւ տեղիցը Դաւիթ Ծէօպորիչը:

— Ես կը լռեմ, բայց արդէն կայքերիդ նոր և օրինաւոր տէրն
եկել պահանջում է, որ թողնէք և հեռանաք իւր սեպհականու-
թիւնից, ստոնութեամբ պատասխանեց Կիրիլ Տրիֆիմի՛չը:

— Ո՞վ է այդ մարդը:

— Ո՞նց Պետրոս Պօղոսով, որ երեկ աճուրդի մէջ զնեց ձեր բոլոր
կայքերը:

—Ո՞ւր է նա:

—Իւր դաշն աւելորդ համարեց. նա ուղարկել է իւր ընդհանուր կառավարչին:

—Ո՞ւր է այն մարդը:

—Ձեր առաջին խոնարհաբար կանգնած:

Եւ Կիրիլ Տրիֆիմիչը ցոյց տւեց մի հաւատարմութեամբ մի անյայտ Պօղոսովից, որով ինքը լիակատար իրաւունք էր ստանում կառավարելու նորա նոր կալւածքները:

—Աւերեմն իսկապէս ինքդ ես տէրը, ինքդ ես ներս տարել աննշան մարդուն, աճուրդում կանգնացրել. քո փողերովն է նա աճուրդ մտել:

—Կարող էք եւ այդպէս հասկանալ:

—Իրաւո՞ւնք ունիս, ասաց հաւաքելով Դաւիթ աղան, իրաւո՞ւնք ունիս, իրաւո՞ւնք ուն...

Վերջին բառը մի սուր ճշիւնով պէտք է դուրս թռչէր Դաւիթ աղայի բերանից, բայց թերի մնաց. նա յանկարծական ցնցումով գետին տապալւեց:

ԺԷ.

—Այս ի՞նչ ճիշ եւ զորութեան էր, շտապաւ դուրս վազեց Մարիա Միտայեւնան կրծքաբաց իւր առանձնասենեակից:

Նա զարդարւում էր խնձոցք գնալու:

—Ոչի՛նչ, Դաւիթ Թէօփորիչի ուշքը գնաց:

—Ձո՛ւր, ջո՛ւր, աղաղակեց Թիֆիլիսը:

Ջրի կարիք չը մնաց, ինքը Դաւիթ աղան աչքերը բաց արեց եւ վեր կացաւ:

—Դէ՛հ, ա՛յ կին, հետեւի՛ր ինձ, կարող ես ինձ գտնել տէր Աւստրի տանը:

ԺԸ.

Քաղաքի մի հեռաւոր թաղում մի փոքրիկ երկայարկ տնակ արտաքուստ սակաւ է զանազանւում իւր շարքի շինութիւններից,

իսկ ներսը վերնաշարկումը երեք պարզ կահաւորւած սենեակներ ա-
խորժելի տպաւորութիւն են թողնում՝ այցելուի վերայ:

Յաւալի է միայն շարունակ տեսնել սենեակներից մէկի մէջ ան-
կողնում պառկած ծերունի հիւանդին:

Հիւանդի մօտ պտոյտ պտոյտ է անում մի շափահաս կին: Տի-
կինը, ըստ երևութին, հիւանդի ամուսինն է. բայց երկու ամիսների
մէջ, կարծես, մի աւետակ սառնութիւն է տիրում: մի աղէտ նրանց
երկուսի երեսին իւր անդառնալի զճաղրութիւնն է թողել:

Կինն անտարբեր է դէպի հիւանդը. նա թէպէտ կոտորւած,
ընկճւած է, բայց չի դադարում ողջ օրը պարապել իւր սենեակների
մաքրութեամբ և իւր աժանագին պաճուճանքները կարգի դնելով.
կարծես թուէ առ թուէ սպասում է ժամադրեալ հիւրերի:

—Մի պատանի ծառայ ներս ու գուրս է անում. նա է հիւանդի
անհրաժեշտ պահանջները լրացնողը. նա տուն է դալիս մի փոքրիկ
պղնձեայ ձեռնազանգի զօղանջիւնով. նա է կերակուր պատրաստողը:

Երկու այցելուներ ժամանակ առ ժամանակ բաց են անում
անծանօթ ընտանիքի դուռը: Նոցանից մէկը պատառոտուն ցնցոտի-
ների մէջ կոլովւած մի երիտասարդ է, միւսը մի համեստ հագնւած
հոգեւորական՝ նոյնպէս միջին հասակում:

Երիտասարդն երբէք լուրջ չի տուն մտնում. նորա փոս ընկած
աչքերը շարունակ ուռած են, երեսը փքւած, քթի ծայրը կարմիր
և ձայնը խապոտ:

—Փող չ'ունիմ, մայրի՛կ, ղիմում է տանտիկնոջը գինեաների
մշտակայ այցելուն:

—Քա՛րը գլուխդ, թէ չ'ունիս. ես շատ ունի՛մ:

—Ձեռ ուզում, մի՛ տալ, զօր չեմ անում, բայց ահա՛ քո
դերիէդ (չրջագղեսա), երկու շիշ գինի կը տան մի կտոր սև
հացով ու սոխով, ասում է զառնաժպիտ անառակ որդին և վազում
մօր սենեակից դերիէն դուրս թրւում:

—Դէն ձգի՛ր մօրդ հագուստը, ա՛ռ ահա քեզ մի բութի, յետ
է կանչում հիւանդն արբեցողին և բարձի տակից թղթադրամը
շարտում նորա ոտքերի տակ:

Թափառաշրջիկը նոյն հեգնական ժպիտով վերցնում է փողը և
անկայտանում:

—Մեռնի՛ս, փչւի՛ս, Վասի՛լ, գետինը խորտակւի՛ս, որ միւս անգամ այս տունը ոսք չը կոխես, մեր արիւնը չը պղտորես, մեր ցաւերը չը նորոգես, որչու քամակից անէծքներ է ուղարկում Մարիա Մինասէլեան:

—Հերիք է, ա՛յ կին, մեղաւորը մենք ենք, մեր մեղքն է, պէտք է կրենք և կրում ենք, զլուխը շարժելով հանդարտութեամբ ասում է Գաւիթ Ֆէօդորիչը:

—Քեզ ո՞վ էր ասում մի օտարազգի կառավարչի հաւատ ընծայելի, որչուք անծանօթ աշխարհում անխնամ ձեռնաթող անելի, որ այսօր թէ որչիւ փշանար, թէ հօրս դատը քրտինքը շներոց ու զաջերոց լինէր:

—Ե՛հ, ա՛յ կին, շա՛տ ենք ասել, շա՛տ ենք լսել, երկուսս էլ կախաղանի ենք արժանի. քանի՞ ցո սրտացաւ ազգակիցների խորհրդով կամեցել եմ ես հալածել այն օտարին մեր դռնից, բայց դու միշտ պաշտպան ես դուրս եկել, ասելով, թէ դու կը զզւես տեսնելով նորա տեղն եկող հոտած հացի ժանդոտ երեսը:

—Սուտ ես ասում, վերջերումը Կիրիլն ինձ ևս ատելի էր դարձել, յանդիմութեանը սահման չէր մնացել, ես միշտ կամենում էի դուրս անել, բայց դու արդէլք էիր լինում:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, դու ուղիղ ես, անցածի վերայ խօսելը ջուր ծեծել կը նշանակի, ասում էր Գաւիթ աղան և երեսը դէպի պատը շրջում, թողնելով, որ կինը ժամերով իւր կահ կարասիքը կարգի բերէ և ժամերով շարունակէ իւր տրտունջները:

ԺԹ.

—Բարի ողջո՛ցն, հացրի՛կ, ներս է գալիս սովորաբար երեկոցեան ժանգառքից յետոյ երիտասարդ քահանան:

—Օրհնեա՛, տէ՛ր:

—Խնչպէս է այսօր ձեր առողջութիւնը:

—Շնորհակալ եմ:

Քահանան նստում է հիւանդի բարձի մօտ:

—Եկա՞ր, տէրտէր ջա՛ն, ներս է գալիս հանդարտ քայլածքով տիկին Մարիամը:

Տէրտէրը տեղից վեր կենալով.

—Ողջո՛յն ձեզ, մայրի՛կ:

Քահանան հանում է վերարկուի տակից թաշկինակում կապած մի թղթեայ պարի:

—Ահա՛, մայրի՛կ, ձեզ համար մրդեղէն եմ բերել:

—Մի՛ անիլ, տէրտէ՛ր, խնդրեմ, այդ բանը:

—Այս վերցրէ՛ք, միւս անգամ չեմ անիլ:

—Ամեն օր ասում ես, ամեն օր էլ անում ես:

—Վնաս չ'ունի:

—Ինչպէս վնաս չ'ունի, աշխատանքիդ կէսը մեր վերայ ես ծախսում, հացիդ կէսը մեզ ես ուտացնում:

—Իմ հացը չէ՛ ձերն է, մայրի՛կ, այս հացը դուք էք ինձ տւել:

—Մի՛ մոռանալ, որ դու ընտանիքի տէր ես, նրանց^ք ես պարտական պահելու, մենք էլ քո վզին մի աւելորդ ծանրութիւն ենք:

—Աղաչում եմ, մայրի՛կ, զրանով ինձ վիրաւորում էք, որդին իւր ծնողացը պարտական է, դուք իմ հողւոր ծնողքն էք:

—Բայց դու մեծ եկամուտներ չ'ունիս:

—Աստուած ժողովուրդը հատուտ պահի, իւր քահանային քաղցած չի թողնիլ. չէ՞ք լսել առածը. —տէրտէր արա՛, ղիւղը ձգի՛ր, եթէ չ'ապրի, դեռը ձգի՛ր:

Քահանան նստում է հիւանդի մօտ ժամերով. երբեմն մխիթարական զրոյցներ են լինում նորա խօսակցութիւնները և երբեմն Սուրբ Գրքի կամ ուրիշ բարոյական պատմութիւնների ընթերցումն:

Սուրբ Գիրքը քահանան իւր ձեռքովն է զրել հիւանդի գլխավերեւը, իսկ միւս զրքերը հետն է բերում:

Տէրտէրը խօսում է համեատութեամբ, կարդում է պարզ և զիւրմբունի արտասանութեամբ, նորա ղեմքը շարունակ ժպտածիծաղ է, նորա խօսքերը հոգեզգաց են:

Դաւիթ աղան զոհ է իւր սանից և նա տէրտէրին ալապէս չի կոչում, եթէ ոչ իմ պահապան հրեշտակս. նա երբէք մաքից չի ձգում այն երջանիկ բոպէն, երբ ինքը հանդուցեալ բիձայ Սարգսին կանչեց և ձեռքը յանձնարարական տոմսակ տալով՝ ուղարկեց փոքրիկ Արտեմի հետ Հայոց Ուսումնարանը:

Ահա՛ այն Արտեմիկն է, որ այսօր տէր Աւանդ է դարձել և իւր երախտագիտական պարտականութիւնը սրբութեամբ կատարում ղէպի իւր

բարերարները: Նա ինքն է վարձել Գաւիթ աղայի համար այս անակը, ինքն է կերակրում և սնուցանում բազմի դասն հարւածի թշուառահերին. տէրտէրի դուռն է դնում Գաւիթ աղայի ծառան առաւօտները և ծախքի փող առանում: տէր Ղեւոնդն է, որ անպակաս է անում աղայի բարձի տակից առ ձեռն ծախքերի համար փողը՝ նստած տեղից թղթադրամի ծրարն աննկատելի կերպիւ բարձի տակը կոխելով. այդ դրամներինն է տանում մօր շրջազգեստի փոխարէն Վասիլը:

— Ես օր էլի եկել էր մեր բարի պատուղը. էլլի տարաւ մօր շրջազգեստի փոխարէն բուրլին, պատմում է սրտաբեկ որդու արկածքը տէրտէրին Գաւիթ աղան:

— Խնդրեմ, հացրի՛կ, տէ՛ք անարատնջ, մի՛ խնայէք, քաղցր դէմք ցոյց տէ՛ք, գուցէ հայրական ղթալիր արտայայտութիւնը ներշնչի նորա սրտի խորքը, զարթացնի նորա մէջ ինքնազգացութեան իմացականութիւնը և մի օր բազմ ունենանք անառակ որդու հօր վսեմ խօսքերն ասելու. (վա՛ այս որդին մեռած էր և կեանք առաւ, կորած էր և դանւեցաւ):

— Նորա համար անառակ որդու հօր արժանաւորութիւնը պէտք է ունենալ, ցաւազդին ասում էր Գաւիթ աղան. ես զգում եմ, որ ինքս չեմ տեսնիլ, ցանկալի էր և հոգիս մխիթարւած կը լինէր, եթէ երբ և իցէ դու և մայրը տեսնէիք անբազմ որդուս զղջումը:

— Շատ ցաւում եմ, հացրի՛կ, որ մինչև այսօր անկարող եմ գտնել աղդել Վասիլի վերայ. երբէք լուրջ չը հանդիպեցի, որ ջանդեցնեմ բան հասկացնել նորան, պատահելուս էլ միշտ փախուտ է տալիս ինձանից, այնու ամենայնիւ, յոյսս իսպառ չեմ կորել նորանից:

— Աստուած սրտինդ կատարի, հաւատալից և արտասուելով պատասխանն էր լինում վշտացած ծերունու:

Ի.

Քաղաքի մութ փողոցներից մէկում, մի նկուղի մէջ, մի աղտոտ սեղանի շուրջը երկու-երեք հոգի են նստած: Արբեցողի կատարելատիպն են երեքն ևս: Արեք կանաչ չարեքանոց գաւեր շարած են. մի կտոր չոր հաց և մի սփռ սեղանի համադամքն են. հացի կէսը զինոտ է:

—Գինի՛, է՛յ, գինի՛ բեր, վերջացաւ, ձեռքով սեղանը բաղխելով՝ ղուռում է նստողներին մէկը:

—Շուտ, գինի հասցրո՛ւ, մեզանից բաղդաւորների կենացը պէտք է խմենք, պահանջում է երկրորդը:

—Էլ փող չ'ունիք, խմածներդ այսօր բաւական է, վեր կացէ՛ք ղուռս կորէ՛ք, թէ չէ հիմի շան նման կը սատկացնեմ, սպառնում է գինեվաճառը:

—Շատ մի՛ խօսիլ, գինի բե՛ր, ես ուզում եմ այս անյիշատակ մեռելի հոգու բաժակը խմել ու գնալ քեզ համար մանէթ բերել, ասաց երրորդը և վեր թռաւ, վազեց դէպի շարւած շները՝ աչքը յառած փողոցովն այն բոպէին անցրած ննջեցիկի կողմը:

Բաքոսի երկրպագուն մի ձեռքն արդէն հասցրել էր շին, բայց նա յանկարծ ձեռքը յետ քաշեց, կանգնած տեղը երեբաց և սարսափելի ծւոցով աղաղակեց՝ ա՛խ:

Բնկերները վեր թռան, յառաջ վազեցին, բայց մինչ նոքա մօտ կը դային իրանց ընկերին, վերջինս խելագարի նման ղուռս վազեց գինետանից:

—Սպասի՛ր, սպասի՛ր, զոչեցին գնացողի ընկերները և կամեցան վազել իրանց ընկերի ետեւից, բայց տեղն ու տեղը վայր ընկան գինովութիւնից:

—Ա՛յ զարմանք, բացականչեց գինեվաճառը, Վասիլը սրանցից աւելի արբած էր ու չը գիտեմ ընչից նա բոլորովին ուշքի եկաւ ու լրջացաւ, ի՛նչպէս հաստատ քայլերով վազում էր:

ԻԱ.

Եկեղեցումը պատարագ է, գինետան առջևից անցրած ննջեցիկը զրւած է ամբիոնի վերայ. պատարագիչը տէր Ղևոնդն է, նա շատ յուզւած էր. նա ժամից յետոյ վերջին «Հոգւոցն» ասաց ծերունի մեռելի վերայ, չոքեց, համբուրեց նորա չորացած ձեռքը և անդորր հոգւով ու զւարթ դէմքով տեղիցը կանգնեց:

Դադաղի վերայ ընկած լալիս էր մի սևակոլով չափահաս տարիներով կին և չէր ուզում վեր կենալ:

Տէր Ղևոնդը բարձրացնելով կնոջն՝ ասաց.

—Մխիթարւի՛ր, մայրի՛կ, հայրիկը քաւեց իւր ջահէլութեան սխալանքները:

—Եթէ սա իւր երկարատեւ հիւանդութիւնովը կրեց իւր ապաշխարանքը, ի՞նչ պէտք է անեմ ես՝ սորա մեղսակիցս. մեր ջիւարութեան պտուղը փշի պէս ցցւած է աչքիս առաջին:

—Աստուած ողորմած է, մայրի՛կ, Վասիլը կ'ուղղւի, յուսադրեց եւ իւր առնն ուղարկեց տիկին Մարիամին տէր Ղևոնդը ու ինքը գնաց վերջին հրաժարականը տալու իւր բարերարին:

—Այս հողն էլ օրհնեցէ՛ք, տէրտէ՛ր, դուրս եկաւ սակաւաթիւ յուղարկաւորողների միջից մի ճղճղտուած հագուստով երիտասարդ՝ մի բուռը հող գետնից վերցնելով եւ նախապէս իւր երեսը նոյն հողովը արորելով:

Ամենքը զարմացած անծանօթին նայեցին:

Տէր Ղևոնդը, կարծես, ոգևորւեց. նա ինքն օրհնեց հողը:

Երիտասարդը հողը ձգեց ննջեցելքի երեսին եւ չոքեց, զլուխը դրեց նորա կրծքին եւ սկսաւ երկար ժամանակ հեկեկալ անմռունչ:

—Բաւական է, ո՛վ ես, վեր կա՛ց, թող զաղաղը փոսն իջեցնեն, կրկնեցին մի քանի ձայներ, արդէն ժամանակ է:

Տէր Ղևոնդը նրանց կանգնեցրեց.

—Համբերեցէ՛ք, ասաց նա, թո՛ղ մարդն իւր փափազն առնի:

Երիտասարդը վերջապէս երկիւղածութեամբ մի համբոյր տւեց ծերի աջին ու ինքը, առանց զլուխը բարձրացնելու, երկու ձեռքով երեսը ծածկեց ու շտապ քայլերով հեռացաւ դէպի գերեզմանատան կից բլուրը:

Տէր Ղևոնդը քամակիցը վաղեց, բաց չը հասաւ:

—Վասի՛լ, Վասի՛լ, կանգնի՛ր, դո՛չեց տէրտէրը:

Վասիլը կամ չը լսեց, կամ չը լսելու տւեց. լեռը ծածկեց նորան տէրտէրի տեսութիւնից:

ԻԲ.

Տիկին Մարիամը տէր Ղևոնդի տան մի անդամն է. նա այժմ բոլորովին կերպարանափոխւել է. նա տէրտէրի տան ամրապինդ սիւնը եւ նորա սիրասուն զաւակների սիրող եւ բարեհամբոյր տանտիկինն է. տիկնոջ ձեռքին է քահանայի տան տնտեսութիւնը, նորան է նա-

յում ողջ տունը. տիրուհին մօր պէս սիրում է տիկին Մարիամին: Տիկին Մարիամը զոհ է իւր վիճակից, բայց միշտ անուր է. Վասիլն է նորա տրտմութեան պատճառը:

Տէր Ղևոնդին ամեն հնարք զործ է գնում մոռացնել պատուի վշտերը, միսթարական դէպքեր է պատմում, բայց տիկինը միշտ կրկնում է.

—Այդ ամենը շատ լաւ, տէրտէր ջա՛ն, բայց մեր բարի պըտուղը չը կայ. հօր մահւան օրից նորա երեսը ոչ ոք չի տեսել:

—Ազօթի՛ր և յոյսդ Աստուածանից մի՛ կորիլ, սիրելի մայրի՛կ, միսթարում է նորան քահանան, իմ հաստատ հաւատս ինձ թելադրում է, որ Վասիլը կենդանի է և ուղղւած. իմ ներքին ձայնն ինձ ասում է, որ այսօրւայ հեղեղութեամբ ասածդ բարի պտուղ խօսքը մի օր լիովին պէտք է յարմարի Վասիլին և դու ուրախանաս:

—Փա՛ւք իմ Աստծուն, եթէ մոլորեալ որդուս ծաղրելով ենք կոչում բարի պտուղ, հոգեոր որդիս միանգամայն արժանի է այդ անուանը, տէրտէր ջա՛ն, պատասխանում էր տիկին Մարիամը և զոյգ ձեռքերով բռնում քահանայի զուխը, մի քանի անգամ կաթողին համբոյրներ էր զրոշմում նորա ճակատին, աչքերին, այտերին, մօրուքին և ձեռներին. հեան էլ աչքերն երկինք սևեռած՝ ջերմ սրտով ազօթք էր մրմնջում դէպի Վերին Տեսչութիւնը և տպա թողած քահանային, շուրջ էր ածում աչքերը դէպի նորա զաւակները և արտասանում.

—Դու պահես, Աստուած, իմ բարի պտուղ տէրտէրին իւր բարի պտուղ զաւակներով ու ընտանիքով և, ի յարգանս սրանց, դարձ ու զգջումն տաս իմ անպարձ որդուս:

ԻԳ.

Տէրտէրի յոյսը հաստատուն և աներկբայ էր. տիկնոջ ազօթքն Աստուած լսել էր:

Տէր Ղևոնդի ստացած այսօրւայ նամակի ծրարից մի ուրիշ նամակ ևս դուրս եկաւ: Երկրորդը տիկին Մարիամ Ա...-ովին էր պատկանում:

Նամակը Վասիլիցն էր:

Նա այժմ մի չետ ընկած գիւղերից մէկի բնակիչ է. նա գեղ-
ջուկ է, ռանչպար է, ունի իւր չորս լուծք եզը, երկու կթի կովե-
րը, իւր արօրն և տնտեսութիւնը:

Գիւղական նախորդի աղջիկը նորա աշխատանքները բաժանող
ամուսինն է: Երկու զեռահաս երեխայք երջանիկ տան զարգն են.
նոքա մանկական թոթովանքով հանգիստ արքայութիւն են խընդ-
րում իրանց պապ Դաւթին և ցանկանում են համբուրել իրանց
տատի ձեռքը:

—Այս ամէն բարութիւնները, գրում է Վասիլը, իմ զառն աշ-
խատանքի, իմ ճակատի քրտնքի գինն են, իմ կոշտացած մատոնների
արգիւնքն են, բոլորը մշակութիւնով եմ ձեռք բերել:

ԻԴ.

—Ների՛ր ինձ, սիրելի տէրտէր ջա՛ն, ասաց տիկին Մարիամը,
թող տուր ինձ կեանքիս վերջին օրերն անցկացնել Վասիլիս մօտ և
աղօթել իմ հոգեւոր և մարմնաւոր զաւակներին՝ իմ երկու բարի
պտուղներին երջանկութեան համար:

Տիկինը տէր Ղեոնդի և իւր ընտանեաց քաղցր զգւանքով ծա-
նապարհ ընկաւ զէպի հեռու երկիր. հօղը նորան քաշեց զէպի
իւր նախնեաց շիրիմները:

ԱՐԴԻՒՆԱՅԱՆԴԻՍԻՑ

ՀՄԱՅՆԱԿ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆՑԻ

ԶՈՐ ՄՐԳԵՐ

Կովկասեան ներկայ Արդիւնահանդիսի հետաքրքրական բաժիններից մինն էր՝ «մրգեր և բանջարներ չորացնելու» բաժինը, որը հաստատուած էր արքունի կալաճների մինիստրութեան ձեռնարկութիւնով և նպատակ ունէր ցոյց տալու և քարոզելու կովկասցիներիս նորագոյն եղանակով մրգեր և բանջարներ չորացնելու առաւելութիւնը մեր մինչև հիմա զործածած նահապետական ձևերի առաջ:

Սոյն յօդուածի նպատակն է՝ արծարծել մեր տպաւորութիւնը և առհասարակ մի գաղափար տալ հեռաւոր տնտեսներին յիշեալ արհեստի կարևորութեան վերաբերութեամբ:

Մրգեր կամ բանջարներ չորացնել՝ նշանակում է պարտէզների և բանջարանոցների հում բերքերից գոլորշիացնել ջուրը, որը, մնալով նրանց մէջ, օգնում է սպառի ֆերմենտացիային (եռալուծ) և շուտով փշանալուն: Միրգը աղատելով ջրից՝ կորցնում է իւր քաշի 90 տոկոսը, այսինքն՝ հարիւր փութ հում մրգից մնում է միայն 10 փութ չոր միրգ, ուստի՝ հեռու հրապարակ ուղարկելու համար՝ արդիւնաբերողը կը վճարէ ճանապարհաւարձ միայն 10 փութի համար փոխանակ հարիւր փութի վճարելու: Հում միրգը շուտով փշանում է, իսկ չոր միրգը կարող է երկար մնալ առանց վնասի: Լաւ չորացրած միրգը պահում է մինչև վերջը հում մրգի գոյնը, հոտը և համը: Բաւական է նորան թրջել հասարակ ջրի մէջ և նա կը դառնայ իբրև թարմ միրգ, այն զանազանութիւնով, որ աւելի քաղցր կը լինի,

որովհետև չորանալու միջոցին շաքարի մասը աւելանում է տաքութիւնից:

Չոր մրգերի այս առաւելութիւնները իրաւունք են տւել մանաւանդ հրապարակներից հեռու գտնուող տնտեսներին՝ արտադրել չոր մրգեր ու բանջարներ ոչ միայն իրանց սեպհական գործածութեան համար իբրև ձմեռան պաշար, այլ և մեծ քանակութիւնով վաճառահանելու նրանց՝ իբրև շահաւէտ ապրանք:

Ամերիկացի և եւրոպացի տնտեսները չոր մրգերի արտադրութիւնից ստանում են արդիւնք հարիւրաւոր միլլիօններով: Նորա առւտուրը այդ ազգերի մէջ կազմում է ժողովրդի տնտեսական ապահովութեան աղբիւրներից մինը:

Անպրկովկասը ևս, օժտւած լինելով մրգեր արդիւնաբերելու չափող հանգամանքներով, կարող էր մեծ դեր խաղալ չոր մրգերի առւտրի մէջ. նա կարող էր ոչ միայն բաւականութիւն տալ իւր ներքին գործածութեանը, այլ և արտահանել դէպի Ռուսիա և այլ տեղեր նշանաւոր քանակութիւն չոր մրգեղէնների: Կովկասի վերացով դէպի Ռուսիա գնացած չոր մրգերն, մեծ մասամբ, գալիս են Պարսկաստանից. նոյն Պարսկաստանը լցնում է և Կովկասի հրապարակները իւր մրգերով և նրանցից պատրաստւած կոնսերւներով: Պրանսիան ունի իւր բաժինը այդ ապրանքի ներմուծութեան մէջ Կովկասի հրապարակում: Պարսկաստանի մրգերն մեր մէջ մուտք են գործում իրանց էժանութեան պատճառով, բայց նոքա իրանց ազնւութեան և մաքրութեան կողմից շատ ստոր են. մինչդեռ ֆրանսիական կոնսերւներն և մրգերն գործածւում են ունեւոր դասակարգից իրանց ազնւութեան համար, թէև նրանց զինը անհամեմատ բարձր է: Կովկասը երբ կ'արտադրէ էժան և ազնիւ միրգ, այն ժամանակ միայն կարող կը լինի զիմադրել Պարսկաստանի և Պրանսիայի մրգեղէնների հոտանքին:

Բայց առ այժմ մեզանում մրգեր չորացնելու գործը կատարւում է նահապետական ձևերով, և բացի մի քանի բացառիկ տեղերից՝ պարտէզները իրանց փոքր տարածութիւնով և կազմութիւնով ծառայում են աւելի հում մրգեր վաճառահանելու մօտիկ հրապարակներում և չորացնելու նրանց միայն տնտեսի ներքին գործածութեան համար, քան թէ արդիւնագործելու նրանցից վաճառահանութեան որ և է ապրանք: Պարզենք ասածներս:

Մեզանում մրգեր չորացնելու համար առհասարակ ոչինչ նախապատրաստութիւններ չեն տեսնում թարմ մրգերը մաքրելու կեդտից կամ փնասաւած մասերից, հապա անխտիր չորացնում են միասին թէ առողջները և թէ որդնոսները կամ փնասաւածները, թէ հասածները և թէ տհասները, թէ խոշորը և թէ մանրը, թէ այս տեսակը և թէ այն տեսակը. և այդ բոլորը միասին կամ ամբողջ կամ ջարդաւած փռում են արևի տակ՝ փալանների և այլ գործաւածքների վերայ, իսկ երբեմն ծառից վայր ընկած միրգը փնում է ծառի տակ և չորանում ամենաանխնամ կերպով. մի քանի մրգեր ևս շարում են թելերի վերայ և կախ տալիս արևի տակ: Այդպիսի հանգամանքում մրգերն չորանում են բաւական երկար ժամանակ. օդի խոնաւութիւնից մրգերի մէջ գոյանում է մի տեսակ ֆերմենտացիա, որը նրանց թթու համ է տալիս, նրանք փոխում են իրանց բնական գոյնը. թռչուններն և ճանձերը բազմութիւնով հաւաքում են մրգեղէնների վերայ և բացի ուտելուց, մանաւանդ միջատները, կեդտոտում են բերքը իրանց արտաթորութիւններով, և ձւեր ածում. աւելացրէ՛ք դորա վերայ և այն փոշին, որ նստում է մեծ քանակութիւնով պտուղների վերայ: Այդ տեսակ պատրաստաւած չոր մրգերն կորցնում են իրանց համը, հոտը և գոյնը, նրանց անկարելի է ուղղակի գործածելը, հապա պէտք է նախապէս ջրով լւանալ, որի ժամանակ ևս կորչում է պտղի քաղցրութեան մի մասը. նրանց երկար պահել առանց խնամքի՝ գրեթէ անկարելի է, որովհետև նրանց մէջ գոյանում են որդեր, որոնք իսպառ փչացնում են ապրանքը: Այս կերպ նահապետական ձևով պատրաստաւած ապրանքը հաւանափան է, որ մեծ հրապարակ չի կարող ունենալ:

Մենք մատնացոյց արինք նոյնպէս և պարտէզների աննպաստ կազմութեան վերայ. և իրաւ, մեզանում պարտէզները չեն համապատասխանում որ և է տեխնիքական արդիւնաբերութեան. բացառութիւն մասամբ կազմում են խաղողի այգիները, որոնք նշանակաւոր են զինեշխութեան համար. փնացածները, չը նայած իրանց փոքր տարածութեանը, լիքն են մրգերի անհամար տեսակներիով: Օրինակ՝ մի պարտէզ մի դեսեսատին մեծութիւնով պարունակում է իւր մէջ և տանձենի, և խնձորենի, և սալորենի, և ծիրանի, և դեղձենի, և վազներ, և սերկելի, և կեռասենի, և թթենի

և այլն և այլն. բացի դորանից տանձենիները այնտեղ ջոկ ջոկ տեսակներ են ներկայացնում, խնձորենիները նոյնպէս. մինչև անգամ միեւնոյն ծառի վերայ դուք կը նկատէք երբեմն երկու կամ մի քանի տեսակ պտուղներ: Այդ բոլոր տեսակ մրդերն, առանձին առանձին վեր առած, կազմում են աննշան քանակութիւն կանոնաւոր արդիւնազորութեան նիւթ լինելու. այլ և նրանք հասնում են տարւայ զանազան ամիսներում, նրանցից մի քանի տեսակներ յարմար են, իսկ միւսները՝ անյարմար արդիւնազորութիւն: Ամեն տեսակ մրդաբեր ծառ իւր առանձնական խնամքն ունի, հետեւաբար՝ բազմատեսակ ծառեր ունեցող պարտէզը դժւար է կանոնաւոր մշակելը, և նորան խնամելը մեծ ծախքեր է պահանջում: Այս կերպ կազմութիւն ունեցող պարտէզը, հաւանական է, որ չի կարող ծառայել չոր մրգերի արդիւնազորութեան համար:

Ուրեմն, որպէս զի չոր մրգերը մեզանում ունենան արտահանութիւն և հետզհետէ հրապարակ վաստակեն և հալածեն օտարամուտներին, հարկաւոր է, որ մենք նախ՝ կատարելագործենք մրգեր չորացնելու եղանակը, և երկրորդ՝ յարմարեցնենք այդ արդիւնազորութեանը պարտէզների ներկայ կազմութիւնը:

Մրգեր և բանջարներ չորացնելու արւեստը աւելի կատարելագործւած է ամերիկացոց մէջ, որոնցից մենք պէտք է օրինակ առնենք: Ամերիկացիք պարապում են նորանով ընդարձակ դիրքով, և արտադրում են հարիւրաւոր միլլիօնների ապրանք: Նրանք մրգերը և բանջարները չորացնում են կրակի զօրութիւնով. դորա համար հնարած են զանազան տեսակ հնոցներ: Հնոցը կազմւած է երկու մասից՝ վառարանից և շորանոցից: Չորանոցը մի պահարան է կամ արկղ, որը հաստատւած է վառարանի վերայ ուղղահայեաց կերպով, կամ նորա հետ կազմում է ուղիղ կամ բութ անկիւններ: Չորանոցում դարսում են մրգերն շրջանակներով, որոնք հիւսւած են լինում երկաթի թելերից: Դրաի օդը մտնելով վառարանի պատերի մէջ՝ տաքանում է և բարձրանում դէպի չորանոցը. այնտեղ անցնելով շրջանակների միջով՝ տաքացնում է պտուղները, և նրանց գոլորշիները ծծելով դուրս գալիս չորանոցից: Այսպէս տաքացած օդը շարունակաբար շրջում է և չորացնում պտուղները: Չորանոցը ունի երկու դուռ, մինը՝ որտեղից դարսում են շրջանակները նոր մրգեղէն-

ներով, և միւսը՝ որտեղից դուրս են բերում արդէն չորացածները: Վառարանը վառում են փայտով, քարածուխով կամ այլ նիւթերով: Նա պէտք է յարմար լինի կանոնաւորելու ջերմութեան աստիճանը, որովհետեւ ամեն տեսակ միրգ չորանում է որոշ աստիճան տաքութեան մէջ, որի շատութիւնը կամ քշութիւնը կարող է ազդել պտուղների յատկութեան վերայ: Առհասարակ պահանջւում է խիստ հսկողութիւն որոշելու մրգերի չորանալու աստիճանը. չափազանց կամ թերի չորացած մրգերն միակերպ ընդունակ են փշանալու: Մրգերը, նախ քան հնոցը մանելը, լւացւում են սառը ջրում, մաքրուում քոսերից և փնտուած մասերից, կձալում և զատում միջուկից. մի քանի մրգեր կտրատւում են որոշ ձևերով, ուրիշները ամբողջ դործածւում: Այս նախապարաստութիւնները կատարւում են մեծ մասամբ մի շարք մեքենաների միջոցով, որը բաւական հեշտացնում է ձեռքի աշխատանքը: Այն մրգերը, որոնք օդի ազդեցութեան տակ փոխում են իրանց գոյնը՝ մասնաւոր խաշւում են եռ եկած ջրում, կամ նորա զոլորչիների մէջ, կամ ծխւում են ծծմբով: Այդ եղանակով նրանք ստանում են իրանց բնական գոյնը, որից յետոյ դարսւում են շրջանակների վերայ և դրւում չորանոցի մէջ: Մրգերը չորանում են, ոմանք շուտ և ոմանք ավելի ուշ, այդ պատճառով կարևոր է միաժամանակ չորացնել միայն մի տեսակ միրգ, իսկ զանազան տեսակները դժւարացնում են դործը: Մրգերը, չորանալուց յետոյ, դարսւում են արկղների մէջ և ձնշւում մեքենայով: Այդ դրութիւնով նրանք ուղարկւում են հրապարակ: Այս եղանակ չորացնելիս պահանջւում է 1) սաստիկ մաքրասիրութիւն, որի համար այն սենեակը, որտեղ չորացնում են մրգերը, պէտք է լաւ օդափոխութիւն ունենայ, մեքենաները և ուրիշ գործիքները միշտ պէտք է մաքրուին, բանւորների ձեռքերը և հանդերձները միշտ մաքուր պէտք է լինին. ճանճերից ազատւելու համար՝ սենեակի պատուհանները պէտք է վանդակապատ լինին կամ ցանցառ կտաւով ծածկւած. 2) պտուղների թարմութիւն. նրանք պէտք է չափաւոր հասած լինին, պէտք է նրանց տեսակները ջոկել և երբէք չը խառնել միմեանց հետ: Ամենախիստ հսկողութիւնով կարելի է չորացնել շատ ազնիւ մրգեր, որոնք պահէին իրանց բնական գոյնը, համը և հոտը, և այդ շատուկութիւններով մի տեսակը զանազանւեր միւսից: Այս կերպ պատ-

բառաւած մրգեղէնները կարող են աւելի երկար պահել տանց փշանալու, իսկ գործածութեան ժամանակ, երբ հարկաւոր է նրանցից որ և է կերակուր պատրաստել, բաւական է մի քանի ժամ թրջել նրանց սաւը ջրում, և նրանք կը ստանան իրանց բնական կազմութիւնը. միայն կերակրի մէջ պէտք է ածել և այն ջուրը, որի մէջ նրանք թրջւած են, որովհետև միրգը թրջելիս ջրին տալիս է մասամբ իւր հոտը (ароматъ): Որ և է դէպքում կարիք չը կայ լաւնալ չոր միրգը, ինչպէս այդ անհրաժեշտ է արևի տակ չորացածների համար: Այս կերպ չորացած տպրանքը թէև աւելի ծախքեր ունի, բայց այդ ծախքերն աւելորդով կը վարձատրւեն հրապարակում նոցա արժէքի առաւելութիւնովը:

Գալով այժմ պարտէզների կազմութեանը, պէտք է ցանկանալ, որ մեր պարտէզներն խճողւած չը լինեն բազմատեսակ պիտանի և անպէտք մրգեղէններով, հապա նոցա մէջ մշակւելին աւելի քիչ տեսակ մրգեր, և այն՝ այն տեսակներից, որոնք աւելի պիտանի են որոշ արդիւնագործութեան համար ազնիւ նիւթ տալու: Պէտք է ցանկանալ, որ նրանք դուրս դալին իրանց նեղ սահմանից, այսինքն սեղանի համար թարմ միրգ միայն մատակարարելու շրջանից, և ընդարձակելով՝ կազմէին ամբողջ պլանտացիաներ ու դաշտային մշակութեան ձև ընդունելին, և երբ միայն նրանք կարող կը լինին բաւարարութիւն տալ որ և է արդիւնագործութեան, իսկ ներկայ դէպքում՝ մրգեր չորացնելու զարգացմանը: Յայտնի է՝ որ պարտէզը որոշեալ տարածութեան վերայ կրկնակի արդիւնք է տալիս հացաբոյսերի համեմատութիւնով, ուստի որտեղ հնարաւոր է այդ, պարտէզները կարող են փոխարինել հացաբոյսերի՝ կրկնապատկելով դաշտերի արդիւնաբերութիւնը: Ամերիկացում պարտէզները կազմում են ահագին պլանտացիաներ. հարիւրաւոր զեսեաւտին հողեր տընկւած են լինում մի կամ մի քանի տեսակ մրգատու ծառերով, և այդ հանգամանքը ամերիկացոց իրաւունք է տալիս բերքերի լայն արդիւնագործութիւնով զրաղւելու: Ֆրանսիացում՝ բացի «verger» կոչւած անտառատեսակ պարտէզներից՝ շատ տեղերում մրգաբեր ծառերն շրջապատում են ընդաբոյսերի արտերը և արտադրում ահագին քանակութիւն էփանմրգերի: Այնտեղ առհասարակ խիստ զարգացած է չոր մրգերի և կոնսերւիւների առևտուրը: Հաշւած է, որ

Միայն «Lot-et-Garonne» նահանգը տարեկան արտադրում է սալոր (pruneau) աւելի քան 50 միլիոն ֆրանկի. իսկ ամբողջ Ֆրանսիայի արտադրութիւնը հասնում է ահագին զուամարների: Հարաւային Ռուսիայում ևս, ինչպէս Բեսարաբիայում և Խորիմում, վերջին ժամանակներս սկսել են կազմել ընդարձակ պարտէզներ մինչև 30 դեսետին տարածութիւնով, որոնք իրանց տէրերին տալիս են տասնեակ հազարներով արդիւնք: Կովկասը, հետևելով նրանց օրինակին, ունի յարմարութիւն ընդարձակելու իւր պարտէզները և լայնացնելու վերջիններիս արդիւնքների առևտուրը: Մրդերի չորացնելու կանոնադր եղանակը զարգանալով մեր երկրում ի թիւս միւս արդիւնագործութիւնների՝ կարող է պահանջ յարուցանել պարտէզների ընդարձակ մշակութեան: Կովկասի այն զաւառները, որոնք չ'ունին յարմար ձանապարհներ հաղորդակցելու մեծ հրապարակների հետ, և որոնք, տեղափոխւելու միջոցների վատութեան պատճառով, անկարող են օգտուել թարմ մրգերի արտահանութիւնից, նրանք չորացնելով իրանց մրգերը, դիւրաւ կարող կը լինին արդիւնաբերել իրանց պարտէզները: Վերջապէս լաւ պատրաստուած չոր մրգերն արժանապէս վարձատրելով արդիւնաբերողների աշխատանքը, կը կազմեն մեր ժողովրդի տնտեսական ապահովութեան աղբիւրներից մինը: Ուստի, Կովկասեան ներկայ Արդիւնահանութեամբ մրգեր չորացնելու ձեռնարկութիւնը՝ արքունի կալաճների մինիստրութեան ձեռնբեցութիւնով և այդ բաժնի կառավարիչ պ. Վ. Վ. Ջերնեայեվի աշխատութիւնը արժանի են կովկասցիներիս ջերմ շնորհակալութեանը:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

1.50. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ), արտատպած «Մուրճ» ամսագրից. Թիֆ-
լիս. տպարան Մ. Ռօտինեանցի. 1889 թ., փոքր քառաձալ, 168
երես, տառ № 12: Գինն է 50 կոպէկ:

Լէօ'ի այս նորագոյն վէպը, իւր
թեմատով, մի նոր երևութ է մեր
վիպագրութեան մէջ: Հեղինակը նիւ-
թը քաղել է գաւառական մի քա-
ղաքի, և անկասկած հուշի քա-
ղաքի ամենաստոր խաւերի կեան-
քից: «Կորածներ»-ի մէջ աչքի են
ընկնում մի բեռնակիր մշակի շուտով
ալքիացած կին Աննան, որը վերջաց-
նում է իւր կեանքը անատակ կա-
նանց վիճակում. Սառան, նորա փոքր
աղջիկը, որը մատնւում է մուրաց-
կանութեան. Բարսեղ մուրացկանը և
մի վերին աստիճանի տիպական կին՝
Բարուչկան, այս ամեն բանի վար-
պետուհին և ամենից առաջ՝ անա-
ռակների մայրը:

Արժէ, որ բովանդակութիւնը կար-
ճառօտ կերպով սրտմեխ:

Բեռնակիր մշակ Մարութը մեռ-
նելով, թողնում է կնոջը քսան տա-
րեկան հասակում և մի աղջիկ՝ Սա-
ռային, չորս տարեկան: Մարութը
ինքն իւր ձեռքով շինել էր տան

նման մի բան քաղաքի ծալերից մի-
նում, որ և մնաց միակ ժառանգու-
թիւն իւր կնոջ և աղջկան: Աննան
մնաց բոլորովին զուրկ ապրուստի
աղբիւրներից. բայց որպէս մէկը, որը
ոչ մի անկախ աշխատանքի սովոր
չէ, քաշւում էր սարդ կերպով աշ-
խատաւոր լինելուց քաղաքի ընտա-
նիքներում, և եթէ սկզբում էլի մի
գործով պարտաւում էր, ալդ էլ ոչ
ուղղակի կերպով: Աննան զեղջկու-
հի էր, բոլորովին անզարդացած.
մինչ 15 տարեկան հասակը մեծա-
ցել էր իւր հօրեղբոր մօտ, որին, սա-
կալն, ընտանիքի ծանրութիւնը զրզեց
նորան դուրս անել տանից: Աննան
մարդու գնաց Մարութին, որը նրան
բերաւ քաղաք, որի կեանքից, սա-
կալն, բոլորովին անտեղեակ մնաց
Աննան մինչ իւր մարդու մահը: Թա-
ղի մէջ նա ճանաչեց աղքատ, որին
հարեանները ալսպէս կամ ալնպէս
օգնում էին: Նա մինչև անգամ սկսեց
հաց ստանալ մի փոքրոցակն մուրաց-

կաննից՝ Բարսեղից, մինչև որ վերջինս հաստատուեց նորա տանը, գիշերները ալդ տանը օթեանելու համար: Այդ օրից՝ Բարսեղն էր Աննային ու Սառային կերակրողը: Բարսեղը և՛ կալ էր և՛ կուրծքը դուրս ցցած և՛ մէջքը փոս: Բայց ամենահասարակ մուրացկաններից չէր՝ ունէր խելք և հետաքրքրութիւն քաղաքի անցքերի համար, ունէր և սիրտ, որը անդադարացած չէր դէպի կնոջ սէրը: Նա էլ գիւղացիներից էր և եկած էր քաղաքը մուրացկանութեան, կրուակով իւր եղբայրների հետ, որոնց համար նա անպէտք էր:

Իսկ Աննան, թէև մաշած և աղքատի ցնցոտիների մէջ, բայց պահանած էր իւր սեռի գծադրութիւնների զրաւչութիւնը: Նորա տանը մնալով և տունը պահպանելով, Բարսեղի և Աննայի մէջ սկսեց մտերմութիւն, որը գնալով աճեց: Այստեղ չղացաւ Բարսեղի մէջ միտք՝ ամուսնանալ Աննայի հետ և ալսպիտով «օջախ» հաստատել իւր համար: Բարսեղի համար կեանքը սկսեց ստանալ մի նոր հրապույր, նոր ինտերես:

Բարսեղը այն աղքատներից էր, որոնց չաջողում է ժողովրդականութիւն ստանալ և ապահով լինել շատ թէ քիչ լաւ ընդունելութեան՝ մի տուն մտած ժամանակ: Այդպէս է, որ նա մի անգամ էլ մտաւ մի կնոջ տուն, որին ամբողջ քաղաքը հռչակում էր Բարուչկա անունով: Նա ամեն բան էր՝ հիւանդի վերաջ աղօթք ասող, մանկաբարձուհի, տատմէր, խորհրդատու: Ամենքի տան դուռը նորա համար բաց էր: Բայց բարի չէր նա և ունէր սարգի հնարադիտութիւն:

Շատ զաղտնիքների գիտէր և դորանից գիտէր օգուտների քաղել: Ինքն էլ հիւրասէր էր, բայց իւր հիւրերից նոյն օգուտը գիտէր քաղել, և նոյն խակ կաղ Փարսիից (Բարսեղ), որը միամտաբար չալտնեց ալդ կնոջը իւր գիտաւորութիւնը Աննայի նկատմամբ: Այդքանը արդէն բաւական էր, Բարուչկան հաշւեց Աննային իւր զոհերի թւում: Իւր բազմաթիւ լաճախողներից մինի համար Բարուչկան խոստացաւ Աննային, զնաց սուրան գտաւ, չալտնեց թէ Բարսեղիցն է եկել խնամախօսութեան. բայց ծաղրեց վերջինիս և նկարագրեց Աննային այն գեղեցիկ կեանքը, որ ինքը նորա համար պատրաստում է. վերջապէս համոզեց ընդունել իւր հետ բերած հինգ բուրլին: Բարսեղը, որը եկաւ Բարուչկայի մօտ հետևանքը իմանալու, իմացաւ միայն, որ Աննան ալդ գիշերը տանը չէ, ուր որ պիտի գնար: Բարսեղը մանաւանդ շուտով հաւատաց ալդ իւր համար սարսափելի լուրին, որովհետեւ օր առաջ Աննայի գլխին տեսել էր մի կարմիր աղլուխ, որի առիթով կասկածանքների մէջ էր ընկել:

Աննայի համար ալդպիտով սկսում է անառակութեան ճանապարհը: Նա ալժամ միջոց է գտնում հագնելու, պճնելու, և ալդ աւելի էլ խրում է նորան անբարոյականութեան անդունդը, բայց և զցում պարտքերի մէջ: Այժմ նա միայն ցերեկներով է կարողանում տանը լինել, Սառային տեսնել: Վերջինս, մոլորած, տնետուն է ընկնում և սովորում աղքատութեան: Մալքը քանի գնում, աւելի է աչքից զցում իւր զաւակին:

որի գոյութիւնն իսկ աշխատում է ծածկել իւր ծանօթներին: Բարուհի կան միայն Աննային չ'ունէր, այլ և Մաշային, Հերիքնային և դուցէ ուրիշներին, որոնք զիշերները մի տան մէջ էին լինում, սովորելով Բարուհիայի պատէշներին:

Աննան վերջապէս սկսեց օրերով անդադրանալ. Սառային քանձնել էր մի անգամաւոր ինձ, խոստանալով օգնել սրան դորա փոխարէնը: Տուն վերադառնալիս, նա տեսնում է իւր չորերը և փողը գողացած: Նա մեղացիութեմ է ինչ որ երկու լօթիներին, որոնք պատասխանում են նրան ջարդելով մինչ ուշաթափութիւն: Գորանից նա հիւանդանում է: Այ Մաշան և ոչ Հերիքնայը չեն ուզում հիւանդին խնամել: Փոքրիկ Սառան՝ վրայ է հասնում, մայրը ջուր է ուղում: Սառան պնդում է փողոցը ջուր ճարելու, բայց մտաբերում է, որ չաքաթ օր է, և որ այդ օրը մի հարուստ աղալի թաղումն է լինելու: Սառան վազում է խոնկելու մուրացկանների բաղմութեան մէջ՝ իւր բաժինը ստանալու համար:

Իսկ մայրը՝ Նա երեւի ծարաւից տապալկեց. բայց հաստատ է, որ մեռաւ:

Ահա վէպի բովանդակութիւնը: Նիւթը տեղիք է տալիս շատ հոգեբանական զիտողութիւնների և հե-

ղինակը իմացել է դոցա համար հարկաւոր զիրքերը ստեղծել: Ամենագրամական տեղը, անշուտ, պէտք է ընդունել Բարսեղի խաբւիլը Բարուհիայի: Սակայն վէպը շատ դրամատիկան չէ. դա մի ուսածք է, որ տեղ կ'ամբը քիչ տեղ է բռնում. մարդիկ գործում են սովորական հոսանքով, և հէնց այդ է, որ այդ փոքրիկ վէպին տալիս է բնական պատկեր: Գորանով հետաքրքրութիւնը չի նւազում. իսկ դորա մեղը՝ հեղինակի տաղանդն է: Մեկ վերաջ ամենից շատ տպաւորութիւն գործեց մուրացկան կաղ փարսու ցանկութիւնը («օջախ») ունենալ և մահւան անկողնում պստկած մօրն իսպառ մոռանալը փոքրիկ Սառայի կողմից: Սէրը դէպի մայրը իսպառ մարել էր ոչ միայն հացի խնդրի պատճառով, այլ և մօր բարոյական ոչնչութեան պատճառով:

Վէպը, իւր բովանդակութիւնով և նկարագրական գոյներով, սղոյախ ստած, գօլապական է՝ բռնելով Զօլայի «Assommoir» և «Nana» վէպերի մէջ տեղը: Բայց միայն մի բացնի չափով. իսկ այդ չափը շատ լաւ պահպանւած է: Սկզբի նկարագրութիւնները՝ Աննայի և Սառայի տան ու կենցաղի վերաբերեալ, մի փոքր ձգձղած են թւում գործողութեան սակաւութեան պատճառով:

Ա. Ա.

ՇԵՊԱՊԵՐ, Դ-Ր Ի., պրօֆեսօր անգլիական գրականութեան Վիեննայի
Համալսարանում՝ ՇԵՔՍՊԻՐ—ԲԱԿՍԵՆԱՆ ԽՆԴԻՐԸ:

Հաջ հասարակութեան անկախ չը պիտի լինի աչն կասկածը, որ սկսում են տարածել Շեքսպիրի գրածքների խակական հեղինակի անձնաորութեան վերաջ կասկածը, որպէս չալտնի է, նորանում է, իբր թէ Շեքսպիրը ոչ միայն հեղինակը չէ իւր անունով չալտնի հանճարեղ ոգրերգութիւնների և զրամաների (Համլէտ, Օտելլօ, Թագաւոր Լիր և այլն), այլ նա իբր թէ սկի աչն մարդն էլ չի եղել, որ կարողանար աղ տեսակ գրածքների հեղինակը լինել: Այդպիսի կասկածներ չարուցած են զանազան ժամանակներում, բայց ոչ ոք աչքան մեծ աղմուկ չ'առաջացրեց, որքան ամերիկացի Գօննելլի (Donnelly), որը, իւր մի քանի տարի առաջ հրատարակած գրքով, ուղեց ապացուցանել, որ Շեքսպիրի անունով չալտնի գրածքների խակական հեղինակն է չալտնի Ֆիլօսօֆալ և Շեքսպիրի ժամանակակից Բակօն Վերուլամցին, որը ապրում էր 16-րդ դարում և 17-րդի սկզբներում: Գօննելլի, ի միջի այլ հանգամանքների, զիշատակում էր նաև այն, որ, հին հեղինակների սովորութեան համաձայն, Շեքսպիրն ևս իւր անունով չալտնի գրածքների զանազան տեղերում խօսքեր ունի գրած, որոնց միասին դասաւորելովը գոյանում է մօտաւորապէս մի ալտպիսի նախադասութիւն, իբր թէ մո' Շեքսպիրս, չալտնում եմ, որ իմ անունով գրը-

ւածքները պատկանում են Բակօն Վերուլամցուն: Բայց, որ զլիաւորն է, Գօննելլի'ի ասելով, Շեքսպիրը չ'ունէր աչն բարձր մասւոր կրթութիւնը, որ նրան թուլ տար աչքան խորիմաստ զրամաներ գրելու, զրամաներ, որոնք ենթադրում են խորին տեղեկութիւնների աղգերի պատմութեան, աշխարհագրութեան, բարձր շրջանների կենցաղավարութեան, ֆիլօսօֆալութեան մասին և այլն: Գօննելլի'ի ասելով, աղպիսի գործեր գրելու միայն Բակօնն էր ընդունակ:

Այդ խնդրի առիթով Շեքսպիրի և Բակօնի մասին վերջին տարին լումս լոս տեսան բազմաթիւ զըրւածքներ: Ընդհանրապէս պէտք է ասած, որ ընդհանուր կարծիքը չօգուտ Շեքսպիրի չի խախտուել, բայց և աչն պէս, Գօննելլի'ի պնդումները լուրջ ուշադրութեան արժանացան. բայց աղ մասին գրողները մեծ մասամբ Գօննելլի'ի հակառակորդներն են: Նորերումս Հէսսէսլէրը մի չօղածով Բակօնի մասին եկաւ աչն եզրակացութեան, որ Բակօնի գրածքների ողին աչնպէս է, որ շատ անհաւանական է, որ նա մեծ բանաստեղծ եղած լինէր: Ալթմ Դ-ր Շիպպերն է, որը Շեքսպիր-Բակօնեան ինդիրը քննական հետազօտութեան է ենթարկում: Նա ի նկատի է առնում աղ խնդրի առիթով լոս տեսած բազմաթիւ գրածքներ, առաջ է բերում ժամանակակից մարդկանց

խօսքերի մի շարք իրանց անձնապէս ծանօթ վերլուծում Շեքսպիրի մասին և դալիս է ալս եղբայրացութեան, թէ Շեքսպիր գերասանը նոյն դրամադական բանաստեղծն է: Գօնենկլի'ի խօսքին, թէ Շեքսպիրը եղած է գարեջրագործ, որովհետեւ նա մաստ է ծախել, Շեքսպիրը պատասխանում է. «Մի պատական գրքի մէջ Ս. Ստոպէս (C. Stopes) Լօնդօնում ապացուցեց, որ չափ աւելի շուտով Բա-

կօնի համար կարելի է ասել թէ գարեջրագործութիւնով է պարագել, քան Շեքսպիրի համար, որովհետեւ Բակօնը իւր գրածներն մի քանի տեղերում բնդարձակօրէն և զործը հասկացողի նման խօսում է գարեջուր շինելու մասին, մինչդեռ Շեքսպիրը մատնում է իւր ծանօթութիւնը գարեջրի հետ միմիայն նրանով, որ խօսում է գարեջրի և նորա ազդեցութեան մասին»: Ա. Ա.

ՍԻՄԷՅՈՆ ՀԱՍՈՒՄԵԱՆ. — «ՄԱՆԻԿ» (Ժամանակակից մէպ): Նուշի տպարան Հալոց հոգևոր Տեսչութեան, 1889 թ., մեծ քառաձալ, 76 էրես, տառ № 12: Գինն է՝ 40 կոպէկ:

Նրեակալեցէք Ձեզ, ընթերցս'դ, պատերազմի ժամանակ՝ արհեստական կերպով նոր կաղմակերպւած մի քաղաքում, ուր խմբւած են բացի գինւորական և սովորական անձերից աչնայլախներ, որոնց նպատակն է գլխի իւզոտ սրտառներ, գիշատել, միանգամից հարստանալ: Պ. Հախու-մեանի գիրքը սկսում է այդ տեսակ գիշատիչների, չաղացած սարդերի մի զգուշի խնճուքի նկարագրութիւնով: Դոքա անամօթ են, աներես. դոքա անպատկառ կերպով և անվախ ոտնակոխ են անում ամեն սրբութիւն. դոքա հաւատացած են, որ փողն է միակ չարգելի ուժը աշխարհումս, որ նա է մարդու գնահատելու չափը, որ նորանով կարելի է գնել ամեն բան:

Նրկորդ գլուխը նկարագրում է միևնոյն քաղաքում մի չարգելի բռնկի տուն, ուր ժողովւած են գանապան

տեղական աղաներ՝ հաշիւ տալու գաղթականների համար հաւաքած մթերքների գործադրութեան մասին: Այլտեղ լուսարանում է մեր հասարակական գործերի մէջ ցածախ տեղի ունեցող այն երևոյթը, որ հասարակական գումարները ուտւում, անհետանում են, թաղցւում են կամ ծախւում են ըստ գործավարների ճաշակի:

Նրբորդ գլուխը՝ Թիֆլիսի փողոցային անհող կեանքի, մեր անապահով հող ուտուցչի և մոռուոր աշխատանք ներկայացնող դասակարգի դրութեան նկարագրութիւնն է:

Չորրորդ և հինգերորդ գլուխները նկարագրում են Թիֆլիսի կիսաեւրոպացած հարուստ Տօկօսովի կեանքի մի քանի դժերը: Տօկօսովը, աչքի առաջ ունենալով մոտաւորաւ ընտրութիւնները, սարքում է ճաշ,

որով նա աննկատելի կերպով աղ-
ղում է ընտրողներն տրամադրու-
թեան վերայ: Տօկոսովը հաշւելով,
որ հարուստ բարեկամների հետ կապ
ունենալը նորան շատ շահաւէտ կա-
րող է լինել—ծուռն է նալում իւր
քոյր Նունէի սիրոյ վերայ դէպի մի
Սարգսեան անունով հասարակ երի-
տասարդ: Տօկոսովը, հաւանելով մի
աղքատ գաղթականի Մանիկ աղ-
ջըկայ երեսը, համաձայնում է բարե-
րար դառնալ այդ աղջկայ համար,
նորան ընդունում է իրանց տունը և
ձգտում է հասնել իւր ցած նպա-
տակին:

Պատկերները հետաքրքրական են,
եկարւած են խոշոր գծերով, որոշ
գոյներով, թանձր ստւերներով:
Նոքա իրանց իրական միակողմանի
հարազատութիւնով հառնում են մին-
չև անգամ կոպտութեան: Դի-
տած, լուսաբանած երևոթները—մեր
կեանքի, մեր զարգացումի բացասա-
կան կողմի արդիւնքն են:

Պ. Հախումեանը իւր գրածքը
անուանել է ժամանակակից վէպ և
սուել է նորան «Մանիկ» վերնագիրը:
Նիւթը, փրաւի, ժամանակակից է.
բայց ամբողջ գրածքը ամենեին վէպ
չէ, այլ վերև փշած պատկերների մի
ժողովածու: Այդ պատկերները ոչ մի-
մեանց հետ, ոչ էլ վէպի հերոսուհի
Մանիկի հետ՝ սերտ կապ չ'ունին,
բացի այն կապից, որ նոքա ունին
միմեանց հետ իւրեւ մեր կեանքի ար-
գասիքներ և լուսաբանութիւններ:

Առանձին պատկերները կարելի
կը լինէր միմեանց հետ կապել, եթէ
հեղինակը նեղութիւն կրէր իւր
Մանիկին, իբրև փորձաքար մոցնե-

լու ամեն տեղ և նորա միջոցով կըշ-
ռէր զանազան դատակարգերի ցա-
րաբերութիւնները դէպի հասարա-
կական գործը. գուցէ այն ժամանակ
գրածքը ընդարձակէր, մեծանար,
—բայց նա լիտիատար վէպի ձև
կը ստանար և այժմեան «Մանիկ»
նիւթը կը հալեցնէր իւր մէջ և կ'իւ-
րացնէր...

«Մանիկ» վէպը աղպիսով, կարծես,
դեռ չէ գրած—այլ գրւելու է և մեր
առաջ գրած է նորա համար հար-
կաւոր նիւթերը: Վերև փշած պատ-
կերի մէջ հերոսուհի Մանիկը երեւում
է մի երկու տեղում, և ահա նորա
զերը ամբողջ գրածքի մէջ:

Ալաշկերտցի գաղթական Հարօն
կորցնում է իւր որդուն և, լսելով,
որ նա թիֆլիսումն է, ճանապարհ է
ընկնում այդ քաղաքը նորան որո-
նելու: Առնում է հետը կնոջը և իւր
աղջիկ Մանիկին: Գոքա թիֆլիս են
գալիս աղքատ և անփող: Գոցա
առաջին ծանօթները լինում են ուսու-
ցիչները, որոնք, պաշտօն չ'ունենա-
լով, դժւարանում են հոգալ դոցա ապ-
րուստը: Բարի մարդիկ միջնորդում են
և տեղ են գտնում դոցա համար: Մա-
նիկին տեղաւորում են վերև փշած
Տօկոսով հարստի տանը, որտեղ նա
ենթարկւում է անարդանքի և ստիպ-
ւում է հեռանալ իւր դժբաղդ ծնող-
ների հետ, որոնք վճռում են դառ-
նալ իրանց հայրենիքը. բայց տեղ
չը հասած, մեռնում են:

Պ. Ս. Հախումեանի երկը, իբրև նոր
վիպատանի գրածք, ունի մի քանի
առանձնութիւններ, որոնց մասին
արժէ ասել երկու խօսք:

Հեղինակը չափազանց շտապում

է ամեն բան ասել, բոլոր զգացածը
և իմացածը միանգամից թափել, և
աղբալիսով մի փոքրիկ գրեածքի մէջ
ինքն իրան սպառում է: Չը մոռա-
նալով իւր համակրութիւնները և հա-
կալրութիւնները, նա չէ կարողանում
հանդարտ պատմել, այլ միջամտում է
իւր վէպի մէջ: Աղբալիսով («Մանկը»)
զաղափար է տալիս ոչ միայն հե-
րոսներին, այլ և նոյն իսկ հեղինակի
համակրութիւնների մասին:

Նկարագրութեան մէջ ևս հեղի-
նակը իրան գործող անձն է երեսա-
կալում և, հերոսներին ներկայացնելու
ժամանակ, իւր ճաշակը և կարծիք-
ները առաջ բերելով՝ մի տեսակ
միջամտում է ընթերցողի գործի
մէջ:

Հեղինակը մտցնում է սրախո-
տութիւն, որ կաղմում է գրքի լաւ

արժանաւորութիւններից մէկը. սա-
կալն սրախոտութիւնը, իրրեւ աղ,
պէտք է մի չափոնի սահմանից դուրս
չը դալ և արհեստականութեան կամ
անպատճառ սրախոտելու ցանկու-
թեան կնիք չը կրի:

Աւելորդ եմ համարում կանգ առ-
նել նկարագրութիւնների մի քանի ան-
կատարութիւնների և չափազանցու-
թիւնների վերաջ (զորորինակ, բժշկի
անձնաւորութեան, զղումանման ե-
րես ունեցողի նկարագրութիւնները):

Աչքի առաջ ունենալով, որ սլ.
Հախումեանը թեթեւ կերպով կարո-
ղանում է նկարել կեանքի առանձին
պատկերները, ցանկալի է, որ նա,
զգալով իւր ալդ արժանաւորութիւնը,
առ ալժամ բաւականանար միայն ու-
րոյն պատկերներ դուրս բերելով:

Ա. Քլ.

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՄԱՐԱԴԵԱՆ.—«ՔԱՆԴԱԾ ՕԶԱԽ»։ անցեալից մի յիշողու-
թիւն. հրատարակեց Յովհաննէս Ս. Գրիգորեան. Ախալցխա. Մկրտիչ
Ղալամքարեանի տպարան. 1889 թ., փոքր քառածալ, 64 երես,
տառ № 10: Արտատպած «Նոր-Դար» ամենօրեայ թերթից: Գինն է
20 կոպէկ:

Պ. Մարադեանը հարկաւոր է հա-
մարել ծանօթացնել հաջ հասարա-
կութիւնը մի եղելութեան հետ, որ
տեղի է ունեցել Թիֆլիսում: Եղելու-
թիւնը, իւր տխուր վախճանով, սար-
սափեցնում է մարդու և գործում է
սաստիկ տպաւորութիւն: Ահա ինչ-
պէս է պ. Մարադեանը պատմում
դորա մանրամասնութիւնները:

Սօլումօն Պետրովիչը վաճառականը,

մի սաստիկ հիւանդութիւնից յետոյ,
վճռում է թողնել իւր զրկանքով լի,
գծուծ կեանքը և պսակել: Նորա
կի՞ն՝ բարեսիրտ և զեղեցիկ Գեթեանը
ճոխացնում է և բարեկարգում նորա
կեանքը և ընծալում է աշխարհին
կատարինէ անունով մի աղջկի, որ
գառնում է ծնողների հոգսերի և
խնամքի առարկան:

Սօլումօն Պետրովիչը մտքում զնում

է՝ աղջկան հարսնութեան տալ իւր վաղեմի ծանօթ վաճառական խապի Մինէլիին: Մինչդեռ կատարինէն, հետեւելով իւր հակումներին, սիրահարուած է ուսուցիչ՝ նորաւարտ համալսարանական Սարգսի վերաջև ուսուցում է հօր ցանկութեան դէմ գնալ: — Հալլը, բարկանալով աղջկայ վերան՝ «դուքս է հրում կատարինէին տնից դուրս և դուռը փակում վերան»:

Դուրսը մթնում է. խկ տան դուռը չի բացւում: Յանկարծ «չորս անձանքով ձեռքեր չափշտակում են նորան» և տանում զինհատուն:

Կատարինէն երեք օրից լետոյ մեռնում է: Սօլոմօն Պետրովիչը՝ չը կարողանալով տանել աղջկայ մահը և իւր սնանկութիւնը՝ կաթւած է ստանում: Փեթեանը «կորչում է ամենօրեայ կեանքի անպատեհեան մէջ»: Սարգիսը՝ մի քանիսի ասելով՝ խելագարւում է, իսկ միւսները հա-

ւատացնելով՝ թողնում է Թիֆլիսը և քաշւում է արտասահման:

Պ. Մարաղեանը պատմում է թէ՛ ինչպէս պատրաստուեց աղջ սարսափելի արկածքը: Նա նեղութիւն է տալիս իրան նկարագրելու Սարգսի և կատարինէի սիրահարութիւնը, Սօլոմօն Պետրովիչի և խապի Մինէլի առևտրական քաղաքականութիւնը և այլն:

Ճշմարիտ է, գրքովում վիշտակւած անցքերը նկարագրւած են շատ սովորական ձևով, բնաւորութիւնները նկարւած են թույլ կերպով, պատմութեան զլխաւոր լմաստը շատ ծամծմած է... Բայց գոնէ անհամոզւածները կարող են վերջապէս համոզուել ամենաանկեղծ կերպով, որ ծնողները չը պէտք է իրանց զաւակների ամուսնացնելու խնդրում լնքն-իշխան վարեն:

Ա. Բլ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ի Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

1) ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԲԺՂԿԱՅԵՍ (ՂԱՂԱԲԵԳԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» Արտատպած «Մուրճ» ամսադրից, Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռօտինեանցի, 1889 թ., գինն է 5 կոպ.: (Արդիւնքը հեղինակի կողմից չափազանց է «Մուրճ»-ի փոխատու-թնադրական Գանձարանին):

2) ՉՄԵԿԵԱՆ ՄԱԿԱՐ՝ «ԾՈՅԻ ՕՐԱՅՈՅՑ» 1890 թւականին Քրիստոսի. Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռօտինեանցի, 1889 թ.: Գինն է 15 կոպէկ.

3) «ՍՈԿՐԱՏԷՍ», թարգմանութիւն օր. ԹԵԿԼԻ ԱՏԵՓՈՅԵԱՆԻ, հրատարակութիւն Թիֆլիսի Ընկեր. Հայերէն Գրքերի հրատարակութեան. Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1889 թ. գինն է 10 կոպ. ամեն տեղ:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆՑ

ՊԱՐԻՉ, 26 հոկտեմբերի (Պարիզի կօնգրես կիրակնօրեաց հանգստութեան առիթով): Այս շաբաթ կապացաւ Պարիզում նաեմի կօնգրես՝ կիրակնօրեաց հանգստութեան խնդրի մասին խորհուրդ տեսնելու համար: Գորա նախագահն էր Լէօն Սէ, ֆինանսական և քաղաքական լալտնի գործիչը Ֆրանսիայում, հռչակաւոր «Ժուրնալ դէ Դեմո»-ի գլխաւոր խմբագիրը: Բացման նիստում կարդացւցին նամակներ, ստացւած Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահ Հերիտօնից և պ. Գլադստօնից: Այդ երկուսն էլ խօսում էին չօղուտ կիրակնօրեաց հանգստութեան՝ կրօնական թէ ոչ կրօնական զիտումով: Մի քիչ և ֆիլոսոֆալութեան մի պրօֆեսօր կարդացին զեկուցումներ խնդիրը լուսաբանելու համար, որից վետու մի գործարանատէր հարց դրեց, թէ արդեօք կիրակնօրեաց հանգստութիւնը ո՞ր չափով գործնական է, մանաւանդ այն մեծ բանւորական կենդրոններում, ուր անընդհատ աշխատութիւնը անհրաժեշտ է, որովհետեւ մեքենայի շարժողութեան ամեն մի ընդհատման հետ կապւած են նշանաւոր ծախքեր: Այդ հարցին պատասխանեց պ. Պալէի, Բրիտանիայի գործարանատէրերից մէկը: Սա կարծիք չափանեց, թէ կիրակնօրեաց հանգստութիւնը կարելի է առանց վնասի գործադրել ըստ գործարաններում: Բայց կալին խօսողներ, որոնք այդ կարծիքը ոչ ըստ ըրողին ընդունում էին: Կօնգրեսը, որը կարծեց, թէ իւր կարծիքը չը պէտք է ըստ ըրողին բացարձակ կերպով արտայայտէ, ի վերջոյ եկաւ հետեւեալ միջոցներին. 1) կիրակնօրեաց հանգստութիւնը, զանազան աստիճաններով, կարելի է ըստ գործարաններում: Կիրակին ալն օրն է, որը ամենից չարմարն է թէ գործատիրոջ և թէ բանւորի համար, թէ անհատական և թէ ընտանեկան կեանքի տեսակէտից: Լաւ է, որ հանգստութեան օրը ամենքի համար նոյնը լինի: 2) Եթէ կարեւորագոյն թէ տեխնիկական կամ այլ հիմունքներով՝ կիրակնօրեաց հանգստութիւնը անկարելի դատւի, ալն ժամանակ պէտք է ալն օրուս տեղը նշանակւի մի ալն օր, ալնպէս որ բանւորը ազատ ունենայ 52 օր, կարելիին չափ հաւասարապէս բաժանած տարւոյ ընթացքում: Այդ հանգստութիւնը կարելիութիւն է տալիս մարդու՝ թէ աւելի շատ և

թէ աւելի լաւ կատարել գործը, նորա ֆիզիքական ուժը կազդուրելով։
Բացի դորանից, կօնդիբուր խորհուրդ տւեց բանւորներին վարձը բա-
ժանել ոչ թէ չաքաթ կամ կիրակի օրերը, այլ մի ալ օր, օրինակ՝ ուր-
բաթ օրերը։

ԲԵՐԼԻՆ, 26 հոկտ. (Էլեքտրական գործը Գերմանիայում)։ Էլեքտրո-տեխ-
նիկական Ընկերութիւնը, ամառաւ արձակուրդներից լետու, ամսիս 22-ին վե-
րասիսեց իւր ընդհանուած նիստերը։ Ընկերութեան պատուաւոր նախագահ, պե-
տական քարտուղար դ-ր Փօն Սանֆան ողջունեց բազմաթիւ ներկայ եղող ան-
դամներին և, հին սովորութեան հետեւելով, ահնարկ պցեց անցած տարւալ
վերալ, որից մենք հետեւեալը քաղեցինք։—Միւնխենից դրդւած խնդրի համար՝
100 տարի մեղնից առաջ Էրլանդէնում ծնւած Ֆիզիկոս Գեորգ Օհմ'ին (Ohm)
արձան կանգնեցնելու, որը Էլեքտրական հոսանքի օրէնքների գլու-
նողն է՝ Էլեքտրո-տեխնիկական Ընկերութիւնը հաւաքել է 2131 մարկ, որ
և լանձնւած է արձան կանգնեցնելու մասնաժողովին։

Ներկրի միջին կատարուող հոսանքների էութեան մասին հետազոտու-
թիւնները շարունակեցին, որպէս նաև կաթակի վտանգների վերաբերու-
թեամբ։ Վերջինիս վերաբերեալ մի մասնաժողով լանձն էր առել դադի և
ջրի գործերի ներկայացուցիչներին համողել, որ շանթարդները միացնելին
դադի և ջրի խողովակների հետ։

Հեռագրական ասպարիզի վերալ Գերմանիայում նոր քալեր արե-
ցին, որ առանձին նպատակների համար և որտեղ պահանջը ամենամեծն
է, ինքնաշարժ արագադիր ասպարատներ (գործիքներ) ներմուծւեն։

Այժմ Գերմանիայի հեռագրական թելերի ցանցը ունի 80.537 կի-
լօմետր (գրեթէ նոյնքան վերստ) գիծ՝ 284.945 կիլօմետր թելերով և 15.631
կալարաններով։

Հեռախօսական գործը հսկայական քալեր է արել։ Գերմանիան ունի
200 քաղաքներ ընդհանուր հեռախօսական հաստատութիւններով, ո-
րոնք միասին 39.000 արօնենաներ ունին։ Հեռախօսական թելերը ներկա-
յացնում են 62.610 կիլօմետր երկարութիւն։ 79 հեռախօսական կալա-
րաններ կան, որոնք հարկան քաղաքները իրար հետ միացնում են. ալ-
ժում չլինում են դարձեալ 15 աղպիսի կալարաններ։ Միմիայն Բերլինը
ունի 11.200 արօնենաներ, Համբուրգը՝ 4.900։

Էլեքտրական լուսաւորութիւնը նմանապէս ընդհանուր ծաւալումն է
ստանում. աղբ վկայում են նորակաւոց կենդրոնական կալա-
րանները՝ Էլբերֆելդ, Դարմշտադտ, Միւլհաուզէն (Էլզասում), Լիւրէկ,
Նիւրնբերգ և ալ քաղաքներում։ Շուտով բացւելու է Բերլինում երրորդ
կենդրոնական կալարանը, իսկ չորրորդը արդէն չլինում է։

Յիշատակելու է նաև ձեռնարկութիւնը՝ Հոլենտ և Նեկար գետերի
ջրաւին ուժը Էլեքտրական նպատակների գործ դնելու համար։

Վերջապէս, էլեքտրականութեան էութիւնը հասկանալու համար, վերին աստիճանի հետաքրքրական փորձեր արեց պրոֆեսոր Դ-ր Հերց (Hertz) Իօննի համալսարանում: Այդ փորձերով ապացուցուած է, որ կապ կալուսպին (օպտիկական) և էլեքտրական երևութների մէջ, որովհետև լուսալին եթերը, որի շարժումով լոպի ծագումն է բացատրուած, նաև էլեքտրական հոսանքների միջնորդ է հանդիսանում, համաձայն ալիքանման շարժման օրէնքներին:

Այս ակնարկից լետող՝ անցեալ տարւոյ գործունէութեան վերաջ տեղի ունեցաւ պրոֆեսոր Բեւլից պարոն Տենտերի հետ միասին հնարած ձայնադիր գործիքի ցոյց տալը անգլիական «Գրաֆֆոն Բեկերութեան» (Graphophon Company) ներկայացուցիչների կողմից: Գործիքը, որը, որպէս նաև էյլիսօնի ֆօնօգրաֆը, ծառայում է խօսքերի հնչիւնները և առհասարակ ձայները պահպանելու և վերարտադրելու, արտաքին ձևով նման է կարէմեքենայի: Ձայնի վերարտադրելը կատարւեց նոյն ձևով և նոյնպէս որոշակի, որքան և ֆօնօգրաֆով: Գրաֆֆօնի (գրաֆօֆօնի) առաւելութիւնը էյլիսօնի ֆօնօգրաֆից կաշանում է նորանում, որ առաջինը աւելի չարմար է գործածւում, որովհետև նա չի պահանջում էլեքտրական ուժ:

Գործնից լետող խօսեց ու. Ալեքսանդր Բերնշտայն, Համբուրգից, «էլեքտրական էներգիայի բաշխման մասին մշտական հոսանքի մէջ» (Ueber die Vertheilung elektrischer Energie durch constanten Strom): Դասախօսութեան առարկան կարևոր նշանակութիւն ունի էլեքտրական լուսաւորութեան գործի համար:

ՊԱՐԻՋ, 23 հոկտեմբ.: (Ֆրանսիական մամուլը): Որպէս չար լեզուները պնդում են, թէ հանրապետութեան ամենակատաղի թշնամիները իրանք հանրապետականներն են, նոյնպէս և, ժիւլ Սիմօնի կարծիքով, լրագրական գործի ամենավատ թշնամիները լրագրական գրողներն են: Ժիւլ Սիմօնը իւր լօղածը տպել է «Matin» լրագրում և ահա թէ ինչ է ասում. «Վերջին ընտրութիւնների արշաւանքից լետող կարելի է ասել, որ ֆրանսիական մամուլը, մի քանի գովելի բացառութիւնից զուրս, վատ գրութեան մէջ է»: Հռչակաւոր ակադեմիկոսը խորհուրդ է տալիս մամուլին, որ իւր պակասութիւնները ինքը ուղղէ, որպէս զի նորանով չը զբաղւէ պարլամենտը, որը ոչ մի դէպքում իւր օգտին չի լինի: Մամուլի դէմ երեք տեսակ միջոցներ կան, ասում է Ժիւլ Սիմօնը. 1) կառավարչական հսկողութիւն և ցենզուր. 2) իրաւական՝ բացառիկ դատաբաններ. 3) ֆիսկալական՝ դրաւականը և լրագրական գրողները:

Բնասարացիայի ժամանակ, 1819-ին գեո. ևս քիչ լրագիրներ կալին. համարներ ծախելը անձանօթ էր, բաժանորդագլինը 80 ֆրանկ արժէր:

Էմիլ զը ժիրարդէնը առաջինն էր, որ լրագրութիւնը աժանացրեց: Ընդհանուր ձաշնատութեան իրաւունքի ներմուծումը առաջացրեց մեծագոյն պահանջ՝ քաղաքական հանգամանքների մասին տեղեկանալ: Այդ ժամանակից զէսը համարով ծախելը մի սուտ (2 կոպէկ) սկսեց երևան գալ: Նապօլէօն III-ը համոզւած էր մամուլի ուժի մասին, և այդ պատճառով նա ուզեց ոչ թէ նորան ճնշել, այլ նորա վերաջ իշխել: Այժմ կան մի սուտնոց լաւ թերթեր, բայց կան և զղելիները: Սոքա կարող են աւելի մեծ վնասներ հասցնել, քան երեք սուտնոցները, որովհետեւ առաջինների ընթերցողները և՛ աւելի բաղմամբիւ են և՛ աւելի անդադագացած: «Journal des Debats»-ի ընթերցողը գիտէ զատու իւր թերթը, մինչդեռ «Petit journal»-ի ընթերցողը ենթարկւած է նորա ազդեցութեան: Մի սուտնոց վատ թերթերը աւելի բաղմամբիւ են, քան լաւերը և այն էլ աչքան վատ են, որքան միայն կարելի է: Դոքա իրանց ձեռք են հասկանում մամուլի երեք տեսակ կոչումը. 1) լուրեր տալ, բայց ամեն մի լուր նրանց համար լաւ է, որը հակառակորդին վնասում է. 2) խորհուրդ տալ, բայց նոցա սկզբունքները կաշնում են միայն զրպարտութիւնների մէջ և ամենալաւ խորհուրդը թւում է նրանց այն, որը անիշխանութեան է տանում. 3) զատողութիւն տալ, բայց նոքա ամեն բանի մէջ միայն ամենավատ կողմն են տեսնում, չափազանցնում են և հնարում, նպած հարկաւորութեան: Նոքա ուղում են կառավարութիւնը գետին տապալել. եթէ այդ նրանց լաջողէր, նոր կառավարութեան դէմ էլ կը լինէին և նորա թշնամիները: Նոյն եռանդով նոքա չարձակում են և կապիտալի վերաջ և քաղաքացու վերաջ և ընտանիքի վերաջ և կրօնի վերաջ և ամեն աղնիւ ու մեծ բանի վերաջ: Նոցա միակ նոյստակն է՝ բաժանորդները չատացնել. դորա համար նոքա դիպում են ստորին ժողովրդի մէջ սորա ամենաաղնիւ կրքերը և փչացնում նորան, և նորա խեղճութիւնը աւելի էլ զգալ տալիս իրան:

Մամուլի մի մեծ պակասութիւնը, ըստ ժիւլ Սիմօնի, նորա ձգտումն է՝ լուրեր հաղորդելու մէջ առաջինը լինել: Մի լուրի անժամանակեայ հրատարակութիւնը կարող է երբեմն քաղաքական մեծ վնասներ հասցնել, մինչդեռ շատերը միջոց չեն խնայում լուրեր հաւաքելու:

Ի վերջոյ ժիւլ Սիմօնը զիմում է մամուլի իւր ընկերակիցներին: «Մենք ունինք, ասում է նա, շատ սրամտութիւն (esprit), բայց քիչ խոհեմութիւն. — մենք պէտք է լարենք մեր ուժերը, որ մեր տխմարութիւնների հետքերը ջնջենք և կրկին ձեռք բերենք այն հողը, որ մենք կորցրել ենք»:

ՊԱՐԻԶ, 27 հոկ. (էմիլ Թիէրի մահը): Էմիլ Թիէրի մահը, որը ամեն հոնգամանքներում մեծ ցաւակցութիւն զարթեցրած կը լինէր, այժմ, երբ քա-

դաքական լուրերի սակաւութիւն է, տեղական մամուլի համար մեծ խօսակցութեան առարկայ է: Սիւնեակ սիւնեակների վերայ տալում են լրագիրները վիշողութիւններ և ակնարկներ Օթիէ'ի դրամայական գործունէութեան անցեալի վերայ: «Գօլլու» (Gaullois) լրագիրը դիմել է նշանաւոր անձնաւորութիւններին, խնդրելով դրաւոր լաւտեսիլ իրանց կարծիքը հանդուցեալի մասին, և այժմ հրատարակում է ստացած պատասխանները՝ Ֆրանսիական Ակադէմիայի մշտական քարտուղար ակադեմիկոս Կամիլլ Դուսէ'ի, վիպասան Վիկտոր Շերբիւլիէ'ի, պուբլիցիստ, վիպասան և Ֆրանսիական Կոմեդիայի՝ այժմեան կառավարիչ Ժիւլ Կլարըտի'ի, պատմաբան և աղագլին լուսաւորութեան նախկին մինիստր Վիկտոր Գիւրիւլի, Օկտաւ Ֆօլէ'ի, Էրնեստ Բընան'ի, Սարա Բեռնար'ի, վիպասան Ալֆօնս Դօդէ'ի, անգլիական դեսպան լորդ Լիտտօն'ի (որ իբր գրող ստորագրում է Օւէն Մերեդիթ), Էմիլ Զօլայի, Թէօֆիլ Գօթիէ'ի (որդու նոյն անուն բանաստեղծի):

Բովանդակութիւնով ամենից հետաքրքրականն է Էմիլ Զօլայի պատասխանը, որ և ահա. «Ֆրանսիական բեմի այժմեան վարպետների մէջ Էմիլ Օթիէ'ն նա է, որը ամենագարատե և ամենից լամաւ կերպով իւր նպատակին էր գիմում: Յիշեցէ՛ք միայն բոմանտիկոսների ¹⁾ չարձակումները: Սոքա անուանում էին նորան «առողջ դատողութեան» (ուրեմն՝ իբր թէ զգացմունքից զուրկ) բանաստեղծ: Նոքա ծաղրում էին Օթիէ'ի ոտանաւորները, որովհետեւ չէին կարող Մոլիեր'ի ոտանաւորները ծաղրել: Բայց իսկապէս Օթիէ'ն խանդարում էր բոմանտիկոսներին. որովհետեւ նոքա տեսան նորա մէջ վտանգաւոր թշնամի, մի բեմական գրող, որը 1830 թւականի զրօշակի գլխովը անցաւ և Ֆրանսիական աւանդութեանը կրկին կաւա: Նոր, ֆորմուլը մեծացաւ նորա հետ՝ ճիշդ գիտողութիւնը, իսկական կեանքի տեղախոխումը բեմի վերայ, հաւատարիմ նկարագրութիւնը մեր հասարակութեան պարզ և ճշգրիտ լեզուով: Իմ կարծիքը միշտ եղել է՝ որ մեր պապայ բեմը լինելու է կլասիկական ֆորմուլների գործադրութիւնը մեր հասարակական կեանքի չրջանակի մէջ»:

Դիակը երէկ զմուսեց և տարւեց բանաստեղծի բնակարանը, փողոց Կլիշի: Հոգեհանգստից բետու կը կատարւի թաղումը մի գիւղական հանգրստարանում, այն է՝ Լա Սէլ Սէն-Կլու գիւղում:

ՊԱՐԻՋ, 15 հոկտեմբ. (Նւրոպալի Դրագարանն էր): «Աղագլին Գրադարանի» գլխաւոր կառավարիչը հրատարակեց մի զեկու-

¹⁾ Բօմանտիկոսները կոչւեցին գրականութեան այն ուղղութեան հետեւողները, որը դարձաւ քսանական թւականներէց սկսած Ֆրանսիայում յաղթող հանդիսացաւ կեղծ կլասիկականութեան վերայ: Ամենահաջակաւոր բոմանտիկոսը և պարագլուխը այդ պարոցի Վիկտոր Հիւգօն էր, 1830 թւականից սկսած:

ցում, որի համաձայն այդ հիմնարկութիւնը ունի ալժմ 2.078.000 հատոր գիրք, մինչդեռ «British Museum» նմանապէս հռչակաւոր անգլիական գրադարանը հազիւ 1 միլլիօն հատոր ունի: Միւնխենի գրադարանը ունի մօտ 800.000, Բեռլինինը՝ 700.000, Գրեղլենինը՝ 500.000 և Վիեննայինը՝ 300.000 հատոր գիրք: Վատիկանի գրադարանում կան միայն 30.000 հատոր գիրք, բայց և 25.000 շատ կարեւոր ձեռագիրներ:

Ջիի-Յերիւ, 13 հոկտեմբերի: (Գրականական կեդծիք): Մի լուր հաղորդեմ ձեզ, որը, անշուշտ, հետաքրքրական պիտի լինի բոլոր գրասէրներին: Աւարառ քաղաքում հրատարակուած է «Fernschau» անունով մի «Ամսագիր միջին-գերմանական-աշխարհադրական օրակարան ընկերութեան Աւարառում»: Այդ ամսագրի մէջ տպւում էր դ-ր Լամբի Լասլէրի մի ճանապարհորդութիւնը, որի մասին ամսագիրը կարծիք չաւանց, թէ այդ դործը նաև գիտնական կողմից շատ նշանաւոր է: Գորա ղէմ դուրս եկաւ դ-ր Կարլ Փօն դէն Շտալենն պնդումով, թէ այն աշխատութիւնը միմիայն երեսկալութեան գործ է և թէ դ-ր Լասլէրը երբէք այն ճանապարհորդութիւնը արած չէ, որ այնքան մանրամասնարար նա նկարագրում է: Ընկերութեան վարչութիւնը պատասխանեց չօգուտ Լասլէրի: Գ-ր Փօն դէն Շտալենն կրկին պատասխանեց, որով ընթերցողների մեծագոյն մասին համոզեց, որ իւր մեղադրանքը, աւանդ միանգամայն հիմնովին է եղած: Բայց ընկերութեան վարչութիւնը դեռ ես համոզած չէր և կարծում էր, թէ Լասլէրը կը պաշտպանի իրան: Այդ հանգամանքը, որպէս նաև մի քանի ուրիշ ահաճ գէպքեր, ուշացրին աշխատութեան երրորդ հատորի լոյս տեսնելը, որը գրեթէ ամբողջապէս խառնութեան երրորդ հատորի լոյս տեսնելը, որը գրեթէ ամբողջապէս տպւած պատրաստ էր: Մինչ այն, մինչ այն, վարչութիւնը փոխեց: Ինչ վերաբերում է Լասլէրի դործին, բանից դուրս եկաւ, որ, իրաւ, նորա ճանապարհորդական ղեկուցումը գրականութեան մէջ դեռ ես չը լուած մի կեդծիք է:

Նիի-ԵՕԲԿ, 25 սեպտեմբեր: (Համա-Ամերիկական կօնգրեսը): Համա-Ամերիկական կօնգրեսի պատգամաւորները ահա արդէն գրեթէ ամենքը եկել, հասել են Միացեալ Նահանգները: Նոքա ընդունեցին Նիւ-Եօրկի նահանգատում դորա համար կազմած մի չատուկ մասնաժողովից: Հոկտեմբ. 2-ին կը դումարէի այդ կօնգրեսը՝ չատուկ դուրս համար վարձած մի շինութեան մէջ, քննող in corpore կը ներկայացնէի նախագահին, որից քննող պաշտօնական ուղեկցութեամբ կը սկսեն եօթ շաբաթւայ մի ճանապարհորդութիւն Միացեալ Նահանգներին մէջ: Ստար հիւրերին ուղւում են ոչ միայն ղարմացել երկրի վիթխարի ընտելեան հրաշալիքներով, որպէս Նիադարալի ջրվեժը, Մամութի քտրալըր Կենտուկիում, Իւլօւստօնի

Ազգային-պարկը (այգի) և Իսսեմիտ Վալլէ կալիֆօրնիայում, այլ և աչքի անցկացնել Միացեալ Նահանգների մեծ արդիւնադործութիւնները և հարստութեան մեծ աղբււրները: Նոքա պիտի տեսնեն Ալլեգանի վիթխարի քարածուխի և երկաթի հանքերը, Պիտտսբուրգի հալելու գործարանները և Պենսիլանիայի Նաւթահորերը, Նոքա պիտի հիանան երկրաչին զաղի աղբււրների վերայ Օհիօում, Պուլլմանի վազոնների գործարանի և հսկազական սպանդանոցների վերայ Չիկագօում և հարկերաւոր ցորենի էլ և ստօրն երի վերայ հիւսիս-արեւմտեան երկաթուղիների մօտ: Նոքա կը վազեկն ամերիկական զարեջուրը Միլւաուկէի հսկազական զարեջրագործարաններում, և Միննէսոթա քաղաքում մի գաղափար կը ստանան ամերիկական ցորենաղայ լնդուստրիայի մասին: Նոքա կ'աչցեկն Գալիօտա՛ւի ցորենի հսկազական ագարակների ահալին շինութիւնները, իսկ ճանապարհորդութեան ժամանակ Ամերիկայի միջո՛ւ կը ծանօթանան ամեհամեծ պահանջներին բաւականութիւն տուող ամերիկական երկաթուղիների հետ: Նոքա կ'աչցեկն կալիֆօրնիան, Ամերիկայի այլ այգի, Կոլօրադօ՛ւ ոսկու և արծաթի հանքերը, իսկ փառք Նաւ Արեւելեան Նահանգների մեծամեծ գործարանները: Այսպիսով Նոքա, երկրի մեծաութանը հրաշալիքների ահագնութեան ճշող տպաւորութեան ներքոյ, կը սկսեն կօնգրեսի խիական աշխատանքները: Միացեալ Նահանգները կամենում են զարմացնել իրանց հիւրերին և կը հասնեն էլ այդ նպատակին, որովհետեւ ինչ Նոքա տեսնելու են, իսկապէս մեծ են և տեսնելու արժանի:

Պատգամաւորները լաղղից, սոքա մեծ մտամբ աշխարհք տեսած մարդիկ են, որովհետեւ իրանց երկրի դիւանադիտական ծառայութեան մէջ առիթ են ունեցած ուրիշ երկիրների և հանգամանքների հետ ծանօթանալու:

Ամերիկայի բոլոր տէրութիւնները, բացի Հաւտի՛ից և Վանուօ-Գօմինգօ՛ից, ուղարկել են պատգամաւորներ և միայն Արգենտինեան հանրապետութեան պատգամաւորները զեռ. ևս եկած-հասած չեն: Պատգամաւորները հետեւեալ երկիրներից են՝ Արգենտինեան հանրապետութիւնից, Բօլիւիա՛ից, Բրազիլիա՛ից, Գալաթիա՛ից, Կոլումբիա՛ի միացեալ Նահանգներից, Էկւատօրի՛ց, Կոստա Րիկա՛ից, Հօնդուրասի՛ց, Մեկսիկա՛ից, Նիկարագուա՛ից, Չիլի՛ից, Պերու՛ից, Սան Սալուադօրի՛ց, Վենեսուէլա՛ից:

ՊԱՐԻՉ, 27 հոկտեմբերի: (Շիտակութիւնը Ֆրանսիայի մինիստրներին): Դուք լաւ գիտէք, թէ՛ մամուլը ի՞նչ ազատութիւն է վազելում Ֆրանսիայում: Լաւ գիտէք նաեւ, թէ՛ այդ ազատութիւնից փոշի թերթերը ի՞նչ օգուտներ են քաղում: Գիտէք նաեւ, որ մի թերթին ոչինչ չէ նստում, երբ վալրահալ կերպով քարձակում է այս կամ այն մինիստրի դէմ: Միջոցներից մէկը մի մինիստրի անպատեւու, Նորա չիտակութեան վերայ կասկած գցելն է, իբր թէ նա փող է կերել. չէ՛ թէ մի մինիստրի ձեռքի տակ շատ միլլիօններ են պատում:

Մի աղապիսի փորձ արեց ներկայ կառավարութեան անդամ՝ ֆինանսների մինիստր Բուլիէ'ի հետ: Յալանի է, թէ աղք մարդը որքան բարձրացաւ, երբ քանի տարի առաջ ընդունեց մինիստրների նախագահի, միանգամայն և ֆինանսների մինիստրի պաշտօնները: Այժմ էլ նա այս վերջին պաշտօնը ունի Տիրար'ի մինիստրութեան մէջ: Արդ, նորա վերադառնալն կասկած պիտի չլի, իբրեւ մինիստրութեան պաշտօնում նա հարստացել է: Բուլիէ'ն բռնեց պաշտպանողական դիրք և այնքան փափուկ կերպով ապացուցեց նորա վերադարձն մեղադրանքների դրպարտող բնաւորութիւնը, որ նա աւելի ևս մեծ անունով դուրս եկաւ աղք արշաւանքից:

Մի աղապիսի արդարադատութիւն եղաւ այժմ, ի հարկէ շատ և շատ ուշ, Նոր-Պարիզի շինողի նկատմամբ: Դա է բարօն Հառուման, որը, Նապօլէօն III-ի ժամանակ, Պարիզի նահանգապետն էր և որին պարտական է Պարիզը իւր ալմիան չքեղ բուլարներով: Դորա համար նա դորձ անց հինգ միլլիարդ, ասել է թէ՛ հինգ հազար միլլիօն ֆրանկ, սակեղծեց շատ միլլիօնատէրեր և ինքը, ալմի, իւր անսովոր մեծ հասակում, չ'ունի անգամ որ և է կարողութիւն: Բարօն Հառումանը կամ ֆրանսերէն արտասանութեամբ՝ Հօսման, պարտատու է այժմ հրատարակել իւր վերողութիւնները:—Ես, ասում է նա, դորձ գրեցի 5 միլլիարդ, որից երկուսը Պարիզ քաղաքինը երեքը՝ տէրութեան գանձարանից՝ Պարիզը վերանորոգելու համար և ալմի խրոխտ կերպով թափ ևմ տալիս իմ դատարկ գրպանները: Իմ մասին բամբասեցին, թէ ևս 40 միլլիօն կարողութիւն դիզեցի: Այնպիսով, սակաւն, այն է, որ Սէնի (որի մալաքաղաքն Պարիզը) պրեֆեկտի (նահանգապետի) պաշտօնում ես իմ սեպհական գրպանից էլ փող եմ վեր գրել և ինձ մնում է միայն իմ կնոջ կարողութիւնը: Ես, շարունակում է նա, ոչ մի խօսքի չեմ հաւատում այն բոլորից, ինչ ասում ու խօսում է հանրապետութեան մինիստրների և ծառայողների դէմ: Հարստութիւն դիզելու առիթ ունեցողները ոչ թէ նոքա են, որոնց ձեռքին է կառավարութիւնը, այլ նոցա չըջապատողներն են:—Բարօն Հառումանը վկայութիւններով ապացուցանելու է, թէ ինչի՞ վերադ գնաց 5 միլլիարդը:

Ամենքին ալմի լալանի է, որ Բուլիէ'ն, երկու անգամ մինիստր, չեաող մինիստրների նախագահ, երկուսուքի մասնաժողովի ղեկուցանող և նախագահ լինելուց չեաող՝ հազիւ տարեկան 5.000 ֆրանկ տոկոս է ստանում իւր անձնական կարողութիւնից: Յալանի է, որ Ֆլօքէն, իբրեւ պատգամաւորների ժողովի նախագահ և մինիստրների նախագահ, իւր կնոջ կարողութեան ամենամեծ մասը մսխեց. և որ ներկայ համաշխարհային հանդէսը հանրապետութեան նախագահ Վարնօ'ին կը սնանկացնէր, եթէ նա և կինը միլլիօններ չը լինէին բերած Ֆլիսէյեան պալատը: Սպիւլէրը, որ ալմի արտաքին գործերի մինիստր է, ազգային լուսաւորութեան մինիստրի և այլ աղղեցիկ բարձր պաշտօններ վարելուց չեաող՝ չէր կարողացել այնքան

առաջանալ, որ թողնէր իւր երկտառարդական բնակարանը՝ Ե-երորդ Վարկում «Արմիական Սպերալի» ալժամ ալրւած շինութեան ետևը:

ՊԱՐԻՉ, 7 Նոյեմբ.: (Համաշխարհաւիտ հանդիսի վերջըն.) Նրէկ վերջացաւ համաշխարհաւիտ հանդէսը, և ալլ վերջը վեցամսեալ տօնի գեղեցիկ ընթացքին կատարեալապէս արժանի էր: Մինչև անգամ արեգակի պարզ շողը նորից երևեց մի քանի տխուր անձրևալիտ օրերից չեսող և մեծացրեց ուրախ տրամադրութիւնը հարիւր հազարաւորների, որոնք մինչ վերջին րոպէն աշնան ինչ ուղում լինել: Շրջակայքի գիւղական բնակիչները վաղորդեան գնացքներով եկել, աշտոն ինչ շտապել, մինչև անգամ զարճութեան առանձին գնացքները բերել էին հիւսիսից և հարաւից հազարաւոր անձեր, իսկ պարիզեցիների մասսան անցկացրեց օրը իսկապէս տենդի մէջ. զորա հետեանքն էր, որ շատ խանութներ կէսօրին փակեցին և անթիւ ընտանիքներ շտապան միայն մի պատահական ճաշով, իրանց ծառաներից վալելլութիւնը չը լուր համար: Եթէ հանդիսի վեցամսեալ ընթացքում կառքերի սակաւութեան վերաջ լաճախ դանդաղ կար, երէկ խօ կրկնակի և եռապատիկ աւելի մեծ էր ալլ պակասութիւնը: Ոչ միայն գործի մէջ էին բոլոր օմնիքուները, ձիաքաշները, կառքերը, հացթուխները, բանջարավաճառների, տրանսպօրտի ապենտութիւնների սալերը ու կառքերը, մի խօսքով՝ բոլորը ինչ անիւ ունի, ալլ դեռ հազարաւոր մարդ ու կանաչ ստիպւած էին ոտով դնալ: Բոլոր ճաշարանները ճաշի ժամին բռնւած էին. մթերավաճառները ոսկիներ էր, որ հաւաքում էին. բոլոր բացօդեալ նստարանների վերայ և շատ թէ քիչ չարմարաւոր բաց տեղերում վերջին անգամ բացօդեալ նախաճաշեցին. և աշնան էր մեծ թէ քաղաքացիների և թէ չրջականների եռանդը, որ նոյն ձևով երեկոյեան ճաշը վալելլեցին: Մեծ պակասութիւն էր հացի և գինու՝ ալլքան մեծ բաղմութիւն չէր սպասում: Շատրւանների շուրջը պտնոդ լալսր աթոռները արդէն ժամը 4-ից բռնւած մնացին մինչ երեկոյեան ժամը 10-ը, չը նալած Սէն գետից մօտեցող մշուշին և միշտ աւելի և աւելի աճող ցրտին. գոնգգոն շատրւանների վերջին անգամալ «ներկայացման» ներկայ լինելը դրեթէ պատիւ էր համարում:

Արդէն ժամը 3-ին, կէսօրից չեսող, աշնան նեղւած էր ներս ու դուրսը, որ առաջ գնալը հաղիւ կարելի էր լինում և հանրապետութեան նախադաշը, որը Տրօկադերօ'ի պալատից դէսը, իբր պարզ ձևով, Ննալ կամուրջի վրայից Մարսեան դաշտն էր ուղում անցնել, կրկին չատ քաշեց: Խուռն բաղմութեան մէջ նա ճանաչեց և խնդութեան ճալներով քղնուեց:

Դիչերալին տօնը, չնորհիւ լաւ եղանակին, աշնան չաջող անցաւ,

որպէս ոչ մէկը դորանից առաջ: Ամբողջ Պարիզի վերաջ արեւմուտքից տարածւեց մի փալուն շող և էլեքտրական ճառագայթները էլէֆէլի աշտարակի ծալքից վեր ի վեր էին թռչում զէպի սլարզ աստեղազարդ երկինքը:

Հանդիսի փախումը պէտք է լինէր գիշերուաջ ժամը 11-ին: Թմբկահարները աւետեցին ժամը, բայց հարկւրաւոր հազարներ միաջն կէս գիշերին կարողացան անցնել Աշխարհահանդիսի դաշտի 40 դարպասներից և ոտով հասնել կամ իրանց բնակարանները և կամ երկաթուղու կայարանները, ուր նրանց սպասում էին զւարճութեան գնացքները:

Այդ վերջին օրաջ ցածախողների թիւը հաշւում են 400,000:

«Գօլուս» (Gaullois) լրագիրը իւր ալօսուաջ համարի չորս սիւնեակները նւիրում է Աշխարհահանդիսի ստատիստիկին, Վէրջինս հիմնւում է մի կողմից ոտնիկանութեան և միւս կողմից հանդիսի վարչութեան տեղեկութիւնների վերաջ: Կարևորագոյն թւերը սոքա են, որ պէտք է հաղորդել «Մուրճ»-ի ընթերցողներին:

Հաշւում են, որ Աշխարհահանդիսի համար Պարիզ են եկած 5 միլլիօն գաւառացիք: Եթէ ընդունենք, որ նոցանից ամեն մէկը միջին թւով 100 ֆրանկ (25 ոսկի րուբլ) է մսխել, Պարիզում նրանց թողածը կը լինի 500 միլլիօն ֆրանկ:

Օտարներ եղած են թւով մի միլլիօն ու կէս (1.500.000): Ամեն մէկը միջին հաշւով 500 ֆրանկ մսխած լինի, ալդ կ'անէ 750 միլլիօն ֆրանկ:

Այդ օտարները ալսպէս են բաժանւում.

Անգլիացի	380.000	հոգի:
Բելգիացի	225.000	—
Գերմանացի	160.000	—
Ամերիկացի՝ հիւսիսից	90.000	—
Ամերիկացի՝ հարաւից	25.000	—
Իսպանիացի	56.000	—
Ջւրիցերիացի	52.000	—
Իտալացի	38.000	—
Աւստրիացի—Ունգարացի	32.000	—
Ռուսիացի	7.000	—
Յոյն	}	5.000 —
Ռումանացի		
Թուրք		
Պօրտուգալացի	3.500	—
Աֆրիկացի (մեծ մասով Ալժիրիայից)	12.000	—

Ասիայի ազդու թիւներ	8.250 հոգի:
Աւստրալիայից, Նաւալից և այլն. .	3.000 —

Պարիզի երկու ամենամեծ հիւրանոցները՝ Grand Hôtel (Գրանդ-Օտել) և Hôtel Continental (Օտել-Կոնտինանտալ) ընդունել են ամեն մէկը 75—80.000 հոգի:

Աշխարհահանդէսը վճարած այցելուների թիւը, սկսած 5 մայիսից (սկիզբը) մինչ 5 նոյեմբերի (վերջին օրը), եղած է 25.028.254, որոնց վերապէս է աւելացնել երէկւաւ 400.000-ը, ընդամենը ուրեմն մօտ $25\frac{1}{2}$ միլիոն: Զրի տոմսակներ տրւած էին էքսպոզիցիոններին, ժուրնալիստներին, բնութագրողների ծառաներին 28—30.000: Նիթէ ընդունենք, որ զոցանից 25.000 հոգի ամեն օր ներս ու դուրս էին անում, կը ստանանք նից 25.000 հոգի ամար 4 միլիոն: Վճարող և ձրի այցելուների թիւը, վեց ամսուայ համար 4 միլիոն: Վճարող և ձրի այցելուների թիւը, ուրեմն, եղած է մօտ $29\frac{1}{2}$ միլիոն:

Աշխարհահանդիսի փակման առիթով Ֆրանսիա Մալնար Նախարար է «Ֆիլարո» թերթում հետևեալ խորհրդածութիւնը.

«Ելի՛ մի երկու ժամ, և մեծ հրախաղութիւնը վերջացաւ: Այդ, անկասկած, մի անշափ մեծ լաջողութիւն էր: Նա էս խօսում էր Աշխարհահանդիսի ոչ միայն աչք չլացնող իրերի վերաջ, որովհետեւ բացի զոցանից կար ուսանելի և հետաքրքրական իրերի մեծ քանակութիւն: Ազատ արւեստների (արդիւնադործութեան) գալիւրէլը բոլոր միւսներից առաջ ներկայացնում էր հրաշալիքների և տեղեկութիւնների, իւր տեսակում, միակ կապացնում էր հրաշալիքների և տեղեկութիւնների, իւր տեսակում, միակ միագումարում, որ ոչ մի այլ տեղ գտնել չի կարելի: Սակայն և աղնայէս բոլորը լաջողած էր, բացի միայն ճաշարաններից, ուր չափազանց փոքրիկ սեղանների վերաջ վատ էր ուտում, սպասաւորւած ծառաներով, որոնք իրանց ժամանակաւոր կարեւորութիւնով չափից դուրս երևակաւում էին: Զարմանալի շատ նեղածք լինելը, որը սիրարիտներին և քնքուշ մեծացածներին վիրաւորում էր, լաջողութեան մի նոր ապացոյց էր: Սկզբում զորա վերաջ խոփու դէմք ցուց տւին, բայց աչդ երեխայականութիւնը ձեռքից թողին՝ լաւ տրամադրութեան հոսանքին հետևելու համար, որը վեց ամսից դէս Պարիզը ամեն ինչ իւր հետ տարաւ, իւր մէջ պարածել տալով բոլորին լաջող Նախարարից:

«Այժմ, երբ աչդ ամենը դադարում է, սկսելու են գանգատները և ջիւրւած մարդիկ հարցնելու են, թէ աչդ ամենը ի՞նչ օգնեց: Ի հարկէ, շատ լաւ կը լինէր, եթէ Աշխարհահանդէսը կարողացած լինէր միջազգային տեսելութիւնը և ոխը անհետացնել և ներքին երկպառակութիւնները հանդարտացնել: Ափսո՛ս, որ աչդ անկարելի եղաւ: Արդէն մի միւլիթարութիւն կը լինէր իմանալ, որ հանդիսի այցելուները իրանց հետ մեծ գութիւններ բերին Ֆրանսիա և աչտեղ թողին: Բայց աչդ լով նիւթական հետևանքից վեր բան ձեռք բերեց: Մենք ապացուցեցինք Նախարարին,

որ մենք աւելի լաւ ենք, քան ինչ մենք ինքներս ենք ասում, աւելի լաւ, քան ինչ մարդ կը կարծէր, կարդալով մեր լրագիրները և լսելով մեր ճառերը:

«Այլ իսկապէս, ու լօղւածները և ճառերը բառ առ բառ ընդունում, պէտք է մեզ սրիկաների և խառնակիչների տեղ ընդունէր: Բայց աչքից անցնելը ան բոլորի, ինչ մենք իրագործել ենք, համաշխարհային հանդիսի բոլոր հրաշալիքները տեսնելը պէտք է փոխէր ան կարծիքը, որ մեր մասին տարածւած է: Այդ պատճառով հէնց մեզ աւելի չեն սիրելու եւրոպացում. ևս կարծում եմ անգամ, որ մեզ մի փոքր էլ աւելի են նախանձելու. — և մեր ազդպիւն ինքնաճանաչութեան համար դա միևնոյնը չէ — ալժամ ալ ևս անկարելի է, այս վիշտմտեալ փառաբանութիւնից չետոյ, Ֆրանսիան ընդունել անկաման մէջ ընկզմած երկրի տեղ, որը քաղաքականութիւնով անդունդն է զլորւում (!) և լեզափոխութիւնով կրծոտւում: Գեամագոյրալի ծաւալելը տնչուշտ մեզ վերաջ կպցրել է մի քանի պակասութիւններ, բայց մենք անկասկած պահպանել ենք ան չատկութիւնները, որոնք մեր զեղարւեստին և մեր արդիւնագործութեան տալիս են մի փալտն գերադանցութիւն: Այնտեղ, ուր հնարը նորանումն է, որ շուտով չինւի և էժան ծախւի, ուրիշները կարող են մեզ գերապանցել: Բայց մենք մնում ենք վարպետներ՝ խորիմաստ հնարապիտութեան և աշխատանքի ծաղրագուն կատարելութեան».

ՎԻԼՀԵԼՄ ԿԱՑՍՐԸ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ

Կ. Պօլիա, 2 Նոյեմբերի:

Որպէս չափնի է, չունաց թագաժառանգը պաակեց գերմանացոյ ալժաման կալար Վիլհելմ II-ի քրոջ՝ իշխանուհի Սօֆիայի հետ, որը զուտուն է Ֆրիդրիխ կալսեր, որի չիշատակը, չը նալած նորա կարճ թալաւորութեան, անմոտաց կը մնալ զեւ ևս չատ տարիներ: Հարսանիքի տօնախմբութիւնը կատարեց մեծ շքեղութեամբ, և դորա համար չատկապէս եկած էին Աթէնք նորահարսի մալրը, գերմանացոյ կալսր Վիլհելմ II-ը և չատ իշխաններ, որոնց թւում և ուտաց թագաժառանգ Յեսարելիչը:

Բայց ան, ինչ ալ ճանապարհորդութեանը առանձին նշանակութիւն պիտի տար, պէտք է լինէր Վիլհելմ II-ի ալցելութիւնը թիւրքաց սուլթանին, Կ. Պօլսում: Գերմանացոյ կալսրը, զահը բարձրանալու ժամանակից զէս, որ ընդ ամենը տարի ու կէս է, անձամբ ալցելեց Եւրոպալի գրեթէ բոլոր նշանաւոր միապետներին, սկսելով ռուսաց թագաւոր Վալսրից: Ապա նա ալցելեց Շուեդիա, Դանիա, Աւտարիա, Իտալիա, Անգլիա և ալժամ Յունաստան և ի վերջոյ՝ թիւրքիալի մալաքաղաք Կ. Պօլիա:

Այս մէկ բանում ամենքը համաձայն են, որ գերմանացոյ կաթեր ացելութիւնները բուն քաղաքական բնաւորութիւն են կրում. ամեն տեղ նա որոնում է կամ տարածաշնութիւնները հեռացնել և կամ ուղղակի միութեան դաշնակցութիւններ կապել:

Նոյն քաղաքական և ոչ տուրխտի հետաքրքրութեան համար նա ալժմ գտլիս է թիւրքաց մալաքաղաքը, որին ալնքան սակաւ է վիճակւած օտար միապետներին իւր մօտ ընդունել: Որքան ևս լիշում ևս, մինչև ալժմ սուլթաններին հիւր եղած են միապետներից՝ միայն Աւստրո-Ունգարիայի ալժմեան կալսր Ֆրանց-Յովսէփը, 1869 թւականին, և դորանից առաջ, Ֆրանսիացոյ կալսրուհի Եօթենի՝ Նապօլէօն III-ի ամենակարողութեան ժամանակ: Վիլհելմ II-ը, ուրեմն, երկրորդ միապետն է, որ սուլթանների պալատը ոտք է կոխում:

Ընդունելութիւնը եղաւ շատ փառաւոր, ալնպէս, որպէս երբեք մի պոլսեցի տեսած է իւր կեանքում: Նւ իրօք, «Հաղար ու մի գիշեր»-ի հէքիաթական տեսարանները ալսօր իրանց բոլոր շլացնող փալով և գոյների խաղերով դառան իրականութիւն. սորանից աւելի փալուն և մեծաշուք ընդունելութիւն չի կարելի երեակալել: Ամենավառ երեակալութիւնով անգամ անկարելի էր ներկայացնել ալն բեմականութիւնը, որը Օսմանեան կալսրութեան մալաքաղաքը ներկայացնում էր այս դէպքի առիթով: Գերմանական ընկերութիւնը (Verein) սարքել էր մի մեծաշուք ացելութեան զնացք, որի համար Լլօլի նաւերից երկուսը վարձւած էին, մինչդեռ երրորդ մեծ շոգենաւը լքցւած էր գերմանացի աշակերտներով, որոնք իրանց կաթեր պէտք է բարձրագոյն ուսանելով ողջունէին: Բացի այդ, մի թիւրքաց շոգենաւ և բազմաթիւ մասնաւոր նաւեր գնացին գերմանական նաւատորմին հանդիպելու Մարմարեալ ծովում, իսկ Ոսկեղջիւրից դէպի Գօլմա-բաղչէ հարիւրաւոր մանր նաւակներ խլրտում էին: Մենք հանդիպեցինք գերմանական նաւատորմին գրեթէ Սան-Ստեֆանօ՛ի մօտ, ուր կապուց, 12 տարի առաջ, լալտնի ուսու-թիւրքական խաղաղութեան դաշնը: Սկզբում գալիս էր «Լօրեւալ» շոգենաւը, լետոյ «Ալսր», որի մէջ՝ կալմի վերալից ծածանում էր սակէ-գեղին կաթերական դրօշակը. նրան հետեւում էին «Հոհնցուլերն», որ ճանաչւում էր կալսրուհու դրօշակով, թիւրքաց եախտը «Սուլթանիէ», որ իւր վերալ էր տանում ամենաբարձր աստիճանաւորներին, որոնք գերմանական նաւատորմին Գարդանելի մօտ սպասում էին. լետոյ գալիս էր մի թիւրքաց զրահակիր պատերազմական նաւ «Թղեղիլն», որի վերալ թիւրքաց մարշալը ընդ առաջ էր գնացել կալսր մինչ Յունաստանի Պիրէլ նաւահանգիստը: Կա մի ցուց էր լոյներիլ՝ «Թղեղիլն» ալն նաւն է, որը 1865-ին, երբ կրկնացիների ապստամբութիւնը պաշտպանւում էր դեռ ևս «Արկադիա» լաւական նաւով, Կրետէի առաջն երեկց, «Արկադիալին» դէն զցեց, և ալնպէս մի հարաւածով ապստամբութեանը վերջ դրեց. այդ «Արկադիան» ցալժմ էլ ընկած է

Կ. Պօլսում: Հասկանալի է, թէ ի՞նչ խառն զգացումներով տեսան չոյները ճոյն «Իզլեդին» նաւը իրանց ջրերում:

Ծովում, գերմանական նաւատորմին հանդիպելիս, ընդ առաջ գնացող գերմանացիք հնչեցրին գերմանական ազգային հիմնը, որին կաշորդեց «Հուենտսի պաշնորդը» (Die Wacht am Rhein), մինչդեռ խաղաղցիչ ուռաները օդը թնկացրին և կայսրը Գօլց փաշայի հետ կօմանդօրի կամուրջի վերաջ երեւց: Եւ վերջ չը կար խնդութեան ձայներին, մանաւանդ աշակերտների կողմից: Արեգակը սկսեց փայլել, ձեղքելով ամպերի խաւերը և իւր բոլոր խաղաղէտ գոյներով երեաց Ստամբուլը. սկզբում դա մի պատ էր ցցւած ծովի մէջ և ցինկով վերը ծածկւած. դորա լեռնից սկսում են, բլուրի վերաջ մեղմ բարձրանալով, պարտէշներ և տներ, պալատներ և մզկիթներ. զոյցս միջից դուրս է պրծնում հուշակաւոր Ալա-Սօֆիայ, որը ալս քաղաքի և կալսերութեան, կարելի է ասել, քարացած ժամանակագրութիւնն է՝ սկսած հազար հինգ հարիւր տարիներից: Եւ նորա մօտից զէպի Ոսկեղջիւրը, դէպի հին Սէրապը իւր սքանչելի կամարակապ ծառերի մայառուաքով, որի վրայից բարձրանում են երկար սև նոճիները և որից երևում են, հազւագիւտ նկարչական անկարգ դաստառութեան մէջ, կիսածածկ սպիտակ զւարճազդեակները և կեօշիկը (սլալատ): Յետո՛ւ՝ Ոսկեղջիւրը, ալս ծովը, որ ամբողջ քաղաքը ալիքներով ծվում է, և նորա նաւահանգիստն է կազմում, իւր նաւերի խուլ աղմուկով, ալնտեղ՝ Գալաթա իւր զօրեղ աշտարակով, որի վրայից երկու ծովերի և երկու ցամաքների ամենադաշտական տեսարանն է երևում. աւելի հեռու, Բօսֆօրի վերաջ, Գօլմա-բաղչէի քաղաքամասնը, ալսպէս կոչւած՝ երկար ձգւած, փայլուն՝ սպիտակ և հէքլաթական զդեակի անունով, որը ուղղակի մեր առջև և չողջողող ալիքներից դուրս է բարձրանում, պատած սոււրախիտ պարտէշներով, որոնց լեռնում ծածկւած է Խլիլ-Ահօշքը, ալս պալատը, ուր պիտի վաղի իջնէ գերմանացոյ կալսերական զոյգը: Ամբողջ Բօսֆօրը կենդանացած է փոքրիկ նաւակներով, որոնք պատել են գերմանական պատերազմական նաւերի շուրջը, մինչդեռ բլուրների վերաջ, որտեղից կարելի է տեսնել Գօլմա-բաղչէն, բոլոր ազատ սեղերը բռնւած են ամեն դասակարգի իրար խոնւած տաճիկներով և նոյն իսկ հարեմը ալսօր դատարի է, որովհետեւ բոլոր կանաչը կտուրներն են բարձրացել՝ հզօր միապետի և նորա ամուսնու զալուստին ականառես լինելու համար:

Երբ «Ալսը» պատերազմական նաւը ժամը 11³/₄-ին Ալա-Սօֆիայի մօտով անցաւ, Գօլմա-բաղչէի մօտ կանգ առած թիւրքաց պատերազմական նաւերից որոտաց առաջին ողջունի ռմբաձգութիւնը. «Ալսը» լստ ողջունեց, և իսկոյն դարանից լստու Ոսկեղջիւրի հին պարիսպի մօտ չարւած սմբերը սկսեցին իրանց սրտաւնդոտ կոնցերաւը, որի ձայների տակ գերմանական պատերազմական նաւատորմը կամաց-կամաց առաջ գնաց:

Ծովափից 500 մետր հեռու, կալսերական երկու նաւերը խարխալ գցեցին. շուտով դորանից ընտոյ «Կալսեր» վերաջ փողկողաց կալսերական ղեղին զրօշակը, Վիլհելմ II-ը նստեց մի նաւակ և բազմամբոյ ժողովրդի ողջոյններով ուղեկցւած, առաջ գնաց ղէպի «Հոհենցոլլերն», որ աղտեղից արդէն կալսրուհու հետ ցամաքը իջնէ: Սուլթանը ալ միջոցին երեւց կարմիր մահուդով փռած սանդուղքի վերը, որը պալատից տանում է Բօսֆօրը և ինքը հրաման տւեց, որ չափազանց իրար խռնւած նաւերը հեռանան: Կալսերական զոյգը իջաւ ցամաք և կատարեց նորա և Սուլթանի փոխադարձ բարեկը:

Առաջին հանգէսը, որ կատարեց Վիլհելմ II-ի համար, զօրախաղն էր չատուկ դորա համար շինած մի սլաւիլիօնի առջև, սքանչելի տեսարանով Բօսֆօրի, քաղաքի և Պրօպոնդիսի վերայ, Իլդիզ-Կեօջքի օդանցուկ բարձրութիւնների վերայ: Առաջ էին բերած 15 բատալիօն ինֆանտերիա (կանոնաւոր զօրք, զուաւներ և նեղրներ), 4 բեգեմենտ հեծալազօր և 4 բատալեա ռմբաձիգ զօրք (արտիլլերիա): Ժամ ու կէս տեւեց կալսրի մօտից անցնելը: Կալսրը մի քանի անգամ արտապտեց իւր հիացմունքը զօրքերի պատերազմական տեսքի վերայ: Ամենից շատ լաւ ցոյց տւին իրանց երկու նեղր-բատալիօններ, կանաչ տուրքանով (գլխածածկ), կապոյտ պինջակներով, կարմիր լաջն ծունկ-վարտիքներով և սպիտակ կամաշներով, որպէս նաև երկու բօսնէական վաշտերը (կօմպանի) իրանց աղգալին զգեստներով, ծովալին բատալիօնը և երկու ուլան-չաղրօններ, մի բաժանմունք հրդեհաշէջ գնդի:

Նրեկոյեան տուեց հանդիսաւոր ճաշ, որին կանչւած էին 120 հիւր: Սեղանը կազմւած էր երկու պապտանման իրար դէմ դրած բաժանմունքներից: Առաջին մէջտեղում տեղ գրաւեց սուլթանը, նորանից աջ՝ կալսրուհին, ձախ՝ կալսր Վիլհելմ II, կալսրուհու կշտին՝ պրինց Հէլենիխ (կալսեր ևղբայրը): Նրկրորդ բաժանմունքում նախադահում էր մեծ-վիդիրը, որի կողքին՝ գուքս Մեկլեմբուրգ-Շքերին, նախկին մեծ-վիդիր Սաիդ փաշա, Եդհիմ փաշա, աւստրիական զեսպանը իւր ամուսնով, գերմանացոց զեսպանը իւր ամուսնով և աղջիկներով, և միւս զեսպանները: Մնացած տեղերը բռնած էին մինիստրները, թիւրքաց ծառայութեան մէջ գտնուող գերմանացի ծառայողները, պատերազմական նաւերի հրամայողները և գերմանական զեսպանութեան պերսօնալը: Սուլթանը անձամբ տարաւ կալսրուհուն սեղանի մօտ և խօսակցում էր իւր հիւրերի հետ միջնորդութեամբ ցերեմոնիապետ Մունիր փաշայի: Մանաւանդ կենդանի էր խօսակցութիւնը կալսեր հետ: Հաշից ընտոյ սուլթանը տարաւ կալսերական զոյգը և պրինց Հէլենիխին մի կողմնակի դահլիճ, ուր խօսակցութիւնը շարունակւեց մինչ ժամը 10-ը: Նկատուեց, որ կալսրը մանաւանդ քաղցր էր ֆը-

րանսխական դեսպան Մոնտեբելլո'ի հետ, որին չափունց իւր մեծ գոհունակութիւնը Կ. Պօլսում արած ընդունելութեան համար:

Նրկորդ օրը կախրը նւիրեց գերմանական դաղթականութեան. այցելութիւն արեց գերմանական եկեղեցուն և հիւանդանոցին: Բաղութական եկեղեցին գտանում է Պերալում, Ալնալի Թրեումէ թաղում: Ալնալդ տանող փողոցը, որ խղճուկ դրութեան մէջ էր, առաջուց մաքրեց և շինեց, ալնալէս որ կառքով կարելի լինի անցնել. տները մասամբ միայն դրոշակներով զարդարեցին. Պերալի գլխաւոր փողոցը փակեց՝ զժբաղդութիւնների դէմն առնելու համար: Ճիշդ ժամը 11-ին կախերական զոյգը իւր սւիտալով եկաւ եկեղեցի, ուր նա բռնեց տեղ զեսպանական օթեակում: Այդ օրը, 2 նոյեմբերի (նոր ստիլով), բողոքական բեֆօրմացիալի տօնն էր: Քարողիչը խօսեց աւետարանի զլ. 13, 8 բնագրի վերաւ: Յարմար համարեց քարողիչը վերալիչել Պօղոս առաքեալի ճանապարհորդութիւնը Տրօւա, Մակեդոնիա և Աթէնք, և նոյն իսկ վերակենդանացրեց Յովհաննէս Ոսկեբերանի ուրականը:

Պատարադից քնտոյ կախերական զոյգը ուղեորեց դեսպանատունը: Նախաճաշից քնտոյ գերմանական գաղթականութեան մի պատգամաւորութիւն ներկայացրեց մի ուղերձ: Կախրունին գնաց գերմանական հիւանդանոցը, որը 44 տարեալ հիմնած հաստատութիւն է, և որը, համեստ հանգամանքներից զուրս գալով, ալսօր դառել է մի օրինակելի հաստատութիւն բոլոր ազգերի համար, շնորհիւ անձէր գործունէութեան երէցկին Կալցերովերթի: Կանանց ընկերութիւնը ներկայացրեց մի գործած վարագուր: Կախրունին իւր անունը գրեց ալբօնի մէջ, աւելցնելով օրեալ բնաբանը, որ քարողի հիմքն էր կազմել:

Նրկորդ օրեալ մի մասը անցկացրին հիւրերը այցելելով Կ. Պօլսի գլխաւոր կէտերը՝ բաղարը, հին-սերալը, Ալա-Սօֆիան, պարիսպները, մուգէլը (թանգարան), ուր պահւած է Ալեքսանդր Մեծի (Մակեդոնացու) հրաշալի դապաղը: Կախրը սուլթանի տւած սպիտակ ձիու վերալ էր, որին ուղեկցում է Հօբէ և Ֆօն դեր Վօլց փաշաները: Կախրունին՝ ուղեկցութեամբ հալաղդի Արթին փաշայի երկու աղջիկների և Ֆօն Հօբէ փաշայի կնոջ՝ այցելեց նաեւ Սուլթանի հարեմը, ուր նա սուլթանի երկու աղջիկներին գրկեց և նոցա երաժշտութիւնը լսեց: Ճաշից քնտոյ կախերական զոյգը զնացին դէպի Սև ծովը, վերադարձան լուսնեակ երեկոյեան, Բօսֆօրի ճրագալուցի միջով: Լաւ լուսաւորւած էր նաև Պերալի գլխաւոր փողոցը: Նաւալին մարդկանց համար սուլթանը ուղարկել էր ամեն տեսակ մթերք: Նրեկոյեան եղաւ սուլթանի մօտ վերջին հանդիսաւոր ճաշը: Հետեւալ չորրորդ օրը կախրը այցելեց Ասիայի ափում գտնող Հալար-փաշայի կալարանը, որ շինում են գերմանացիները և որը պէտք է ճանապարհ բացէ Անատօլիայի մէջ:

Ասիայի կողմում հայոց հոգևորականութիւնը առիթ գտաւ ողջունելու
կայսրին, քանի որ հայոց Պատրիարքի խնդիրը Բ. Դաան՝ կայսրին ներ-
կայանալու թողաւութիւնը ուզելու, առանց հետևանքի մնաց, պատասխան
ոտանալով, որ ծրարութեամբ այդ չէր նախատեսուած:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական միջնորդարը այժմ շատ աւելի պարզւել է, քան այդ կարելի էր ասել մի քանի ամիս առաջ: Ռուսաց Թագաւոր Կայսեր այցելութիւնը գերմանական Կայսր Վիլհելմ II-ին Բերլինում սպասածից աւելի նպաստեց խաղաղութեան յոյսերին: Միւս կողմից Ֆրանսիական ընտրութիւնները Պատգամաւորների ժողովի համար նմանապէս սպասածից աւելի բարեյաջող ելք ունեցան և, արդէն փակւած՝ բայց վերին ատօիմանի յաջողած աշխարհահանգիսի սպաւորութեան ներքոյ, Ֆրանսիան, դադրած կուսակցական կռիւներից, մի առանձին սիրով ընդգրկում է կառավարութիւնից առաջարկած պարլամենտական աշխատանքի ծրագիրը՝ բոլոր ոյժերը նւիրել տնտեսական և սոցիալական խնդիրների լուծման: Լօրդ Սալիսբերի նորերումն արտասանած մի ճառում զրականապէս յայտնում է, որ խաղաղութեան խանգարման ոչինչ առիթներ չը կան:

Բայց այն բոլորը, ինչ մենք այս ամբողջ տարին ասել ենք եւրոպական քաղաքականութեան ֆակտորների մասին, պահպանում են իրանց ոյժը նաև այսօր. միջին-եւրոպական եռապետական դաշնակցութիւնը մնում է նոյն ոյժի մէջ: Այն ջանքը, որ գործ է ածում Վերմանիան այդ միութեան հետ միւս տէրութիւններին հաշտեցնելու կամ բարեկամացնելու համար, շարունակեց նաև անցեալ ամիսները. Վերմանիան-Աւստրո-Ունգարական-Իտալական դաշնակցութեան դիմաց բարեկամական դիրք են բռնած մէկ կողմից Անգլիան, միւս կողմից՝ Թիւրքիան, որոնց երկուսին էլ այցելեց երիտասարդ Վիլհելմ Կայսրը:

Ոյժերի զրաւած տեղերը չը կրեցին փոփոխութիւններ. դերիշխողը կրկին մնում է եռապետական դաշնակցութիւնը. միայն թէ

այժմեան և քանի ամիս առաջ եղած դրութեան մէջ կայ այս զանազանութիւնը, որ տէրութիւնների մէջ եղած յարաբերութիւնները այն աստիճանի սպառնալի չեն:

Բայց ահա ընդհանուր քաղաքական հանգամանքների մէջ այժմ ուզում է աւելանալ մի նոր ֆակտոր: Եւ այդ ֆակտորը աւելանում է արդէն զրսից: Նա՝ ընդհանուր ամերիկական մաքսային միութեան խնդիրն է, որի նշանակութիւնը կարող ենք անուանել տիեզերական, եթէ նա միայն իրագործւի:

Հիւսիսային Միացեալ Նահանգները առաջարկում են բոլոր ամերիկական տէրութիւններին մի անալ ոչ քաղաքականապէս, այլ տնտեսապէս, որպէս զի իրանց առուտուրը իրար հետ լինի միայն՝ փակելով Ամերիկայի դռները եւրոպական առուտուրի համար:

Բայց որովհետեւ բոլոր եւրոպական տէրութիւնների համար դա դրեթէ հաւատարապէս զարհուրելի է, քանի որ նրանք ամենքը Ամերիկայի հետ տնտեսական կապեր ունին, այդ պատճառով այդ կարելիութեան առջև եւրոպական տէրութիւնների քաղաքական և տնտեսական թշնամական յարաբերութիւնները շատ թէ քիչ պէտք է կակղեն, որ կարողանան ընդհանուր ոյժերով մի այդպիսի հակացական նախադժի իրագործման դէմն առնել:

Ահա՛ ինչու ամերիկական մաքսային միութեան խնդիրը վերին աստիճանի քաղաքական խնդիր ենք համարում և հռչակում իբր մի նոր ֆակտոր եւրոպական քաղաքականութեան:

Այժմ դառնանք այս վերջին ժամանակներում յարուցած ամենակարեւոր խնդրին, որի մասին, փակագծում ասենք, մեր լրագրութեան մէջ չիշատակութիւն անգամ չը կայ: Սակայն այստեղ յառաջաբան է հարկաւոր: Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնք մի անկախ հանրապետական տէրութիւն են կազմում սկսած 1774 թւականից և որոնց առաջին նախագահը ամենքին յայտնի Վաշինգտոնն էր, ի սկզբանէ պրինցիպ են ունեցել՝ չը թոյլ տալ, որ եւրոպայի տէրութիւնները միջամտեն, խառնեն Ամերիկայի տէրութիւնների քաղաքական գործերի մէջ: Թող ամերիկացիք իրանք տնօրինեն իրանց գործերը այնպէս, ինչպէս իրանք ուզում են — ահա՛ այդ պրինցիպի իմաստը: Այդ սկզբունքը զանազան դէպքերում յայտնել են Գէորգ Վաշինգտոն և Քոմաս Ժեֆֆերսոն: Այդ սկզբունքը

Միացեալ Նահանգներին քաղաքականութեան հիմք էր ծառայում մինչև որ 1823 թւականին, զեկտեմբերի 2-ին, նախագահ Մօնրօէ նոյն այդ սկզբունքը կրկնեց իւր նախագահական պատգամաւորութեան մէջ՝ կարդացւած Վաշինգտօնի կօնգրեսում՝ (Նահանգների ներկայացուցիչների ժողով):

Որպէս տեսնում է ընթերցողը, այդ սկզբունքը առաջ էլ կար բաց նա երբեք չէր յայտնւած այն վճռական խօսքերով, ինչպէս Մօնրօէ'ի բերանից:

Ահա այդ սկզբունքն է, որը յայտնի է անունովս՝ Մօնրօէ'ի սկզբունք, Մօնրօէ'ի դօքտրին, և որի մասին այնքան ու այնքան խօսացել է և վիճել թէ Ամերիկայում և թէ Ներսւայում:

Դա մի օրէնք չէ, այլ միայն մի հայեացք է, բայց մի հայեացք, որը օրէնքի չափ զօրութիւն է ունեցել Միացեալ Նահանգների քաղաքականութեան համար:

Այժմեան քաղաքական ուղղութիւնների մէջ մենք գտնում ենք մի որոշ չափով նմանութիւն Մօնրօէ'ի դօքտրինի հետ—Ռուսիայում քարոզւած և ոյժ ունեցող այն շխլայի մէջ, որի հեղինակաւոր հիմնադիրներէն էր հանգուցեալ Ակսակովը: Մենք ուզում ենք ասել զորանով միայն այն, որ Մօնրօէ'ի դօքտրինի հիմքը նոյն պահանջն է Ամերիկայի համար, ինչ որ է և Ակսակովինը Ռուսիայի համար, այն է, որ Ամերիկայի քաղաքական և կուլտուրական զարգացումը կառարկի եւրոպական տէրութիւնների միջամտութիւնից անկախ կերպով, որ Ամերիկայի տէրութիւնները թէ առևտրական և թէ քաղաքական դաշինքներով այնպէս չը կապեն Ներսւայի տէրութիւնների հետ, որ Ամերիկան որ և իցէ կերպով ազդւի Ներսւայի շահերից, որ Ներսւայն մի տեսակ զօրով մտցնէ Ամերիկայի մէջ իւր տեսակէտները և այլն: Մօնրօէ'ի դօքտրինի հիմքը առհասարակ ամեն տեսակ սամօբըրիտնիկ-ների վարդապետութեան հիմքն է:

Այն հռչակը, որը ստացել է Մօնրօէ'ի դօքտրինը, հարկ է դնում մեզ վերայ ծանօթացնել բնագրի իսկական խօսքերի հետ, թէպէտ և Մօնրօէ'ի դօքտրինի այժմեան հետևողները իրանց կապւած չեն զգում այդ խօսքերի հետ: Մօնրօէ'ի այդ խօսքերը ընդհանրապէս յայտնի չեն ոչ միայն մեզանում և Ներսւայում, այլ

նոյն իսկ Ամերիկայում. որովհետեւ, որպէս արդէն ասացինք, Վօն-
րօէի անունով յայտնի սկզբունքը նրան սեպհական չէ, այլ ի բնէ
ամերիկական է այն օրից, երբ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ
Նահանգները անկախութիւն ձեռք բերին:

Վօնրօէ նախագահի պատգամաւորութիւնը, որ կարդացւեց 1823
թ. դեկտեմբերի 2-ին, Վաշինգտօնի պետական ժողովում, բաժանուում է
երկու մասի, որոնցից առաջինի մէջ յայտնւում է թէ՛ «Ամերիկական
կոնտինենտները իրանց անկախ զրութեան պատճառով, որ նրանք
ձեռք են բերել և պահպանում են, աշխարհից այլ ևս չը պիտի
նկատուեն որպէս բաց դաղթականութեան համար՝ Եւրոպայի որ և
է պետութեան կողմից»: Նրկորդ մասում Վօնրօէ շարունակում է
այսպէս. «Այն պարզութիւնը և բարեկամական յարաբերութիւնները,
որ զոյութիւն ունին Միացեալ Նահանգների և Եւրոպական պետու-
թիւնների մէջ, պարօք են դնում մեզ վերայ յայտնելու, որ ամեն
մի փորձ, որ նրանք կ'անեն իրանց սխառմը մեր կոնտինենտի մի որ
և իցէ մասում տարածելու համար՝ մեզնից կը նկատուի իբր մեր
խաղաղութիւնը և ապահովութիւնը խանգարող: Գոյութիւն ունե-
ցող դաղթականութիւններն կամ Եւրոպական պետութիւններից կա-
խումն ունեցող տէրութիւնների գործերի մէջ մենք չենք խառնուել
և այդ չենք անելու: Բայց երբ մի Եւրոպական պետութիւն փորձ
փորձի խեղդել և կամ որ և իցէ կերպով ճակատագիրը որոշել այն
տէրութիւնների, որոնք իրանց անկախութիւնը յայտնել են և որոնց
անկախութիւնը մենք, լուրջ խորհելուց յետոյ, արդար սկզբունքների
հիման վերայ ընդունել ենք, — մենք այդ փորձի մէջ կը նկատենք
միայն Միացեալ Նահանգների դէմ ունեցած անբարեկամական դի-
տաւորութիւնների ապացոյց»:

Վօնրօէն այդ խօսքերը արտասանում էր կրիտիքական բույժին:
Դա այն ժամանակն էր, երբ Նապօլէօն I-ին վայր զցելուց յետոյ
կազմած «Մրբազան-Միութեան» անդամները (Անգլիան, Ռուսիան,
Աւստրիան և Պրուսիան) ձեռքին ցոյց տալիս, իբր ուզում են խառնու-
ել հարաւային Ամերիկայի նորակազմ պետութիւնների գործերի
մէջ: Դեռ ևս զորանից առաջ, 1820 թւականին, Ռուսիան առա-
ջարկեց Միացեալ Նահանգներին միանալ «Մրբազան-Միութեան» հետ.
բայց առաջարկութիւնը մերժեց այս խօսքերով, թէ Միացեալ Նա-

Հանդներ թաղաքական սխառմը եւրոպական շահերից զուրս է և որ իրանք ամեն կերպ աշխատում են եւրոպական պետութիւնների հետ խառնուելուց իրանց հետու պահել:

Երեք տարի դորանից յետոյ Անգլիան առաջարկեց Միացեալ Նահանգներին իրան դաշնակիցը լինել, բայց մերժեց այն պատճառով, որ Անգլիան չէր ընդունում խաղանական — ամերիկական հանրապետութիւնների անկախութիւնը: Ուրեմն Անգլիան ուզում էր թոյլ տալ իրան խառնել ամերիկական զործերի մէջ և Հիւսիսային Ամերիկային խառնել եւրոպական զործերի մէջ. քանի որ առաջարկած դաշնագրութիւնով Անգլիան ուզում էր աւելի ևս զժւարացնել Իսպանիայի զործը՝ ապստամբւած ամերիկական գաղթականութիւններին ճշշելու նկատմամբ:

Մօնրօէի դօքտրինը երբեք պետական օրէնք չի եղած և այն փորձերը, որ արել են պարլամենտից ընդունել տալու իբր օրէնք՝ չեն յաջողւած: Նա մնացել է միայն իբր պրինցիպ, որը լուրեւան պահպանւած է, բայց որը, նախած հանգամանքներին, կարող էր փոխուել: Օրինակի համար, հէնց 1826 Թւականին Պանամայում առաջին անգամ կապացած համաամերիկական կօնգրեսին Միացեալ Նահանգները չը մասնակցեցին, ասելով թէ՝ հարաւային-ամերիկացիների հետ ձեռք ձեռքի տաւած գնալու հետեւանքը կարող է լինել՝ եւրոպական զործերի մէջ խառնուելը, քանի որ այն կօնգրեսը ուղղած էր եւրոպական տէրութիւնների դէմ:

Բայց մի միակ անգամ է պատահել, որ Միացեալ Նահանգները մի եւրոպական պետութեան հետ միացած լինին ամերիկական ցամաքի թաղաքական հանգամանքները որոշելու համար: Այդ է՝ 1850 Թւականի Ալալոսոն-Ֆուլերեան դաշինքը, որը վերաբերում է կենդրոնական Ամերիկայի կտրելուն նաւագնաց ջրանցքով, որպէս նաեւ նորա ավերին բերդեր շինելուն:

Մօնրօէ-դօքտրինի համաամերիկական գաղափարին փոքր ինչ հակառակ էր նաեւ այն, որ Միացեալ Նահանգները մի քանի տարի առաջ մասնակցեցին Բերլինի կոնֆերենցիին Կօնգօի վերաբերեալ (Աֆրիկայում):

Ահա՛ Մօնրօէ-դօքտրինը իւր պատմական զանազան շրջաններում: Բայց զեռ ևս երբեք այդ գաղափարը չէր հասել մինչ այն հաստ-

նութեանը, որ ուզում է տալ նորան Բլէյնը, այդ ամերիկական քաղաքական գործիչը, որի եռանդը անսպառ կերպով զործում է տարիներից ի վեր:

Այդ 1881 թվականին էր, հանդուցեալ պատուական Գարֆիլդի նախագահութեան ժամանակ, որ այն ժամանակեայ պետական քաղաքական Բլէյնի մէջ (Blaine) միաքցեցաւ Ամերիկայի բոլոր պետութիւնների առեւտրական և մաքսային դաշնակցութիւնը վրէժ բերել: Գարֆիլդի մահը ու դորա հետեանք՝ Բլէյնի հրաժարականը իւր պաշտօնից, խանգարեցին նախագծի իրագործումը: Գարֆիլդի յաջորդ Արչերի (Arthur) նախագահութեան ներքոյ միմիայն մի յանձնաժողով ուղարկեց Մեքսիկո և կենդրոնական ու հարաւային Ամերիկայի երկիրները, խմանալու համար թէ ո՛րքան նրանք տրամադիր են Միացեալ Նահանգների հետ առեւտրականապէս և մաքսային կողմից կապել: Նախընթաց ազգային կօնգրեսը (Պատգամաւորների ժողովը), սակայն, այժմեան նախագահ Հերիսօնին (Harrison) լիազօրութիւն տւեց, հրաւեր ուղարկել ամերիկական տէրութիւններին մի միջազգային կօնգրեսի համար, որի խորհրդակցութեան առարկաները որոշած էին այսպէս. —

Ապահով միջոցներ որոշել Ամերիկայի բոլոր պետութիւնների մէջ խաղաղութիւն և փոխադարձ բարգաւաճում պահպանելու համար:

Բացի դորանից, մի ամերիկական մաքսային միութիւն հաստատել՝ ամերիկական ազգերի փոխադարձ առեւտրին նպաստելու համար յօդուտ ամենքի:

Կանոնաւոր և յանախ հաղորդակցութիւնների համար ամերիկական երկիրների նաւահանգիստների մէջ դժեւ ստեղծել:

Ստեղծել միմիակ սիստեմ մաքսային կանոնների ներմուծման և արտահանման համար և մաքսերի կլասիֆիկացիան որոշել:

Որոշել առողջական կանոններ նաւերի և քարանձախների համար:

Ընդունել միմիակ սիստեմ չափերի և կշիռների համար:

Պաշտպանումն պատենտային իրաւունքների:

Յանցաւորներին յետ տալու կանոնները որոշել:

Ընդունել մի հաւասար արժէքի արծաթի դրամ, իբր ընդունելի վճարման միջոց ամերիկական տէրութիւնների միջազգային առեւտրի մէջ:

Հաստատել մի միջազգային դատարան ամերիկական տերութիւններ-
րի մէջ ծագած կռիւների և տարաձայնութիւնների համար:

Խորհրդակցել, վերջապէս, այլ միջոցների մասին, որոնք կարող
են ծառայել նոյն երկիրների բարօրութեան:

Կօնգրես գումարելը յաջողեց: Նոր տոմարով հոկտեմբերի 2-ին
17 ամերիկական պետութիւնների ներկայացուցիչները, թւով 50-
60 հոգի, գումարեցին կօնգրեսի Վաշինգտոն քաղաքում. նիստը
բացեց պետական քարտուղար Բլէն վարպետ մի ճառով, որի
գլխաւոր կէտերը ընթերցողը կը կարդայ «Մուրճ»-ի գալ № 12-ե-
րորդի մէջ, Արտասահմանեան Թղթակցութիւնների բաժնում:

Բոլոր պատգամաւորներին հանրապետութեան նախագահը և Բլէնը
պատեցին խնճոյքներով: Իրանց առաջին նիստում նրանք ընտրեցին
կօնգրեսի նախագահ Բլէնին, և յետոյ 3-ին հոկտեմբերի, Միա-
ցեալ Նահանգների հաշուով, փառաւոր վագօններով սկսեցին այն ճա-
նապարհորդութիւնը, որի ծրագրի մասին խօսում է «Մուրճ»-ի ներ-
կայ համարում տպւած Նիւ-Եօրկի մի թղթակցութիւնը (տե՛ս Ար-
տասահմանեան Թղթակցութիւն): Կօնգրեսի պարապմունքները կը
սկսեն, երբ ղեկգատները վերադարձած կը լինին այդ ճանապար-
հորդութիւնից, որը ամիս ու կէս պիտի տևէ: Այդ ճանապարհոր-
դութեան ծածուկ նպատակն է՝ ապացուցել մնացեալ Ամերիկային,
որ Միացեալ Նահանգները ամեն բան ունին, ինչ միւս ամերիկա-
ցիներին պակաս է և որ, փոխանակ Եւրոպային դիմելու, նրանք
կարող են զործարանական ապրանքների համար գլխել Միացեալ
Նահանգներին: Ուզում են ապացուցել, որ Ամերիկան ինքը իւր
մէջ ունի ամեն բան, ինչ հարկաւոր է և որ անտեսապէս իրանք
կարող են աշխատել, ապրել և բարգաւաճել՝ առանց Եւրոպայի կա-
րօտութիւնը քաշելու:

Բլէնի ծրագիրը մի կատարեալ սպառնալիք է Եւրոպային. դա՛
անտեսական պատերազմ է, եթէ ծրագիրը իրագործւի: Որ Եւրո-
պան չի կարող հանգիստ աչքով նայել արդէն գումարած կօնգրեսի
վերայ, — այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Առ. այժմ միակ
հանգամանքը այն է, որ կօնգրեսի ղեկգատները լիազօրութիւն-
ներ չ'ունին դաշինքներ կապելու, այնպէս որ լինելու բանը էլի ա-
պագային է թողած: Աչքի առաջ կանգնած սպառնալիքը Եւրոպա-

յի համար այնքան մեծ է, որ անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական և իտալական թերթերը այդ խնդրի մասին այն ձևով են խօսում, որ կարծես սրանք ամենքը մի հայրենիքի բերանից խօսում լինեին: Այն միտքը, թէ Եւրոպայի տէրութիւնները կարող են միանալ, առևտրական և մաքսային միութիւն կազմել՝ մինչև այժմ ծաղրալի միտք էր թւում, այն աստիճանի գրեթէ միշտ լարւած են եղել այդ տէրութիւնների քաղաքական և տնտեսական յարաբերութիւնները: Բայց այժմ էր Ամերիկայում ձեռնարկում են ամբողջ Ամերիկան տնտեսապէս միացնելու վիթխարի միտքը իրագործելու, եւրոպական միութեան մասին այժմ սկսում են խօսել այնպէս, ինչպէս իրար հակառակ մարդիկ կը խօսեն մի ընդհանուր և չը սպասած թշնամու առաջ կանգնած ժամանակ:

Բլէն'ի ծրագիրը կարող է ժամանակով իրագործւել, բայց որ հեշտ իրագործելու չէ, զորա մէջ մենք համոզւած ենք: Ինչո՞ւ:—Որովհետև Ամերիկայի ազգերը ծագումով, ցեղով և լեզուով միասպառ ազգաբնակութիւն չեն կազմում: Մինչև որ մի զօրեղ քաղաքական հիմք չը լինի, զանազան ազգեր իրար հետ թէկուզ միայն տնտեսապէս միանալու զօրեղ տրամադրութիւն չեն ունենալ, որովհետև անկասկած է, որ տնտեսական միութիւնը տանում է պէսլի քաղաքական միութիւն: Մինչև որ Գերմանիան, 1871 թւականին, մի միակ տէրութեան մէջ ձուլւեց, քառասուն տարւայ շափ մաքսային միութեան մէջ ապրեց:

Բլէն'ի նախագծի իրագործումը—մենք խօսում ենք միայն առևտրական և մաքսային միութեան մասին—Միացեալ Նահանգների և ոչ թէ լոկ մի իղէալական գաղափարի չաղթութիւնը կը նշանակէ: Բանը սրանումն է, որ Միացեալ Նահանգները ի սկզբանէ այնպիսի սոսկալի մաքսեր ունին ներմուծող ապրանքների համար, որ Եւրոպայից համեմատապէս շատ քիչ ապրանք է մտնում այդ պետութեան սահմանները: Խրախուսւած և պաշտպանւած այդ բարձր մաքսերով, Միացեալ Նահանգներում սկսեցին գործարաններ հիմնել, որոնք ժամանակով այնքան շատացան, որ սկսեցին շատ աւելի արդիւնադործել, քան կարող էին նրանք վաճառել: Եւ այժմ այդ պետութիւնը, որը տնտեսապէս իրան շրջապատել էր գրեթէ չինական պատերով, տեսնելով որ այլ ևս հնար չը կայ ինքն իրան ապրել,

որոնում է վաճառատեղիներ, ինչպէս այդ վաղուց անում են եւրոպական երկիրները: Եւ ահա նա նախագիծ է պատրաստում՝ խել Եւրոպայի ձեռքից էջն վաճառատեղիները, որ եւրոպական ազգերը ստեղծել են Ամերիկայի երկիրներում: Միացեալ Նահանգները ատում են Մեքսիկային և ամբողջ Հարաւային Ամերիկային. «Այն կաշին, այն բուրդը, այն մորթիքը և այլ հում բերքերը, որ դուք մինչ այժմ Եւրոպա էիք ուղարկում, այդ մեզ էլ հարկաւոր է և մենք ձեզնից կ'առնենք. դորա փոխարէն այն բոլորը, ինչ դուք ատնում էիք Եւրոպայից, մեզնից առէք: Ձեր նաւահանգիստները մինչ այժմ կապւած էին Եւրոպայի նաւահանգիստների, զլխաւորապէս Վերպուլի հետ, այսուհետեւ թո՛ղ նրանք կապւած լինին մեր նաւահանգիստների հետ: Մի խօսքով՝ դուք մեզ պէտք էք: Եւրոպան էլ ատում է ձեզ, թէ նրան շատ պէտք էք, բայց զանազանութիւնը նրանումն է, որ նրանց հետ ձեր կապը բուն տնտեսական է, իսկ մեզ հետ կապւելով, տնտեսականի վերայ կ'աւելանայ զաղափարականը, համաամերիկական զաղափարը, որ Մօնրօէ՛ի սկզբունքի հիմքն է կազմում:»

Խնդիրը այսպէս է դրւած: Կը մնայ մեզ սպասել կօնգրեսի վախճանին և տեսնել թէ ի՞նչ դիրք կը բռնեն եւրոպական տէրութիւնները դէպի նա:

Մեծամասնութեան համար բոլորովին անսպասելի կերպով հեռագիրը լուր բերեց, թէ Բրազիլիայի Ռիօ-ժանէյրօ մայրաքաղաքում յեղափոխութիւն կատարւեց, որով այդ երկրում վերացւեց կայսերութիւնը և հրատարակւեց հանրապետութիւն: Առ այժմ կազմւած է մի ժամանակաւոր կառավարութիւն մարշալ Մարտինսի զլխաւորութեամբ: Քաղաքական լրագրութեան լուրջ հետևողները, սակայն, շատ թէ քիչ հեռաւոր ապագայի համար սպասում էին այժմ արդէն կատարւած եղելութիւնը: Մի տարի կայ, որ այդ տեսակ դէպքի համար գուշակութիւն էին անում լաւ տեղեկութիւն ունեցող լրագիրները:

Բրազիլիայում վաղուց կար մի հանրապետական կուսակցութիւն: Բայց այդ կուսակցութիւնը անզօր էր: Սրան ուժեղացնելու նպատակին հանգամանքներ, որոնցից մի քանիսը արտաքին են, զլխա-

ւորները սակայն՝ ներքին են: Արտաքիններից կարելի է անուանել՝ մի կողմից համաամերիկական շարժումը, որին նւիրած է ներկայ տեսութեան առաջին մասը և երկրորդ՝ Ֆրանսիական համաշխարհային հանդէսը: Եթէ համաամերիկական դադափարը իրադրուելու է, այն ժամանակ բոլոր ամերիկական տէրութիւնների մէջ, որոնք պէտք է միանան, Բրազիլիան կը կազմէր միակ բացառութիւնը իւր միապետական կառավարութիւնով:

Ինչ վերաբերում է Պարիզի համաշխարհային հանգիսի ազդեցութեանը, այդ այն բանին պէտք է վերագրել, որ բրազիլացիք, թէև պօրտուգալական ծագումն ունին, բայց միանգամայն անաւած են Ֆրանսիական գրականութիւնով: Այնպէս որ զարմանալու չէ, եթէ ներկայ տարւայ աշխարհահանդիսի փառքը ազդած լինի Բրազիլիայի վերայ յոգուտ հանրապետութեան:

Բայց իսկական պատճառները աւելի խորն են և ներքին, այլապէս բոլորովին անկարելի էր յեղափոխութիւնը այժմեան կայսր Նոմ Պեդրո՛ի ժամանակ, որի մեծ ժողովրդականութեան առջև խոնարհուած էին և՛ բարեկամները և՛ կայսերութեան թշնամիները:

Հանրապետականների զօրեղանալուն նպաստեցին հետևեալ հանգամանքները: — Վերջին ժամանակներում մոցրած ծայրայեղ կենդրոնականութիւնը, որը մեծամեծ դժգոհութիւններ չարուցեց և նահանգների մէջ արծարծեց բաժանելու միտքը:

1886 թւականին կայսր Նոմ Պեդրո գնաց Եւրոպա իւր քայքայւած առողջութիւնը վերականգնելու համար: Կառավարութիւնը, նորա բացակայութեան ժամանակ, յանձնեց զահաժառանգ իշխանուհի Վոնհա Իզաբելլին (ծնւած 1846 թ. և 1864-ին ամուսնացած Վաստոն Ծրլէանեան կոմս դ'Էւօ, comte d'Eu-ի հետ): Բայց խնամակալուհին չը կառավարեց երկիրը իւր հօր խելացի քաղաքականութեամբ և չը կարողացաւ ժողովրդի համակրութիւնը պահպանել: Նա սկսեց ցոյց տալ ծայրայեղ կղերական կաթոլիկական հակումներ: Կանանց մի ուղերձի մէջ, ներկայացրած պարլամենտին, որով խնդրուած էր սկնափոխ քնդունուած կրօնական ազատութեան օրէնքը յետ վերադարձնել, իշխանուհու անունը ստորագրութիւնների զլիսին էր: Պատգամաւորների ժողովը կ'ընդունէր անպատճառ կրօնական ազատութեան օրէնքը, բայց այդ ուղերձը դործը խանգարեց:

Նոյն ժամանակում երկիրը մասն բազմաթիւ եզուխաներ և այլ կարգերի հողեորականներ, որոնք իրանց ձեռքը զցեցին մասաղ սերունդի կրթութիւնը, ֆանատիկոսացրին տեղական հողեորականութիւնը և հսկողութիւն ձեռք բերեցին վերջինիս վերայ: Մինչդեռ կայսր Դոմ Պեդրօ բնգունել էր այն օրէնքը, որով բոլոր կաթոլիկ վանքերը և կաթոլիկ հողեորական միաբանութիւնները զցւած էին մեռնելու զրութեան մէջ և դրանց բոլոր անշարժ կարողութիւնը պէտքէ ազգային ժառանգութիւն դառնար, թագաժառանգ իշխանուհին, ընդհակառակը, միաբանական-հողեորականներին յետ կանչեց և այս համոզմունքի մէջ ազգը ամրադնդեց, թէ ժամանակով վանքերը նրանց կրկին պիտի վերադարձնէ: Խնամակալուհու այդ խիստ հռովմա-կաթոլիկական ուղղութիւնը, որը իւր հօրը հակառակ էր, խիստ շատ նպաստեց կայսերութեան թուլանալուն:

Այսպէս էին գործերի զրութիւնը, երբ կայսրը 1888 թ. օգոստոսին վերադարձաւ Բրազիլիա: Նորա առողջական դրութիւնը մեծ ցաւակցութիւն յարուցեց ժողովրդի մէջ, որովհետեւ նորա արտի բարութիւնը, քաղաքական շիտակութիւնը և անշահասիրութիւնը ընդհանուր համակրութիւն էին ստեղծել և նորա քաղաքական հեռատեսութիւնը և բնաւորութեան պարզութիւնը ընդունում էին նոյն իսկ հանրապետականները: Վերջիններս ուղղակի ասում էին. «Քանի որ Դոմ Պեդրօ կ'ապրի, յեղափոխութիւն և պետական խառնակումն չի լինելու, բայց նա կը պալթի, երբ թագաժառանգուհու դահը բարձրանալուն պէս եզուխոնները պետութեան տէրեր կը դառնան»: Միապետութեան բարեկամները խորհուրդ էին տալիս, որ իշխանուհի թագաժառանգը իրաւունքից հրաժարւի յօգուտ իւր որդուն: Բայց սա էլ միայն 13 տարեկան էր, այնպէս որ մինչ չափահասութեան հասնելը էլի պրինցեսս Իզաբելը պէտք է խնամակալուհի մնար: Այլ խօսքերով, ինչպէս որ ուղենան բանը գրստել, խնդիրը մնում էր արատաւոր շրջանի» մէջ, ըստ լատինական առածի:

Բայց երկիւղը հռովմա-կաթոլիկական կղերական ուղղութիւնից, պետական գործերը վարելու մէջ, միակ մեծ պատճառը չէր: 1808-ին Պորտուգալիացի Իօհանն թագաւորը փախաւ Նապոլէօն առաջնից և իւր արքունիքը տեղափոխեց Բրազիլիա, որը այն ժամանակ Պորտուգալիացի դադթական մի երկիր էր: Երբ 1821

Թւականին նա վերադարձաւ Եւրոպա, բրազիլիացիք, որոնք այդ 13 տարիներում սովորեցին իրանց զգալ իբր մի պետութիւն, այլ ևս չ'ուզեցին ստորանալ մի գաղթական երկրի աստիճանով և կառավարել հեռուից (Պօրտուգալիացից)։ Նրանք բարձրացրին անկախութեան և մայր-հայրենիքից բաժանելու ձայնը։ Բրազիլիայում յետ ֆնացած Թագաժառանգը անցաւ այդ շարժման զլուխը, կայսերութիւն հրատարակեց և բարձրացաւ դահլիճ իբր Դոմ Պեդրօ I: Դրանով իսկապէս չը հաստատուեց մի միապետութիւն, այլ միայն միապետական կառավարութեան մի ձև։ Երկու կողմից էլ դա բաւարարութեան մի միջոց էր։ Բրազանցի տոհմի համար, որ ուզեց դրանով իւր ձեռքում ունենալ երկիրը, շարժման պարագլուխների համար՝ դա մի հեշտ միջոց էր անկախութեան խնդիրը լուծելու։

Արդ, երբ Դոմ Պեդրօ I-ը հռչակեց կայսր Բրազիլիայի, իսկապէս մի բրազիլիական ազգ չը կար։ Միմիայն դասակարգեր կային՝ զանազան գրուպպաներ, որոնք մէկը միւսի յետուից կառավարում էին երկիրը իրանց օգտին։ Երբ մի գրուպպա եօթ-տասը տարի կառավարելուց յետոյ երկրի հիւթը ծծել էր և դժգոհութիւնը ընդհանուր էր, կայսրը կանչում էր կառավարելու նրանց հակառակորդներին, որոնք սակայն բոլորովին նոյն ձևով աշխատում էին մի 7—10 տարի էլ իրանց օգտին բանեցնել երկրի օրէնսդրութիւնը և կառավարութեան ոյժը, միշտ ի հարկէ պարլամենտի միջոցով, որի իրանց համար յաջող ընտրութիւնները ուղղակի սարքում էին՝ զործադրելով ամեն միջոց։

Եւ այսպէս, վերը բերած հանգամանքներից դուրս է գալիս, որ երկրի մէջ մի դասակարգը Թշնամանում էր միւս դասակարգերի հետ։

Թշնամացրին ազատամիտներին՝ կաթոլիկ կղերականութեան ոյժ տալով և մոցնելով երկիրը եզուիտներին և այլ դրանց նման հոգեւորականներին։

Թշնամացրին բողոքականներին (գերմանացի), որոնք մանաւանդ հարաւային սրբախնայներում նշանաւոր ազդաբնակութիւն են կազմում (կարծեմ մօտ 150.000 հոգի), խանգարելով կրօնական ազատութեան օրէնքի ընդունելուն։

Իսկ զօրքը, մի որ և իցէ 13.000 մարդ, գրեթէ արհամարհ-

լած էր և թողած առանց խնամքի և առանց սանձի: Այդպիսի
հանգամանքներում կայսերական տան դէմ եղած չեղափոխութիւնը
մեզ չի զարմացնում: Մնում է միայն ցանկանալ, որ ժամա-
նակաւոր կառավարութիւնը, որքան կարելի է, շուտով տեղ
ուայ կանոնաւոր կառավարութեան և որ վերջինս ազատ մնայ
այն ներքին երկպառակութիւններից, որոնք այնքան սովո-
րական են մանաւանդ իսպանո-ամերիկական հանրապետութիւն-
ներին:

Z.

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԵՐՐՈՐԴԻ ԵՒ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: «Մուրճ»-ի անցեալ 10-րդ №-ով վերջացաւ լէօ'ի «կորածներ» վէպը: Այդ վէպն եւ, որպէս «Յեցեր»-ը եւ «Խե-կարապետ»-ը, տալեց առանձին գրքով եւ չանձնեց գրադատութեան: Դա, ուրեմն, «Մուրճ»-ի երրորդ հրատարակութիւնն է: «կորածներ» վէպի ղերբը «Մուրճ»-ի ղերբից փոքր է եւ հաւասար՝ «Յեցեր»-ի ղերբին: Առանձին տպած ալդ վէպն ունի 168 երես եւ արժէ 50 կոպէկ:

Նոյն հոկտեմբեր ամսին առանձին բրօշխուրով հրատարակեց բժշկապետ Գրիգոր Տէր-Գրիգորեանցի (Ղզլարեցու) «Մուրճ»-ի մէջ տպած լօղւածը՝ «Մանուկների մարտողութեան գործարանների մի քանի հիւանդութիւնները», «Մուրճ»-ի երեսների ղերբով: Բրօշխուրը ունի 16 երես եւ արժէ ընդ ամենը 5 կոպէկ, — մի ղին, որը մատչելի է ամենահամեստ գրպանին: Հեղինակի եւ «Մուրճ»-ի խմբագրութեան ցանկութիւնն է — ալդ եւ ղորա նման բրօշխուրներ, որ «Մուրճ»-ը ապագայում կը հրատարակէ, մտցնել ամենապետին խրճիթները: Հեղինակը ղիտմամբ գրում է պարզ եւ հասկանալի լեզուով, որպէս ղի միժամանակութիւնից հասկացելի, որովհետեւ նորա նպատակը բոլորովին գործնական է:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԻՍՏԱՊԱՐՏՈՂՆԵՐԻՆ: «Մուրճ»-ը, որպէս չաչունի է, «ա» տառը ղէն է գցում «ւ» տառի առջեւ, երբ առաջինը ղի արտասանում: Բնական է, որ, իբր նորութիւն, շատերին խորթ թւաց ալդ նորաձեւութիւնը: Բայց ղեռ եւ ոչ ոք ղը կարողացաւ ապացուցել ալդ նորաձեւութեան մեծապարտութիւնը. ընդհակառակը, մեր ղրեւու ձեւը, իբր աւելի բնական, աւելի մատչելի առողջ դատողութեանը, հետեողներ գտաւ նոյն իսկ այնպիսի ղրջաններում, որոնք կատարելապէս սարսափում են ալդպիսի նորաձեւութիւններից: Դորա վկայու-

թիւնը տալիս է «Նոր-Գար»-ի խմբագրութիւնը, որը իւր թրդ-թաղիկներից ստանում է այդ ուղղագրութեամբ գրութիւններ (տե՛ս «Նոր-Գար», № 172, 1889 թ., Գրօնիկօն), չընաչած որ այդ թերթը ոչ մի առիթ բաց չի թողնում աշտարակի դան-գալներով իւր հարազատները թնդացնել ի սփիւռս աշխարհի իւր ընթերցողներին այդ լեզուական ոճագործութիւնից զգուշացնելու համար:

Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Նոյն իսկ այդ աւանդապահները իրանց գոված աւանդութիւնը քանդում են իրանց ձեռքով, թույլ տալով, որ «Է» տառը գործածելի ոչ միայն ա, ի, ո ձայնաւորներից չետու, այլ և, ո՛հ ոճագործութիւն, նաև, ասում ենք, բաղաձայններից չետու: Չէ՞ թէ ակարհիկ օրէնքը սա է, որ հիւնը (ւ) բաղաձայնի հնչիւն ունի միմիայն ա, ի, և տառերից չետու և երբէք հիւնը կից չէր գործածւում բաղաձայնի հետ: Օրինակ, աւանդապահները չեն խորշում գրելու՝ շարունակում, գրում և այլն, առանց «ո»-ի, մինչդեռ իրանց երևակայական «օրէնքով» պէտք է գրէին՝ շարունակում, գրում և այլն: Այդ դեռ բոլորը չէ. նրանք գրում են՝ թիւ, թւի, թւում և ոչ թուի, թուում. ուրեմն թույլ են տալիս, որ մի բաղաձայնից չետու գործածել հիւնը (ւ). իսկ երբ մենք մի ալիսիսի ուղղագրութիւն ընդհանրացնում ենք, նոքա այդ հուշակում են՝ իբր կանոնից, ի հարկէ իրանց հնարած կանոնից դուրս բան:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄՆ: «Մուրճ»-ի անցեալ №-ում մենք բաց արինք Արտատահմանեան Գրախօսութեան բաժինը, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ընդարձակումն արդէն գոյութիւն ունեցող բաժնի: Գորա մասին անցեալ անգամ մենք տւինք անհրաժեշտ բացատրութիւնը:

Նոյնաժամանակ մենք բաց արինք մի այլ բաժին՝ Արտատահմանեան Թղթակցութիւններ և շուտով մտադիր ենք բանալու Գաւառական Թղթակցութիւնների բաժինը: Վերջինիս մասին մի այլ անգամ: Իսկ ինչ վերաբերում է Արտատահմանեան Թղթակցութիւնների բաժնին, կարևոր ենք համարում բացատրութիւն տալ այսօր, որովհետև այսօրուայ համարում նա արդէն բռնում է մօտաւորապէս այն ծաւալը, որ մենք մտադիր ենք նրան չափացնել նաև ապագայում:

Որ հաջ ընթերցող հասարակութիւնը չի կարող և չը

պիտի փախած մնալ միմիայն զուտ և ճեղ հալկական մթնոլորտի մէջ՝ ալդ կարօտ չէ բացատրութեան: Հալ ընթերցող հասարակութիւնը չի կարող և չը պիտի ասէ ինքն իրան՝ ինձ ինչ, թէ ինչ է կատարում զուրաւ—Դա ամօթալի խոտոտխոտութիւն է: Որպէս միասակար է ինտելլիգենտ ֆրանսիացու, անգլիացու, գերմանացու, ռուսի համար անտեղեակ մնալ իւր երկրի սահմաններէջ դուրս եղած կեանքից, նոյնպէս և միասակար է, երբ հալը անտեղեակ մնալ իւր մօտաւոր տեսողութիւնից դուրս եղած կեանքից: Ինտելլիգենտ մարդիկ ամենուրեք գրեթէ նոյնանման պահանջներ ունին: Եղելութիւններ կան, որոնցից անտեղեակ լինելը գրեթէ ամօթ է մի զարգացած մարդու համար, ինչ աղղութիւնից ուզում է նա լինի Նոյնն է, երբ Արտասահմանի ընթացիկ կեանքի մասին առհասարակ մարդիկ տեղեկութիւններ չ'ունին:

Լուսաւորած աղգերի տւած օրինակը միանգամ չէ, երկու անգամ չէ, որ մեր աղղին որպէս ղեկավար է ծառայել: Ալդ խակ պատճառով է, որ մեր մտաւոր զարգացման գործում զըլխաւոր դերակատարները, մտքեր լուսաւորողները եղել են և են նոքա, որոնք լուսաւոր աղգերի կեանքին հմուտ են եղած և են:

Ալդ կեանքը միայն քաղաքականութեան մէջ չէ կալանում, որին և ներառ է «Մութ»-ի Քաղաքական բաժինը: Քաղաքականութիւնից դուրս կալ մտաւոր, տնտեսական, ոգեկան, զրական և գիտական, սօցիալական կեանք, որ և արտաշալուում է աղղերի սուօրեալ գործունէութիւնով: Ալդ գործունէութիւնը արտաշալուում է սուօրեալ եղելութիւններով, անցքերով, որոնց մէջ կան փոքրներ, կան և խոշորներ, կան, որ տեղական հետաքրքրութիւն ունին, կան, որ ընդհանուրի ղխութեանը պէտք է հաւցնելին:

Ալդ, ընդունելով իրր անկասկած, որ մի աղղպիտի բաժնի մեծ կարօտութիւն կալ, որ նա պէտք է լինի մի ամուսգրում, բոլոր խնդիրը նորանումն է, թէ ի՞նչպէս պէտք է վարել մի աղղպիտի բաժին, որ նա իւր նպատակին հասնէ: Չէ՞ թէ հետաքրքրական և նոյն խակ կարիւր գործեր չատ են կատարում աշխարհքումն, բալց որոնց մասին լիակատար ղեկուցում անկարող է տալ մի աշխարհի սահասարակ, ուր մնաց թէ ալդ անեղ կարողանալ մի հալկական ամուսգիր: Նոյն խակ տեղի սղութիւնը սահմաններ է ղնում ամեն մի բաժնին:

Ընտրողութիւնը, ուրեմն, անհրաժեշտ է: Բալց ընտրողութիւնով էլ կարելի է չատ և քիչ տալ, նալած ամեն մի

խնդրին նւիրած էջերի թւին: Եթէ մենք ուզենանք մի խընդ-
րի մասին ընդարձակ ղեկուցում տալ, աչն ժամանակ լուրերի
թիւը պէտք է սահմանափակենք. բայց կարճառօտ ղեկու-
ցումներով կարող ենք լուրերի թիւը շատացնել:

Մենք նպատակաւարմար ենք համարում վերջինս, ինքն
ըստ ինքեան հասկանալի համարելով, որ ամսագրի համար
կարճառօտը մի օրաթերթի կարճառօտը չէ և որ մեր լրագ-
րութեան սովորական լուրերը, օտարների կեանքից, «Մուրճ»-ի
մէջ հազիւ կարող են տեղ գտնել:

Այն բաժինը, որ մենք աչժմ բացում ենք, թո՛ղ ներքի
մեզ ասել, չը կա մեր օրաթերթերի և ոչ մէկի մէջ: Աչն ինչ
մեր լրագիրների մէջ «Արտաքին Տեսութիւն» անունով չաւանի
է, մի խառը բաժին է թէ զուտ քաղաքական և թէ ոչ քա-
ղաքական կցկտուր լուրերի, շատ անգամ միաչն կուրեօղների,
հապճեպ հաւաքած ամենաերրորդական լրագիրներից, առանց
սիստեմի: Հաստատ կարելի է ասել, որ լրագիրների աչ բա-
ժինը չ'ունի ընթերցողներ, աչսինքն չը կան մարդիկ, որոնք
հետևեն աչ բաժնին, մարդիկ, որոնք սպասեն, թէ ինչ
է լինելու հետևեալ Տէ-ի աչ բաժնում: Իրօք, պատահում
են թղթակցութիւններ Արտասահմանից երբեմն հետաքրքրա-
կան. բայց աչ ոչ միաչն սակաւ է պատահում, աչ և պատա-
հական է լինում՝ նաչած թէ աչ ինչ թերթի պատահական
թղթակիցը ո՛ր երկրումն է և ո՛ր քաղաքում և նաչած թէ աչ
պատահական թղթակիցը ե՛րբ է բարեհաճում մի երկտող զը-
րել: Մի խօսքով, մի փոքր եթէ չափաղանցնելու լինինք,
մեր լրագիրների աչ բաժնի համար կարող ենք կրկնել չաչո-
նի խօսքը՝ եղած, չ'եղած մի հաչիւ է:

«Մուրճ»-ի «Թղթակցութիւններ Արտասահմանից» անունով
բաժինը տարբերելու է հաչ ընթերցողներին չաւանի եղածներից
երեք առաւելութիւններով. մէկ՝ որ աչ թղթակցութիւնները
կախումն չեն ունենալու «Մուրճ»-ի միջոցներից՝ իւր սեպհա-
կան թղթակիցներն ունենալու. երկրորդ՝ որ աչ թղթակցու-
թիւնները վերաբերելու են միմիաչն աչնպիսի նիւթերին, ո-
րոնք իրօք ուշադրութեան արժանի են զարգացած և զարգա-
ցումն ստանալու հալումն ունեցող ընթերցողների համար, և
որոնք հանրահարապական հետաքրքրութեան արժանացած են.
երրորդ՝ որ նօքա լինելու են հաւաստի, առաջնակարգ աղ-
բիւրներից: Եթէ աչ բոլորի վերաչ աւելացնելու լինինք
«Մուրճ»-ի ընդհանուր մի չատկութիւնը, որ աչստեղ սըր-
բաղրութիւնը կատարւում է բարեխղճութեամբ և որ ու-

րենն անունները և ստատիստիկական և այլ թւերը տպւում են խիստ հսկողութեան ներքոյ,—այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, որ մեր այդ բաժնի համար մենք սպասում ենք նոյն ուշադրութիւնը ընթերցող հասարակութեան կողմից, ինչպէս և «Մուրճ»-ի միւս բաժինները համար:

Թղթակցութիւնների շարքում մենք տպելու ենք «Մուրճ»-ի թէ չատուկ թղթակիցների գրածքները և թէ արտասահմանեան հրատարակութիւնների տւած տեղեկութիւնները առանց խտրութեան: Յատուկ թղթակիցներին մենք խնդրում ենք իրանց թղթակցութիւնները մէջ լինել կարճ, ամփոփ, առանց վնասելու բովանդակութեան. բացի այն գէպերից, ուր նկարագրականը հետաքրքրութեան գլխաւոր առարկան է:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ այս անգամ անկարող եղանք հրատարակել:

Վերջին ժամին ստացւեցին՝ «ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»։ Աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց ԽՈՐԷՆ ՇԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆԷ։ Ս. Պետերբուրգ, Սկօրօ-խօգովի տպարան, 1889 թ., գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:

«ՀԱՆԴԷՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ», երկրորդ գիրք, Մօսկւա, 1889 թ. գինն է 2 ռ.:

ՎՐԻՊԱԿ: «Մուրճ»-ի անցեալ 10-րդ Խ-ում տպւած լօղւածում «Հայկական թատրոնի մասին» (Ամուսյ Բրօնիկ, Լուսինի), երես 1637, թատրոնական անցեալ և ներկայ գործիչների թւում լիչւած է Նաև Գաբրիէլ Պատկանեան, մինչդեռ այդ ազգանունով թատրոնական գործիչ եղած է Միքայէլ Պատկանեան:

Առանձին հրատարակւած բրօշուրի մէջ՝ «Մանուկների մարտողութեան գործարանների մի քանի հիւանդութիւնները», երես 9, հարինք խօսքը, որ գրւած է փակագծի մէջ, պէտք է ջնջել: Սխալը եղած է ոչ հեղինակի կողմից:

ՄՈՒՐՃ՝ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՇՏԱՅԲԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ուսուցիչների, վարժուհիների և բարձրագույն դպրոցների ուսանողների համար:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ վճարում են կամ միանգամ 8 ռուբլի տարւայ սկզբին
և կամ տարեկան 10 ռուբլի այսպէս՝ .

Յունւարի 1-ին	2 ռ.
Փետրւարի 1-ին	2
Մարտի 1-ին	2
Մայիսի 1-ին	2
Սեպտեմբերի 20-ին	2

ԳԱԻԱՌՆԵՐԻՅ ուղարկում են տարեկան 9 ռուբլի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	3

Բարձրագույն դպրոցներում ուսանողները վճարում են տարեկան 8
ռուբլի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	2

Հասցէ՝ Тифлисъ. Редакція журн. МУРЧЪ.

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌ-ԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱՒ ԳՐԳԵՐԸ.

	Բ.	Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, առաջին քառամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » երկրորդ քառամեակ՝ № 5. 6. 7.		
8 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » առաջին կիսամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4. 5. 6 — փառակազմ	8	—
ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Ազգաբնակութիւնը և ազգա- բնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	—	40
ԲՅԿ ԲԺԻՂԿ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
ԱՐԱՏՄԱՆԻԱՆՑԻ Ա. — «Закавказская хлебная тор- говля»	—	75
» » — «Закавказские шелкометаллические заводы»	—	80
ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 4-րդ գիրք	—	50
» » — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 5-րդ գիրք	—	50
ՊՈՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅեՅեր» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղ. Ղարցի)՝ Ման- կատաժութիւն	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «Խեի-ԿԱՐԱՊԵՏ» — (վէպ) հայ-կաթօլիկե- րի կեանքից	1	—
ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» — (վէպ)	—	50
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, ԲԺՂԿ. (Ղ. Ղարցի)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻՔԱՆԻ ՀԻԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» —	5	
Ճանապարհաճախսը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաններ:		

«ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԲԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ»

պահեստում վաճառում են հետեւեալ գրքերը՝

Բ. Կ.

1. Թաւամազ Մեղու, Հեղ. Աւենարիուսի, [Ժարգմ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանի	— 40
2. Կարմիր լապտեր, Վուչէտիկի, [Ժարգմ. օր. Տէր-Մարկոսեանի	— 30
3. Մանկական երգեր Գամառ-Քաթիպայի	— 15
Նոյնը կազմած	— 25
4. Թովմաս եղբօր տնակը, Բիզէր Ստօուի, [Ժարգմ. օր. Տէր-Մարկոսեանի	— 45
Նոյնը կազմած	— 60
5. Մորեխ և նորա ջնջելու հնարները, աշխատ. Հ. Տէր-Բարսեղեանի	— 10
6. Նեղ և խոնաւ բնակարաններ, Հ. Տէր-Առաքելեանի	— 10
7. Պատմութիւն Մովսէս Խորենացու	— 80
8. Մօրիս Բլօի, Զեռնարկ գործնական Տնտեսութեան, փոխ. Ս. Պալասանեանի	— 50
9. Գառնուկ և Լուսատունիկ, Շմիտտի	— 25
10. Ռօբինզօնի պատմութիւնը, [Ժարգմ. Գիւտ ք. Աղանեան	— 60
11. Գամառ-Քաթիպա, բանաստեղծութիւնք	— 50
Նոյնը փառակազմ	1 20
12. Վիլհելմ Հաուֆ, Ուխտաւորք, [Ժարգմ. Ռ. Պատկանեանի	— 75
13. Սայաթ-Նօվայ, աղղային երգիչ	— 5
14. Մենդեան պատմութիւն և մայիսեան տօնը Ֆինլանդիայում	— 10
15. Ազաթանգեղեայ պատմութիւն	1 —
16. Գիւղական Խալիֆա, Աղէքսանդր Արարատեանի	— 50
17. Վանայ Սազ, Ժողովածու Շերենցի	— 75
18. Փնջիկ, բանաստեղծ. Աղէքսանդր Արարատեանի	— 20
19. Նամուս, վէպ Շիրվանզադէի	1 —
20. Ստեփաննոսի Տարոնեցուց Ատողիան պատմ. տիեզերական	2 —

	Բ. Կ.
21. ՂԼՈՆԴ պատմագիր.	1 50
22. Թիֆլիսեցւոց մոռւոր կեանքը, մասն ա. Գ. Տէր-Աղեք- սանգրեան	1 50
Նոյնը ընտիր թղթի վերայ	2 50
23. Սրբազան պատմութիւն Հին-Ուխտի, աշակերտների և աշակերտուհիների համար: Հատ. I. Սահակ քահ. Սահակեանի	— 30
24. Դասագիրք Կրօնի: Ուղեցոյց ուսուցիչների համար: Ս. քահանայ Սահակեանի	1 75
25. Սոկրատէս, թարգմ. օր. Թեկղի Ստեփոսեանի	— 10

ՆՈՅՆ ՏԵՂ. ՎԱՃԱՌՈՒՈՒՄ ԵՆ՝

1. Ուսումնարանի առողջապահական հարցեր, բժիշկ Ա. Բաբայեանի	1 —
2. Կրքեր, բժիշկ Ա. Բաբայեանի	— 30
3. Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Կ. Նզեանց.	2 —
4. Թորոս ԼԼՈՆԻ, Մերենցի.	1 —
5. Թէոդորոս Ռշտունի, Մերենցի	1 —
6. Երկունք Թ. զարու, Մերենցի	1 —

Դրքերի ճանապարհածախքը վարչութեան վերայ է: Բացի այդ՝

Մինչև 25 ր. առնողներին լինում է 50% զիջում:
Մինչև 50 ր. » » 100% »
Իսկ 50 ր. աւելի առնողն. » 150% »

Հասցէն՝ Тифлисъ. Правленіе Общества изданія армянскихъ книгъ.

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ „ԱՐՁԱԳԱՆՔ“

Ներկայ 1889 թուականի ղեկտեմբերի սկզբից, կառավարու-
թեան թույլտուութեամբ, «ԱՐՁԱԳԱՆՔ» շաբաթաթերթը կը սկսի
հրատարակել ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ:

Սորանից մօտ 6 ամիս առաջ, վճռելով «Արձագանք»-ը պատ-
կերադարդ դարձնել, խմբագրութիւնս ընթերցողներին բացատրեց
իւր նպատակը: «Արձագանք»-ի համակրողները թէ՛ Թիֆլիսում և
թէ՛ մանաւանդ գաւառներում յարգելով մեր նպատակը, շտապեցին
յայտնել իրանց ջերմ ցանկութիւնը՝ օր առաջ «Արձագանք»-ը պատ-
կերադարդ տեսնել:

Բազմաթիւ բարեկամական նամակներ մեզ համոզեցին, որ հայ
ընթերցողը զգում է պահանջ՝ ունենալու լուրջ ուղղութեամբ հա-
սարակական շահերին ծառայող մի թերթ, որ մի և նոյն ժամանակ
զարգացնի իւր ընթերցողների գեղարուեստական ճաշակը:

Այքի առաջ ունենալով այդ պահանջը, սկսում ենք պատկե-
րադարդ «Արձագանք»-ի հրատարակութիւնը, հաւատալով հասա-
րակութեան զնահատութեանը և յուսալով, որ մենք կ'ունենանք
բաժանորդների այնքան թիւ, որ անհրաժեշտ է մեր մեծածախք
թերթը արժանաւայել կերպով հրատարակելու համար:

Պատկերադարդ «Արձագանք»-ը կը հրատարակի այժմեան ծրու-
գրով, աւելի մեծ զիրքով և աւելի ճոխ բովանդակութեամբ:

Լոյս կը տեսնէ շաբաթը մի անգամ, կիւրակի օրերը:

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ և ՆԿԱՐՆԵՐ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ը կը հրատարակէ հետեւեալ պատ-
կերները և նկարները.

I) Պատկերներ հայրենի և օտար ժամանակակից ու պատմա-
կան գործիչների, հռչակած պետական ծառայութեան, գիտու-
թեան, գրականութեան և գեղարուեստի ասպարէզներում:

II) Պատկերներ արձանների, զանազան տեսարանների և պատ-
ճէներ գեղարուեստական նկարների:

III) Ուրուագիծներ, դժագրութիւններ, լուսանկարներ տեղագ-
րական և հնագիտական բովանդակութեամբ:

IV) Ճարտարապետական, դրամագիտական և դրօշագրական նկար-
ներ և պատկերներ:

V) Մածկանկարներ և բառախաղութիւններ:

ՊՍԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ի համար պատկերների և նկարների փորագրութիւնները կը ստացուին պարբերաբար արտասահմանից և Պետերբուրգից: Այս մասին Պետերբուրգում գործին հմուտ անձերից կազմուած է մի առանձին յանձնաժողով, որ պիտի մատակարարէ ՊՍԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ի պատկերների փորագրութիւնները:

Առաջիկայ տարուայ համար արդէն պատուիրուած են և շուտով կը ստացուին մեր ծրագրին համեմատ բազմաթիւ պատկերներ:

ՊՍԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ը կը տպագրուի ընտիր և յատկապէս պատուիրուած թղթի վերայ:

Տպագրութիւնը կը լինի պ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանի տպարանում, որ առաջիկայ տարուայ սկզբից կ'ունենայ արտասահմանից բերած նորագոյն յարմարաւոր մեքենաներ և հայերէն ճոխ և բազմատեսակ տառեր:

ՊՍԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ին մասնակցելու են մեր բոլոր հին աշխատակիցները, որոնց մէջ համապատասխան բաժանուած են թերթիս բաժինները:

ՊՍԿԵՐԱԶԱՐԴ «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ի բաժանորդագիրն է տարեկան ՏԱՍՆ թուրքի, կէս տարով ՎԵՑ թուրքի:

Առաջին տարուայ բաժանորդները թերթս կը ստանան 1889 թ. դեկտեմբերի 1-ից մինչև 1891 յունւարի 1-ը, այսինքն մի տարի և մի ամիս:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

Թիֆլիսում բաժանորդագրութիւն ընդունուում է խմբագրութեան մէջ, Կենտրոնական գրաւճառանոցում և Խմբագրի մօտ (Փոխադարձ Վարկի Ընկերութիւն):

Օտար քաղաքներից պէտք է գիրով՝ Тифлисъ. Редакция еженедѣльнаго иллюстрированнаго журнала „АРДЗАГАНКЪ“. Իսկ արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase, Russie). Rédaction du journal illustré „ARDZAGANK“.

ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

(ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԳ)

Մոսկւա, 1889 թ. Գինն է 2 ռ.

Հանդիսի III և IV գրքերի մասին կը լինի առանձին ծանուցումներ:

Դիմել՝ Москва, Леонтьевский пер., мебляр. комнаты „Лувръ“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ.

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Յ Ե Յ Ե Ր

Վ.Ե.Պ

ՊԵՐՃ ՊԹՕՀԵԱՆՅԻ

արտատպած «ՄՈՒՐՃ» ամսագրից

Գինն է 1 ռ.

Կարելի է ստանալ Քիֆլիսի գրականութենեում, «Մուրճ»-ի խմբագրատանը և Հեղինակի մօտ՝ Тифлисъ, Армянская семинарія. Перчъ Прошіанцъ.

1890
VIII ՏԱՐԻ

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

1890
VIII ՏԱՐԻ

ՍԻԱՍՏԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

Կը հրատարակէի նոյն ուղղութեամբ և նոյն աշխատակիցներէ մասնակցութեամբ, զիրքն աւելի մեծացրած, չքեղ թղթի վերայ և նորագոյն տառերով: ԱՌԱՋԻՆ ՊՐԵՄԻԱՆ Է ՄԻ ԳԵՂԵՑԻԿ ԳՐԱԳԻՐ

ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԱԿԻՐ

Սինչև գեղեցիկներէ 1-ը բաժանորդ գրողը կը ստանայ պրէմիան աւելի շուտ քան № 1-ը, իսկ աղետահատ բաժանորդ գրողը վճարը մեղ հասած օրից մինչև մի ամիս: ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԱԿԻՐ պրէմիան 3000 օրինակ արդէն ստացել է թիֆլիզում:

Բ. ՊՐԵՄԻԱՆ 1) Յովսէփ Գեղեցիկի վաճառումը, 2) Յիսուս Սինա լեռան վրայ աղօթելիս, 3) Մովսէս մարգարէի տասը պատգամ ստանալը, վերին աստիճանի շքեղ պատկերները, 100 Ր. ԳՐԲԵՐ, 50 Ր. ԳՐԱՍԵՂԱՆԻ ԶԱՐԳԻՐԵՂԵՆՆԵՐ լիճակ կը զգլին սեպտեմբեր ամսին բաժանորդներին մէջ:

Գ. ՊՐԵՄԻԱՆ պատիւ-տախտակ օրացալց կ'ուղարկուի բաժանորդներին: ԱՊԱՌԻԿ ՈՉ ՈՒԲՑ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция «АГБУРЪ», իսկ Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase). Rédaction de la Revue «AGBUR».

Խմբագիր-Հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

1890 „Տ Ա Ր Ա Չ“ 1890

ԳԵՂԱՐԻԵՍԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ-ԵՐԳԻԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

Կը հրատարակէի թիֆլիզում առաջիկայ յունւարի մէկից մեր չափոսի հեղինակներէ, նկարիչներէ մասնակցութեամբ ամիսը մի անգամ: ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՆ

I. Գեղարեստ և Գիտութիւն. II. Պատմական և ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, թատրոնական գրածներ. III. Բանաստեղծութիւն. IV. Քրեանդատութիւն և Կենսագրութիւն. V. Կար, ձև, ձևագործ և ամեն նորութիւն արհեստների վերաբերեալ. VI. Տնային արդիւնաբերութիւն և տնտեսութիւն. VII. Հանապարհորդութիւն և Արկածք. VIII. Երաժշտութիւն և Թատրոն. IX. Ժամանակագրական լուրեր, տեղեկութիւններ, լօղւածներ և այլն. X. Ֆէլիէտօն, Ծաղր, Առած, Կատակ, XI. Շախմատի և այլ խաղեր, Բերուս, Հարցեր, Խորհուրդներ, Ալիսալք, Պատասխաններ. XII. Յալսարարութիւններ:

«ՏԱՐԱՉԻ» ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԵՐ 3 Ր. Է.

«Տարազին» և «Աղբիւրին» միանալով բաժանորդ գրողը մի և նոյն հասցէով, մինչև առաջիկայ գեղեցիկների 1-ը, փոխանակ 3 Ր. պիտի վճարէ 2 Ր., այսինքն «Տարազ» և «Աղբիւր» միասին փոխանակ 6 Րուբլու 5 Ր. և 28 Կ. փոստի մարկա «Աղբիւրին» պրէմիա «ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԱԿԻՐ» պատկերի ճանապարհածախս:

ԱՊԱՌԻԿ ՈՉ ՈՒԲՑ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ.

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция иллюстриров. Журнала «ТАРАЗЪ», իսկ Արտասահմանից. Tiflis, (Caucase) Rédaction du journal illustré «TARAZ».

Խմբագիր-Հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

ԱՄԵՆՈՐԵԱՅ ԹԵՐԹՈՂ

ԹԻՖԼԻՍՈՒԺ

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1890 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

(ՆՅՈՒՆԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ)

Կը հրատարակուի նոյն դիւքով և ծրագրով:

Խմբագրութիւնը կ'ստանայ և սեպհական հեռագիրներ:

Տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը՝ 6 ռուբլի, հասով՝ 5 կոպ.

Եւրոպայի, Թիւրքիայի, Ամերիկայի և այլ հեռաւոր երկիրների բաժանորդները վճարում են տարեկան 30 Ֆրանկ:

Բաժանորդ են գրւում իւրաքանչիւր ամսի 1-ից միայն:

Թիֆլիսում բաժանորդ են գրւում ՄԻՄԻԱՅՆ «Նոր-Դար»-ի խումբագրատանը:

Խմբագրատունը գտնւում է Բարօնակաջա փողոցում, պոստ-հեռագրատան դէմ, տուն № 12:

Օտար քաղաքներից գիմում են խմբագրութեան՝ ТИФЛИСЬ. ВЪ Редакцію ежедневной газеты „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Caucase). Rédaction du journal «Nor-Dar».

Խմբագիր—հրատարակիչ՝ ՍՊԱՆԴԱՐ ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ:

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1890 ԹԻՆ

„ՄԸՍԿ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Կը հրատարակվի Թիֆլիսում, նոյն դիւքով և նոյն պրօգրամով: Մենք ստանում ենք սեփական ՀԱՌԱԳԻՐՆԵՐ:

«ՄՇԱԿ» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, վեց ամսուանը 6 ռուբլի:

Գրվել «ՄՇԱԿ» կարելի է խմբագրութեանը (Բարօնակաջա և Բաղարնաջա փողոցների անկիւնում, Փամատշեվի տանը):

Կապերութեան ուրիշ քաղաքներից «ՄՇԱԿ» գրվելու համար պէտք է գիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФЛИСЬ, Редакция газеты „МШАКЪ“. Իսկ պրոտասանմանից. Tiflis, Rédaction du journal arménien „MSCHAK“.

Խմբագիր—հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ԱՐԱՐԱՏ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿ, ԱԶԳԱՅԻՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԹԻԻ Ժ. ՏԱՐԻ ԻԲ. ՀՈԿՏԵՄ. 31.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ. ԿԻՐՔ (Թարգ.) Գ. Ն. Ա.:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. Հայերէն լեզուի դասատուութիւն ծխական ուսում-
նարաններում (Շարունակութիւն և լերջ) Ս. Մ.:

ԱԶԳԱՅԻՆ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հոգևոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ Ս.
Էջմիածնի:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ. Քաղաք յօրադրութեանց Սինոդի:
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐԻԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

Բաժանորդագինն է տարեկան 4 ռուբլի, վեցամսեայ՝ 2 ռ. 50 կոպ.

Դիմել՝ A la Rédaction de la Revue „HANDESS“, au couvent des RR.
PP. Méchitaristes, à Vienne (Autriche), IV. Mechitaristengasse, 4.

Մ Ա Ս Ի Ս

Ե Ր Կ Շ Ա Բ Ա Թ Ա Թ Ե Ր Թ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ

«Մասիս»-ը հրատարակում է Կ. Պոլիս՝ ամեն ամիս
1-ին և 15-ին:

Հասցէ՝ Կ. Պոլիս, Ղալաթիա, Նորատունկեան խան:
Բաժանորդագիրն է տարեկան 2 ռուբլի (կամ 6 ֆրանկ):

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Կը հրատարակի ամեն ամիս

Բաժանորդագիրն է տարեկան 10 ֆրանկ

«ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ»-ին բաժանորդ գրել ջանկացողները կարող են դիմել նաև Թիֆլիսի գործակալ պ. Յովակիմ Չաթալպաչեանին, ղրասենեակ Մութաֆեանցի և կամ ուղղակի Վենետիկ՝ Venise (Italie), Rédaction de la Revue Armén. Polihistore, île de Saint-Lazare.

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

Լ Է Օ Ի

„ԿՈՐԱԾՆԵՐ“

(ՉԼԵՊ)

1889 թ., տպարան Ռօտինեանցի.

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊԷԿ

Ծախւում է Թիֆլիսի գրավաճառների մօտ և «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ-ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ Յ. ԻԶՄԻՐԵԱՆՅ ԿՏԱԿԻՆ

Ըստ կտակի բարեյիշատակ Յովսէփայ Իզմիրեանց՝ Գործադիր-Մնացուն Յանձնաժողովս պատիւ ունի հրաւիրել այն հեղինակներն ու բանասէրներն՝ որ Ազգային Դպրութեան և Պատմութեան վերաբերեալ ո՛ր և է աշխատութեամբ կը փափագին մասնակցել Սահակ-Մեսրոպեան Գրական մրցանակաբաշխութեան, հաճին իրենց աշխատութիւններն յուղարկել մինչև յառաջիկայ 1890 տարւոյ Յունւարի վերջ առ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն, Յանձնաժողովոյս հասցէին.

ի Պատրիարքարանի Հայոց, Կ. Պօլիս:

1 յուլիս 1889.

ի Պատրիարքարանի Հայոց

Կ. Պօլս.

Ի Ս Կ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Ր Ե Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն Ե Ր „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

Ա Ր Ժ Ա Ն Ա Յ Ա Ն

աշխարհի մէջ կարեմեքեաների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

կարեւոր ընկերներ տան աիկիմների և աղելու օգնականներ
բոլոր արհեստաւորների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

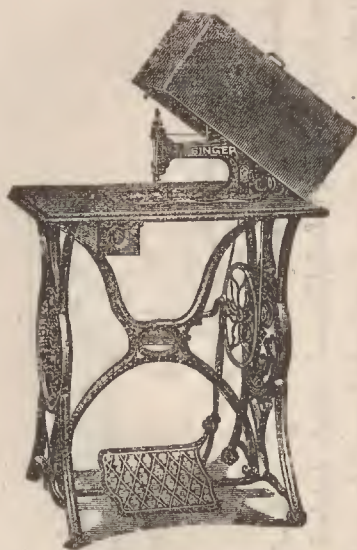
Թիֆլիսում: Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահուստում: Գո-
լովիսիի պրօսպեկտի վերայ, Միլիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ների մէջ:

Բաղում: Մեքայելեան փողոցում, Բաթումում: Պօլեցեական փողո-
ցում: Մեքայելեան փողոցում: Թիֆլիսում: Մարշալ-Մեյդանի
Քուլաշիում: Բուլվարի գէտ: Գէտ, բուլվարի վերայ:

և նրանց ճանապարհորդող գործաւորներէ Տօր

Միջին և ՆիՍԻՍԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ՆԻ ԸՆԿԵՐ:
ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՄՕՏ

Գ. ՆԵՑԳԻԼԻՆԳԵՐ

արտօնը Թիֆլիսում ստացած

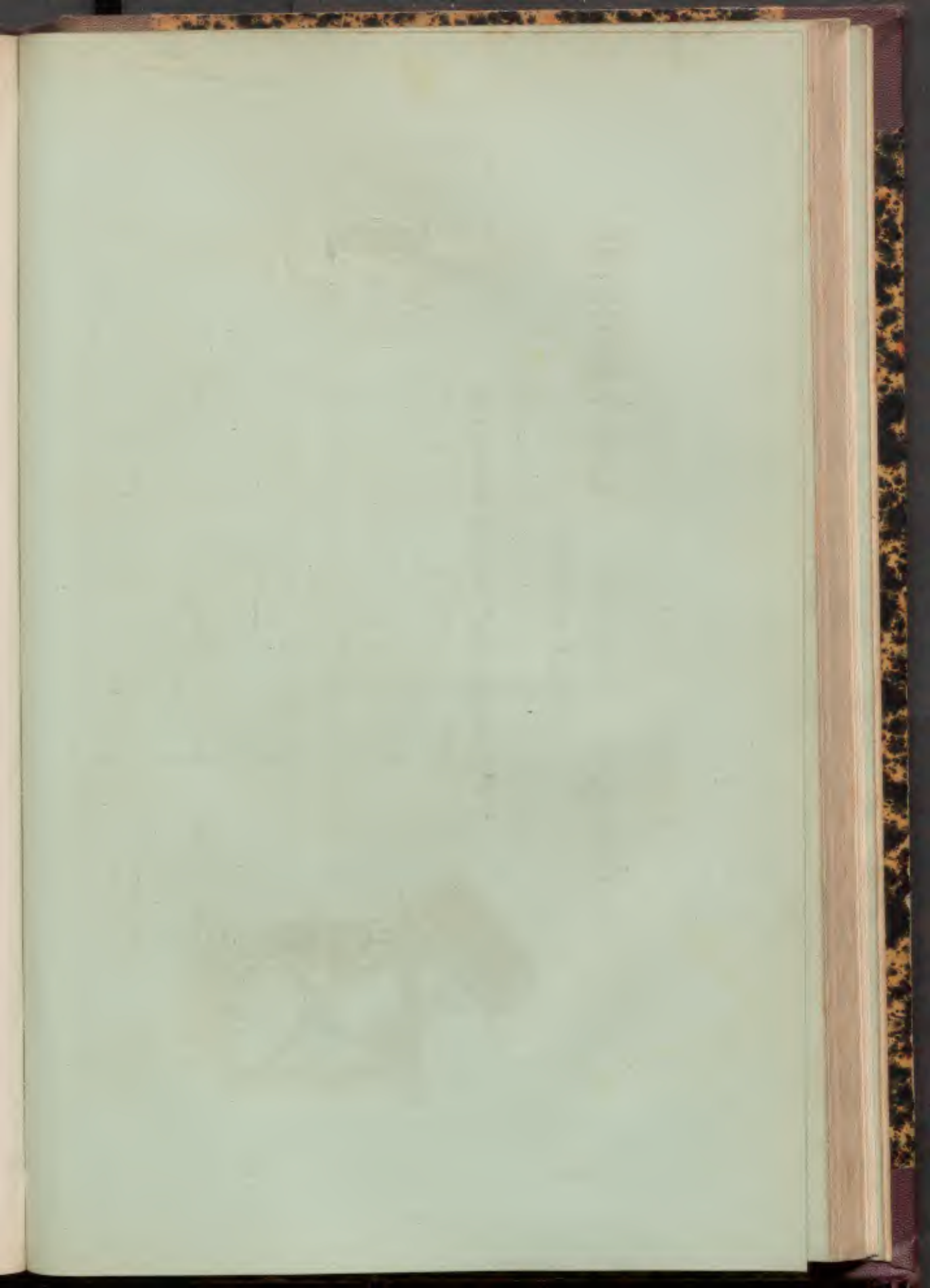

աւտօրիզացիոն

Գնողները կարող են, եթէ կտամե՛ւմ են, զրա՛մը հետզհետէ վճարել սովոր յանձնարարութեամբ, ա՛յն է՝ չարափով կամ
ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ զբաւականում զրա՛մը վճարելու համար:
Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնու՛մ են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս են,
ասեղներ, թել, մետաքս և այլ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենազաւրաւոր զներով:

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1892

Մ Ո Ւ Ր Ճ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրւելու	10 ռ.
Կէս տարւանը	6 ռ.
Երեք տարւանը	4 ռ.
Մի գրքովը	4 ռ. 50 կ.

Աւագիւնները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցներն ուսանողները վաճառում են զինքնուրուի, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

Մարձի ամէն մի համարը, որպէս առաջին «Հրաւեր»-ի մէջ առած էր, պիտի ունենար 8—10 տպագրական թերթ, կամ որ նոյնն է՝ 128 մինչ 160 երես: Մարձը յայժմ առած է 290 երես աւելի, քան միջին թւով խառացածը: Ամբողջ տարին Մարձը կազմելու էր 12 գիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով. բացի այժմ արդէն այդ թւից աւելին է առած:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախորդ համարները:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԷՆ

Ամսական մի երեսի համար	10 ռ.
„ կէս երեսի համար	6 ռ.
„ քառորդ երեսի համար	4 ռ.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարած գրքերով՝ այդ գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցեն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРҢЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանովեան փողոց, տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Иоаннисіани). բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTJ».